

GÖNC İQTİSADÇILAR BİRLİYİ

*İQTİSADI
BİLİKLƏRİN
ƏSASLARI*

434

BAKİ – GÖYTÜRK – 2000

Müəlliflər qrupu:

İ.e.n., A.K.Əmiraslanov (qrupun rəhbəri)
(mövzu 1,3,4,5,10,16,21,31,32); **X.S.Abdullayev**
(mövzu 6, 7, 8, 15,19, 20, 22, 24, 27, 28, 29, 30)
A.A. Ələsgərov (mövzu 9,11,12,13,18,23)
Z.Z. Əliyev (mövzu 14,17); **T.F. Mirkişili**
(mövzu 25,26); **F.Y.İsmayılov** (mövzu 2)

Ə70. İqtisadi biliklərin əsasları.

i.e.n., A.K.Əmiraslanovun ümumi rəhbərliyi və redaksiyası ilə
“Göytürk”, Bakı, 2000, səh. 208.

Gənc İqtisadçılar Birliyinin Soros Fondunun maliyyə dəstəyi
ilə həyata keçirdiyi “Ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi biliklər
İN təlimi” layihəsi çərçivəsində hazırlanmış bu kitabda iqtisadi
nəzəriyyənin, o cümlədən bazar iqtisadiyyatının əsaslarından, makro
iqtisadi siyasetin müxtəlif istiqamətlərindən, iqtisadi sistemlər
xüsusiyyətlərindən, dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyllərindən,
ölkəmizin iqtisadi transformasiya problemlərindən və s. məsə
lələrdən bahs edilir.

Kitab yuxarı sinif şagirdləri, iqtisadi yönü ali məktəblərin tə
ləbələri, həmçinin iqtisadiyyatın əsaslarını öyrənmək arzusunda
olan oxucular üçün nəzərdə tutulur.

MÜNDƏRİCAT

MÖVZU 1. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti, metodu və prinsipləri	5
MÖVZU 2. Əsas intisadi məktəblər və onların nümayəndələri	8
MÖVZU 3. İqtisadi sistemlər və onların mahiyəti	21
MÖVZU 4. Dövlət və iqtisadiyyat	25
MÖVZU 5. Bazar iqtisadiyyatının mahiyəti və prinsipləri	42
MÖVZU 6. Ümumi daxili məhsul və ümumi milli məhsul	46
MÖVZU 7. İqtisadi tsikl	51
MÖVZU 8. Məcmu tələb, məcmu təklif və makroiqtisadi tarazlıq	54
MÖVZU 9. İqtisadi artım və həyat səviyyəsi	59
MÖVZU 10. Əmək bazarı və işsizlik	63
MÖVZU 11. Qiymət və qiymət siyaseti	67
MÖVZU 12. İnflyasiya və antiinflyasiya siyaseti	70
MÖVZU 13. Gömrük siyaseti və daxili bazarın qorunması	73
MÖVZU 14. Maliyyənin mahiyəti və funksiyaları	76
MÖVZU 15. Dövlətin daxili və xarici borcu	89
MÖVZU 16. Vergi sistemi	95
MÖVZU 17. Sığorta sistemi	102
MÖVZU 18. Pul, bank sistemi və pul-kredit siyaseti	105

MÖVZU 19. Valyuta məzənnəsi və valyuta siyaseti	112
MÖVZU 20. Qiymətli kağızlar bazarı və fond birjası.....	118
MÖVZU 21. Özəlləşdirmə prosesi	122
MÖVZU 22. Sahibkarlıq fəaliyyəti və müəssisələr.....	126
MÖVZU 23. Rəqabət və inhisarçılıq	132
MÖVZU 24. Tədiyyə balansı	137
MÖVZU 25. Xarici ticarət	146
MÖVZU 26. Xarici investisiyalar	151
MÖVZU 27. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemi	154
MÖVZU 28. Əhalinin və işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası	157
MÖVZU 29. Beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta münasibətləri	160
MÖVZU 30. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar	165
MÖVZU 31. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya	170
MÖVZU 32. Azərbaycan iqtisadiyyati keçid mərhələsində	175

MÖVZU 1

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏNİN PREDMETİ, METODU VƏ PRİNSİPLƏRİ

Hər bir kəs öz gündəlik həyatında bu və ya digər formada iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur. Yəni cəmiyyət üzvləri nəyi isə alır və satır, pul gəlirləri əldə edir və onları bölüşdürür, şəxsi, ailə və dövlət büdcələrinin formallaşmasında iştirak edirlər. Belə bir şəraitdə insanların maddi vəziyyəti iqtisadi proseslərdən, xüsusilə də qiymətlərin artım tempindən və inflasiyadan, valyuta məzənnəsinin və faiz dərəcələrinin dəyişməsindən və s. bu kimi amillərdən asılı olur. Bütün bunlar cəmiyyətin iqtisadi həyatını təşkil edir.

Iqtisadiyyat – ictimai həyatın xüsusi bir sahəsi kimi özünə-məxsus qanunlarla fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. O təkcə iqtisadçıların deyil, bütün cəmiyyət üzvlərinin maraq dairəsində olan sahədir. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməkdə olduğu mövcud şəraitdə hər bir kəs “iqtisadçı” olmaq məcburiyyətindədir. Bu görürlən hər bir işdə gəlir və xərclər arasındakı nisbətin nəzərə alınmasının vacibliyi ilə izah olunur. Belə bir uçot bütün ictimai həyatı əhatə edir və cəmiyyət üzvlərinin fəaliyyətinə iqtisadi məzmun verir.

Iqtisadiyyatın *əsas vəzifəsi* insanların ehtiyaclarını ödəyə bilən maddi nemətlər yaratmaqdan ibarətdir. Bu nemətlərin yaradılması prosesində hər bir kəs özünün malik olduğu imkanlardan (resurslardan) istifadə edir. Bu halda insanlar arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlər yaranır.

Iqtisadi münasibətlərin və qanuna uyğunluqların xarakterinin öyrənilməsində iqtisadi nəzəriyyə və ya iqtisad elmi mühüm rol oynayır. İngilisdilli iqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi nəzəriyyə “Ekonomiks” adı altında öyrənilir.

Əgər hər hansı elmin predmeti “nəyin” öyrənilməsini müəyyən edirse, onun metodu “necə” öyrənməyi nəzərdə tutur. Metod müvafiq elmin predmetinin xüsusiyyətlərinə cavab vermelidir.

İqtisadi nəzəriyyənin *predmetini* maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində yaranan münasibətlər təşkil edir. Başqa sözlə, iqtisadi nəzəriyyə cəmiyyətin maddi ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə məhdud istehsal resurslarından daha səmərəli istifadə edilməsi üsullarının axtarılması prosesində insanlar arasında yaranan münasibətləri öyrənir.

İqtisadi prosesləri laboratoriya şəraitində və ya onlar üzərində eksperiment keçirməklə öyrənmək mümkün deyil. Məhz, bu səbəbdən də iqtisadi nəzəriyyənin xüsusi metodlarından istifadə edilir. Həmin metodlar bunlardır: abstraksiya, induksiya, deduksiya, müqayisəli təhlil, qrafik təsvirlər, modelləşdirmə.

Abstraksiya metodu iqtisadi proseslərin mahiyyətinin abstrakt yanaşma və təhlil yolu ilə dərk edilməsini nəzərdə tutur. *İnduksiya* metodu ilə faktların toplanması və sistemləşdirilməsi mərhələsindən nəzəri müddəaların və prinsiplərin müəyyən edilməsinə keçid təmin edilir. Bu halda iqtisadi fikir xüsusi idən ümumiyyət doğru hərəkət edir. *Deduksiya* metodu iqtisadi proseslərin dərk edilməsində nəzəriyyədən faktlara və ya ümumidən xüsusiyyət keçidi təmin edir. *Müqayisəli təhlil* metodу konkret və ümumi iqtisadi göstəriciləri müqayisə etməklə ən yaxşı nəticələri müəyyən etməyə imkan verir. *Qrafik təsvirlər* metodу ilə iqtisadi vəziyyətdə baş verən döyişikliklərin ayrı-ayrı iqtisadi göstəricilərə təsirini əyani şəkildə göstərmək mümkün olur. *Modelləşdirmə* iqtisadi nəzəriyyənin praktiki əhəmiyyət kəsb edən metodlarından olmaqla, iqtisadi proseslərin tədqiqində riyazi üsulların tətbiqinə əsaslanır.

Hər bir elmi öyrənməyə başlamazdan əvvəl onun metodları ilə yanaşı, həm də prinsiplərini mənimsəmək tələb olunur. İqtisadiyatın başlıca prinsiplərindən biri *nəzəriyyə ilə praktikanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir*. Nəzəriyyə – iqtisadi inkişafın qanun və

qanuna uyğunluqlarının dərk edilməsinin, rasional iqtisadi təfəkkürün nəticəsidir. Nəzəriyyə iqtisadi fəaliyyət zamanı ən düzgün qərarlar qəbul etməyin, iqtisadi təfəkkürü və dünyagörüşü artırmağın əsas şərti kimi çıxış edir. Bununla belə nəzəriyyə praktika ilə sıx vəhdət təşkil etmədikdə, öz dəyərini və əhəmiyyətini itirir. Məhz, praktika iqtisadi nəzəriyyə və ya elmi təhlillər üçün müxtəlif mövzular verir.

İqtisadi nəzəriyyənin digər mühüm prinsipi *mikro və makro-təhlilin vahidliyi* və ya bir-birini tamamlamasıdır. İqtisadiyyatda elə problemlər var ki, onlara makro və ya mikro səviyyədə yanaşmaqla meydana çıxan suallara cavab tapmaq mümkün olmur. Bu halda konkret məsələnin tədqiqi ikili yanaşma tələb edir.

Tarixilik iqtisadi nəzəriyyənin sonuncu prinsipidir. Bu prinsipə görə iqtisadi proseslərin təhlili zamanı real tarixi şərait, mövcud iqtisadi vəziyyətin spesifik cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

MÖVZU 2

İQTİSADI MƏKTƏBLƏR VƏ ONLARIN NÜMAYƏNDƏLƏRİ

Elmin xüsusi sahəsi olan iqtisadi nəzəriyyə təxminən 200-250 il bundan əvvəl yaranmışdır. İlk əvvəllər ümumi iqtisadi nəzəriyyə siyasi iqtisad adı altında formalasmışdır. İqtisad elminin bir elm kimi formalasmasında müxtəlif iqtisadi məktəblərin, cəreyanların və onların görkəmli nümayəndələrinin işləyib hazırladıqları konsepsiyanın rolü müasir dövrde də çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İqtisad elminin təhlili ilə əlaqədar iqtisadi məktəblərin, cəreyanların nümayəndələri arasında fikir ayrılığı və məsələlərə müxtələf iqtisadi baxışlar mövcud olmuşdur.

İqtisad elminin inkişafında xüsusi yer **klassik məktəbin** nümayəndələrinə məxsusdur. Məhz ona görə ki, onların əməyi sayəsində siyasi iqtisad bir elm kimi formalasmışdır. Bu elmin təməlini isə merkantilistlər və fiziokratlar qoymuşlar.

Merkantilizmin hərfi mənası italyan sözü olan "merkante" sözdən götürülüb və ticarətçi mənasını ifadə edir. Merkantilistlərin konsepsiyasının əsasını sərvətin mənbəyini neçə artırmaq təşkil edir. Onların fikrincə, sərvətin mənbəyini xarici ticarət vasitəsilə artırmaq mümkündür. Merkantilizm anlayışı həmcinin özündə proteksionizm siyasetini eks etdirir. Bu siyasetin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın müdafiəsi məqsədilə daxili ticarət xarici ticarətin təsirindən qorunmalıdır. Bu əsasən gömrük siyaseti vasitəsilə həyata keçirilir. Merkantilizmin görkəmli nümayənlərləndən biri *Tomas Men* olmuşdur. Tomas Men "Xarici ticarətdə İngiltərənin sərvəti" adlı kitabın müəllfididir. O, bu kitabda sərvəti artırmağın aşağıdakı yollarını göstərir:

- müsbət ticarət balansına nail olmaq;
- pulu qızıl kimi toplamaq əvəzinə, ondan ticarəti genişləndirmək üçün ticarət əməliyyatlarında istifadə etmək;
- xərclərə qənaət etmək.

Fiziokratiya sözünün mənası hərfi tərcümədə təbiət hakimiyəti deməkdir. Merkantilistlərdən fərqli olaraq fiziokratlar sərvətin mənbəyini kənd təsərrüfatında axtarırlar. Onların fikrincə məhsulun yaranmasında torpaq əsas rol oynayır. Məsələ burasındadır ki, torpaq ona çəkilən xərclərdən artıq gəlir gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, kəndlə səpdiyi buğdanın son nəticədə kifayət miqdarda çörək əldə edir. Məhz buna görə də bu spesifik sahədə "xalis məhsul" yaranır.

Fiziokratlar xalis məhsul konsepsiyasına uyğun olaraq cəmiyyəti üç sinfə bölgülər: istehsalçı sınıf, qeyri-istehsalçı sınıf və mülkiyyətçilər sınıfı.

İstehsalçı sınıf xalis məhsul yaradan kəndliləri, qeyri-istehsalçı sınıfə fəhlə və qulluqçuları, ticarətçiləri daxil edirlər. İkincilər ancaq özlərini təmin etmək üçün istehlak etdikləri miqdarda məhsul istehsal edirlər. Mülkiyyətçilər sınıfı isə xalis məhsulu almaq hüququna malikdirlər.

Fiziokratların ən görkəmli nümayəndəsi fransız alimi *Fransua Kene* olmuşdur. Bu alimin işləyib hazırladığı iqtisadi cədvəl özündə ictimai məhsulun dövriyyəsini eks etdirir. İqtisadi cədvəlin mahiyyəti onunla izah olunur ki, burada gəlirlər reallaşır, ictimai məhsul tam dövr edir və üç sınıf tərəfindən istehlak olunur.

Klassik məktəbin əsası İngilis alimi *Uilyam Petty* tərəfindən qoyulmuşdur. Onu "siyasi iqtisadin Kolumbu" adlandırırlar. U.Petty iqtisadi statistikanın yaradıcısı və "Vergilər və yiğimlər haqqında traktat"ın müəllifi olmuşdur. Onun əsas işini sərvətin yaranmasında və məhsulun istehsalında iştirak edən amillərin öyrənilməsi təşkil edir. Burada o, dörd amilin rolu qeyd edir. U.Petty onlardan ikisini – torpaq və əməyi əsas götürür. Daha sonra U.Petti belə bir fikir söyləyir: "Əmək sərvətin atası, təbiət isə orun anasıdır. O, işçinin əqli qabiliyyətinin və əmək vasitələrinin məhsulun yaranmasında ikinci dərəcəli rol oynadığını iddia edir. Onun fikrincə, əmək və torpaq mövcud olmadan bu amillərin sərbəst fəaliyyəti ni təsəvvür etmək mümkün deyil. Beləliklə, U.Petti dəyərin iki

ölçüsünü – əmək və torpağı nəzərdən keçirir. Dəyərin yaranmasında onların əsas amil olduğunu göstərir.

U.Pettidən sonra klassik məktəbin digər görkəmli nümayəndəsi şotlandiyalı alim *Adam Smit* olmuşdur. A.Smit “Xalqlar sərvətinin səbəbləri və təbiəti haqqında tədqiqat” kitabının müəllifidir. Kitab beş hissədən ibarətdir. İlk iki hissədə əmək bölgüsü, təbii ehtiyatlar, kapital, resursların istehlakı və yiğimi ilə bağlı məsələlərindən söhbət açılır. Digər üç hissədə isə maliyyə, siyasi iqtisادın sistemləri barədə danışılır. Bu kitabın əsas ideyası “Görünməyən əl” nəzəriyyəsinə əsaslanır. “Görünməyən əl” nəzəriyyəsinin əsas məzmununu – “insan daim şəxsi mənafeyini güdməyə səy göstərdiyi halda, digər tərəfdən o, ictimai mənafeyə də xidmət etmiş olur” tezisi təşkil edir.

A.Smitin yaradıcılıq həyatında ən önemli iş əmək-dəyər nəzəriyyəsinin hazırlanmasıdır. Bu nəzəriyyədə A.Smitin fikrincə iki hal mövcuddur. Birinci halda o, dəyərin yaranmasında əməyin rolunu qeyd edir və göstərir ki, burada gəlir üç hissəyə bölünür: əmək haqqı, mənfəət və renta. İkinci halda isə A.Smit hesab edir ki, kapital və torpaq da dəyərin yaranmasında mühüm amil kimi iştirak edir. Kapital mənfəət formasında, torpaq isə renta formasında gəlir yaradır.

A.Smitin kitabının 5-ci hissəsi “Vergiqoymanın dörd əsas qaydası”ndan bəhs edir. Burada o, verginin əməyə, kapitala və torpağa tətbiq edilməsini göstərir. Onun fikrincə vergiqoyma qaydalarına vergiye cəlb olunma zamanı ciddi əməl etmək lazımdır.

Hazırda A.Smitin fikirlərindən müasir dövrde iqtisadçılar tərəfindən geniş istifadə olunur. Əgər A.Smit siyasi iqtisadın klassik sisteminin banisi kimi qəbul olunursa, ingilis iqtisadçı alimi *David Rikardo* bu sistemin davamçısı və onu başa çatdırıran hesab olunur.

D.Rikardonun əsas əməyi “Vergiyə cəlb olunma və siyasi iqtisadın əsasları” adlı kitabı işləyib hazırlamasıdır. Burada o, diqqəti əsasən dəyər nəzəriyyəsinə yönəltmişdir.

D.Rikardo A.Smit tərəfindən söylənilən bəzi fikirləri qəbul etmir. O, hesab edir ki, əmtəələrin dəyəri ona sərf olunan əməyin kəmiyyəti ilə müəyyən olunur.

A.Smitdən fərqli olaraq D.Rikardo dəyər və sərvət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirir. O, qeyd edir ki, maşınların kəşfi, səmərəli əmək bölgüsü, yeni bazarların açılması sərvəti artırmağa imkan verir.

Dəyər isə əmtəənin istehsalına sərf edilən əməyin yüngül və ağır olmasından asılıdır. Bununla D.Rikardo istehlak dəyəri ilə istehsal dəyəri arasında fərqli mövcud olduğunu göstərir. Onun fikrincə, dəyərin mənəbəyi maddi ehtiyatların məhdudluğudur. D.Rikardo gəlirlərin bölgüsünü əsas problem kimi izah edirdi. O, torpağın verdiyi məhsulda əmək, texnika və kapitalın rolunu cəmiyyətin üç sinfi arasında böldürdü: torpaq sahibləri, kapitala məlik olanlar və əmək sərf edənlər. D.Rikardo bu sınıflar arasında gəlirlərin bölgüsünü belə təsnifləşdirirdi: renta, mənfəət və əmək haqqı.

Mənfəət və əmək haqqı arasındaki əlaqəyə baxaraq D.Rikardo belə fikrə gəlmışdır ki, nominal əmək haqqının artması mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır. Əmək haqqının artması isə əmtəənin qiymətinin artmasına təsir etmir.

D.Rikardonun fikrincə, gəlirlərin dinamikasını xarakterizə edən əsas tendensiya belədir: cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar real əmək haqqı dəyişmir, renta artır, mənfəətin səviyyəsi isə aşağı düşür.

Əmtəələr dəyərinə görə satılır, mənfəət isə kapitala görə əldə edilir. D.Rikardo bu mülahizədə bir ziddiyyət olduğunu söyləmişdir. Əgər mənfəət yalnız əmək sərfindən asılıdırsa, onda yüksək mənfəət texnikadan az, işçi qüvvəsindən isə daha çox istifadə edildiyi halda da əldə ediləcək. Əksinə, harada ki, daha çox kapital tətbiq edilir və onun dövriyyə sürəti aşğıdırırsa, orada mənfəət də aşağı olmalıdır. Lakin D.Rikardo bu ziddiyyətdən çıkış yolunu göstərmirdi.

İndi isə neoklassik məktəbin davamçılarının iqtisadi baxışları və konsepsiyaları ilə tanış olaq. Haqqında danışacağımız alimlərin klassik məktəbin nümayəndələri ilə fikir ayrılığı olmuşdur. Bu alimlərdən biri *Simont de Sismonti* idi. S.Sismonti klassik məktəbin nümayəndələrindən fərqli olaraq siyasi iqtisadin elmi abstraksiya metodunu qəbul etmir, bununla da o, A.Smiti tənqid edir. O, siyasi iqtisadin predmetinə dair özünün konsepsiyasını irəli sürür. S.Sismonti siyasi iqtisadin predmetinin istehsal deyil, istehlak olduğunu qeyd edir. S.Sismonti əmək dəyər nəzəriyyəsi mövqeyindən çıxış edir. Buna görə də K.Marks onu klassik məktəbin başa çatdırıcısı hesab edir. O, da sərvətin vahid mənbəyinin əmək olduğunu göstərir. Əgər D.Rikardo kapital dedikdə, istehsal vasitələrini nəzərdə tuturdusa, S.Sismonti belə hesab etmir. O, kapitalı istehsal ehtiyatları kimi qəbul edirdi. Onun fikrinə görə mənfəət əməksiz gəlirdir. O, mənfəətə izafə dəyər kimi baxırıd.

S.Sismontiyə görə kapitalizmin xarakterik cəhəti sərvətin bir qrup adamin əlində cəmləşməsidir. O, göstərirdi ki, kapitalizmdə iki sinfin mövcudluğu böhrana götürüb çıxarır. S.Sismonti iri istehsaldan imtina edib, xırda istehsala qayıtmağı tövsiyyə edirdi.

Azad iqtisadiyyat ideoloqlarından biri də *P.Prudon* olmuşdur. Onun fikrincə, hər bir iqtisadi kateqoriyanın müsbət və mənfi cəhəti var. Mülkiyyətin müsbət cəhəti odur ki, o müstəqildir, mənfi cəhəti isə onun qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə izah olunur. Əmək bölgüsünün müsbət cəhəti onun çoxlu sərvət gətirməsində, mənfi cəhəti isə işsizliyə səbəb olmasındadır.

P.Prudon dəyərə ümumi dəyər kimi baxırıd. Yəni dəyər özündə istehlak və mübadilə dəyərini birləşdirir. P.Prudon əməyi dəyərin mənbəyi hesab edir. Onun fikrincə bütün məhsulların reallaşması üçün o əmtəəyə çevriləlidir.

P.Prudonun yaradıcılıq həyatında əsas nailiyyətlərdən biri də yazmış olduğu “Fəlsəfə yoxsulluğu” əsəridir. P.Prudon bu əsərdə özünün iqtisadi programını irəli sürür. O, pulun rolunu məhdudlaşdırmağa və hamını xırda istehsalçıya çevirməyə üstünlük verir-

di. Bu məqsədlə, o bank yaratmaq təklifini irəli sürür və göstərir ki, xırda istehsalçılar məhsulu banka təhvil verib əvəzində məhsulun dəyərində çək almalarıdır. Bu çekdə pulun məbləği göstərilməlidir. P.Prudon həmin pulu “fəhlə pulu” adlandırırdı.

İngilis alimləri C.Mill, M.Kulox, N.Senyori D.Rikardonun davamçıları olmuşlar. *C.Milin* iqtisadi təlimində deyilirdi ki, yeni yaranmış dəyərdə əməklə yanaşı, kapital da iştirak edir. Kapital sahibi mənfəət, əmək sahibi isə əmək haqqı əldə edir. C.Mill “Köhnə şərab paradoksu”nda qeyd edirdi ki, təzə və köhnə şərabların istehsalına eyni əmək sərf olunur. Lakin qiyməti bir-birindən fərqli olur. Buradan o, belə bir nəticə çıxarı ki, qiyməti müəyyənləşdirərkən, yalnız əmək sərfini nəzərə almaq düzgün deyil.

M.Kulox göstərirdi ki, əmək təkcə insana məxsus deyil, bu əməyin funksiyalarını texnika vasitəsilə də yerinə yetirmək mümkündür. Deməli, yeni yaranmış dəyərdə kapital ilə yanaşı texnika da iştirak edir.

N.Senyorinin yaratdığı “İmtina nəzəriyyəsi” və “Son saat nəzəriyyəsi” onun yaradıcılığında əsas yer tutur. “İmtina nəzəriyyəsi”nin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kapitalist şəxsi istehlakından imtina edib öz pulunu istehsala yönəldir. Fəhlə isə öz istirahətdən imtina edir və istehsalatda çalışaraq əmək haqqı qazanır. “Son saat nəzəriyyəsi”ndə isə o, qeyd edir ki, fəhlə 12 iş saatının 8 saatına görə ancaq əmək haqqı alır. Sonrakı 4 saatda isə mülkiyyətçi üçün işləyib əlavə mənfəət yaradır.

Klassik məktəbin davamçılarından biri də fransız alimi *Jan Batist Sey* olmuşdur. Y.B.Sey özünü A.Smitin davamçısı və onun fikirlərinin sistemləşdiricisi hesab edirdi. O, siyasi iqtisadi üç hissəyə – istehsal, istehlak və bölgüyü ayırdı.

J.B.Sey hesab edirdi ki, bütün istehsalçıların əsas məqsədi mübadilə dəyəri yaratmaqdır. O, pulun müvəqqəti vasitəçi rol oynadığını göstərir. Onun nəzəriyyəsində üç amil – torpaq, kapital, əmək diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, əmtəənin dəyərinin onun is-

tehsalına sərf olunan əməkdən asılı olduğunu göstərməklə yanaşı əmtəənin faydalılığını da əsas amil kimi qeyd edir.

İngilis iqtisadçısı *Robert Maltus* yoxsulluğun səbəbini əhalinin təbii artımında axtarırdı. O, müharibələri labüd hesab edərək cəmiyyətdəki sosial problemlərin həllini bunda görürdü.

XX əsrin 40-cı illərində Almaniyada iqtisadi konsepsiyalar yanmağa başladı və nəticədə **alman iqtisadi məktəbi** formalaşdı. Bu məktəbin yaradıcısı və ən görkəmli nümayəndəsi *Fridrix List* hesab edilir. Onun əsas əməyi yazmış olduğu "Siyasi iqtisadin milli sistemi" adlı kitabdır. Kitab üç hissədən ibarətdir:

- məhsuldar qüvvələr nəzəriyyəsi;
- iqtisadi inkişafın mərhələlərinə dair konsepsiyalar;
- dövlətin iqtisadi rolunun artması.

Onun əsas məqsədi Almaniyani aqrar-sənaye ölkəsindən, sənaye-aqrar ölkəsinə çevirmək idi. O, siyasi iqtisadin predmetini istehsal münasibətlərində deyil, məhsuldar qüvvələrin inkişafında görürdü. F.List klassik məktəbin prinsiplərini qəbul etmirdi. O, iqtisadiyyata geniş dövlət müdaxiləsinin tərəfdarı olmuşdur.

Alman iqtisadi məktəbinin digər nümayəndəsi *Vilhelm Roşer* olub. V.Roşer dəyərin yaranmasında əməyin deyil, faydalılığın əsas olduğunu göstərib.

XIX əsrin 40-50-ci illərində "**Marjinalizm**" adlı nəzəri cəreyan meydana çıxdı. Bu cərəyanın ən görkəmli nümayəndəsi alman iqtisadçı alimi *German Qossen* olmuşdur. Marjinalizm əmək-dəyər nəzəriyyəsini qəbul etmir, istehsalı ön plana çəkir, ictimai münasibətlərə deyil, fərdi münasibətlərə üstünlük verir. Marjinalistlər tələblə istehlak arasındakı əlaqəni və nemətlərin istehlak üçün seçilmesi psixologiyasını öyrənirlər. "Tələbatın ödənilməsi qanunu" G.Qossenin müəyyən etdiyi birinci qanun hesab edilir. Qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbat ödəndikcə təmin olunma dərəcəsi yüksəlir, lakin onun faydalılığı aşağı düşür. Bu qanunla bağlı alim Bem Baverk belə bir misal çəkir: Tutaq ki, bir nəfər meşədə tənha yaşayır və o, beş kisə buğda yihib. Birinci ki-

sə çörəyə lazımdır ki, acıdan ölməsin, ikincisi – sağlamlığının və gücünün saxlanması, üçüncüsü – ev quşlarının yemlənməsinə istifadə olunur, dördüncüsü isə spirtli içkinin hazırlanmasına, nəhayət beşinci tutuquşuna sərf edilir. Əgər bu bugda kisələrini faydalılığın azalması nöqtəyi-nəzərindən düzək və beş bal sistemi ilə qiymətləndirsək görərik ki, birinci kisə beş balla, digərləri isə müvafiq olaraq 4,3,2 və 1 balla qiymətləndiriləcək.

G.Qossenin ikinci qanununun mahiyyəti belə izah edilir: "Qiymətlər eyni, faydalılıq isə müxtəlifdir". Məsələn, bazarda istehlak xüsusiyyətlərinə görə biri-birinə yaxın olan iki mehsulun qiyməti eyni olduğu halda, alıcı üçün həmin məhsulların faydalılığı müxtəlifdir. Məsələn, alma və armud, mal əti və qoyun əti.

Burjuə iqtisad elminin ən nüfuzlu məktəblərindən biri olan **Avstriya məktəbi** XIX əsrin 70-ci illərində yaranmışdır. Avstriya məktəbinin yaradıcısı *Karl Menger* və əsas nümayəndəsi *Fridrix Fon Vizer* olmuşdur. Avstriya məktəbi də əmək-dəyər nəzəriyyəsini qəbul etmir. Bu məktəbin nümayəndəleri qiymətlərin dəyərlə deyil, faydalılıqla müəyyən olunduğunu göstəirlər.

Faydalılığın subyektiv qiyməti ayrı-ayrı fəndlərin maddi nemətlərə verdiyi qiymətdir. Obyektiv qiyməti isə onun bazar qiymətidir. Ən zəruri tələbatı ödəyən nemətlər yüksək qiymətə malikdir. Abstrakt faydalılıq ehtiyatları bol olan nemətlərə aiddir. Ehtiyat çox olduqca faydalılıq sıfıra yaxınlaşır. Konkret faydalılıq müxtəlif növ məhsullar üçün xarakterikdir.

Neoklassik məktəbin nümayəndələri də iqtisad elminin inkişafında misilsiz rola malikdirlər. Neoklassik məktəbin görkəmli nümayəndəsi və həmçinin Kembriç məktəbinin yaradıcısı *Alfred Marşall* olmuşdur. A.Marşall "siyasi iqtisad" anlayışının "iqtisad elmi" ilə əvəz olunmasını təklif etmişdir. O, "İqtisad elminin prinsipləri" adlı kitabın müəllifidir. Onun təlimində əsas yeri qiymət nəzəriyyəsi tutur. A.Marşall göstərir ki, qiymət bazar iqtisadiyyatının əsas elementidir və qiymətə iki amil – tələb və təklif təsir edir: Tələb faydalılıqla, təklif isə istehsalla müəyyən olunur. O,

qiymətə təsir göstərən amillər sırasında tələbə üstünlük verir. Əger qiymət aşağı düşürsə tələb artır, qiymət yüksəlirsə tələb azalır.

Tələb əyrisi faydalılığın azalması qanununa uyğun olaraq qurulur. Faydalılıq azaldıqca qiymət də aşağı düşür. Tələb elastikliyi – tələb dinamikasının qiymət dinamikasına münasibətidir. A.Marşall təklif etmişdir ki, tələb qiyməti təklif qiymətinə bərabər olanda tarazlıq nöqtəsi yaranır. Bu zaman məhsul tarazlı qiymətə satılır. Onun təlimində əmək haqqı, sahibkar gəliri xüsusi yer tutur. Əmək haqqı əməyin təbii qiyməti adlandırılır. A.Marşalla görə istehsalın torpaq, kapital, əmək amili ilə yanaşı dördüncü amili sahibkarlıq qabiliyyətidir. Sahibkarlıq qabiliyyəti sahibkar gəlirini təmin edir.

Neoklassik məktəbin digər görkəmli nümayəndəsi olan C.B.Klark XIX əsrin 70-ci illərində yaranmış **amerikan məktəbinin** yaradıcısıdır. C.Klark "Sərvətin fəlsəfəsi" və "Sərvətin bölgüsü" kitablarının müəllifidir. O, "Sosial faydalılıq nəzəriyyəsi"ni irəli sürmüştür. Bu nəzəriyyəyə görə insanın tələbatının ödənilməsi tələbatın zəruriliyi ilə bağlıdır. C.Klark məhsuldarlıq həddi nəzəriyyəsini də irəli sürmüştür. Bu nəzəriyyəyə görə istehsala kapital yox, əlavə işçi qüvvəsi cəlb etdikdə məhsuldarlıq aşağı düşür. Məhsuldarlıq o vaxt yüksək olur ki, istehsala eyni vaxtda əlavə kapital qoymaqla, əlavə işçi qüvvəsi də cəlb edilmiş olsun.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində əvvəlki nəzəriyyələrdən fərqli olaraq məsələyə yeni mövqedən yanaşan bir cərəyan – "**institutionalizm**" meydana çıxdı. İnstıtusionalistlərin işlərində mürəkkəb riyazi düsturlara, qrafiklərə rast gəlmək olmur. Onların arqumentləri təcrübəyə, mətiqə, statistikaya əsaslanır. Onları xalis iqtisadi məsələlər yox, sosial, siyasi, hüquqi problemlərlə bağlı olan iqtisadi proseslər maraqlandırırı. İnstıtusionizmin məhiyyəti özündə iki aspekti birləşdirir. Onlardan birincisi, "**institutioniya**" – cəmiyyətdə qəbul olunmuş adət və ənənələr, dövranış normaları, ikincisi "institutlar"dır. Institutlar – norma və qaydala-

rin hüquqi əsaslara malik olması və təsisatlar formasında onların həyata keçirilməsidir. O insan fəaliyyətinin forma və sərhədlərini müəyyən edir. Onlara misal olaraq kredit təsisatlarını, sahibkarlıq qurumlarını, siyasi təşkilatları göstərmək olar.

İnstıtusional istiqamətin esas yaradıcısı *Torsten Veblen* sayılır. O, "İşləməyən sinif nəzəriyyəsi"nin müəllifidir. T.Veblen cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafına təsir göstərən amilləri öyrənmişdir.

İnstıtusionizmin digər görkəmli nümayəndəsi *Con Qobson* hesab edilir. O, "Yoxsulluğun və işsizliyin problemləri", "Müasir kapitalizmin inkişafı", "Bölgü iqtisadiyyatı" adlı əsərlərin müəllifidir. C.Qobson belə bir nəticəyə gəldi ki, bütün iqtisadi bəlaların kökü pulla bağlıdır.

İnstıtusionizmin inkişafında misilsiz rolu olan amerikan iqtisadçısı *U.Mitçell* isə belə hesab etmir. O, pula sistemli iqtisadi nəzarətin praktiki aləti kimi baxır. U.Mitçell "Puldan istifadə mədəniyyətinin geriliyi" traktatının müəllifidir. Bu işdə o, pulu əldə etməyi və xərcləməyi müqayisə edir.

İnstıtusionalistlərin ideyalarını birləşdirən cəhətlərdən biri də onların cəmiyyətdəki dəyişikliklərin səbəbini texnika və texnologianın tərəqqisində görmələrindədir.

Cığaço Universitetinin professoru *Hari Bekker* "Vaxt bölgüsü nəzəriyyəsi"nin müəllifidir. Bu nəzəriyyədə o, göstərir ki, insanlar qeyri-səmərəli işlərə sərf etdikləri vaxtı azaltalar və öz vaxtlarını səmərəli olan işlərə sərf etsələr bu cəmiyyətdə müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər.

XX əsrin 30-cu illərində iqtisadi nəzəriyyədə "çevriliş" edən iqtisadçı alim *Con Meynard Keys* olmuşdur. C.Keysən böyük şöhrət gətirən iş onun 1936-cı ildə çap olunmuş "Məşğulluğun, pulun və faizin ümumi nəzəriyyəsi" adlı kitabı oldu.

Klassiklərdən fərqli olaraq C.Keysn göstərirdi ki, əmək haqqının azaldılması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini mehdudlaşdırır, əmtəələrə tələbi azaldır və istehsal həcmiin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu da nəticədə işsizlərin artmasına gətirib çıxarıır.

C.Keyns insanların “Ösas psixoloji qanunu”nu yaratmışdır. Qanunun mahiyyəti belə izah olunur ki, insanlar əldə etdikləri gəlinin bir hissəsini öz tələbatlarının ödənilməsinə xərcləyir, digər hissəsini ise yiğima yönəldirlər.

C.Keyns həmçinin göstərmüşdür ki, yiğimla investisiyanın həcmi bərabər olmur. Çünkü yiğim və investisiyanın səviyyəsi və dinamikası müxtəlif amillərin təsirindən asılıdır. Yiğim gəlirin artımı ilə müəyyən olunur. Investisiyanın həcmi isə aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- faiz dərəcələrinin səviyyəsi (faiz dərəcəsi yüksək olduqda, investisiyanın səviyyəsi aşağı olur);
- konyuktur vəziyyət;
- vergiyə cəlb olunmanın səviyyəsi;
- kapital qoyuluşunun rentabelliyi.

C.Keynsə görə makrotənzimləmənin alətləri aşağıdakılardır:

- 1) Pul siyaseti. Bu siyaset vasitəsilə faiz dərəcələri tənzimlənir.
- 2) Büdcə siyaseti. O, təklif edirdi ki, dövlət xərclərini, dövlət investisiyalarını və dövlət tədarükünü artırmaq və vergiləri azaltmaq lazımdır. O, həmçinin göstəirdi ki, dövlət büdcəsinin məxaric hissəsinin artması son nəticədə vergi bazasının genişlənməsi hesabına kompensasiya ediləcək.
- 3) Gəlirlərin yenidən bölgüsü. Bu əsasən daha az gəlir əldə edən sosial qrupların mənafeyini güdürlər və onların “tələbi”nin yüksəldilməsinə xidmət edir.
- 4) Məşgulluq siyaseti. Bu siyaset isə işsizliyin artmasına yol verməmək üçün sosial təminat sistemini yaratmağa xidmət edir.

C.Keyns sərvətin artırılmasının iki yolu qeyd edirdi:

- istehsalda çalışanların sayının artırılması;
- məhsuldarlığın yüksəldilməsi.

C.Keynsin yaradıcılıq həyatında “multiplikator nəzəriyyəsi” önəmli rola malikdir. Bu nəzəriyyədə o, investisiya ilə gəlir arasında asılılığı göstərir.

XX əsrin birinci yarısında yeni iqtisadi nəzəri cərəyan olan “monetarizm” meydana çıxdı. İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması məqsədilə yaranan monetarizmin mahiyyəti yalnız pul haqqında elmdən ibarət deyil. Bu cərəyanın nümayəndələrinin diqqət mərkəzində pul kateqoriyaları, pul-kredit alətləri durur. Lakin onları ancaq pul mexanizmi, bank sistemi, pul-kredit siyaseti, valyuta münasibətləri maraqlandırmır. Monetaristlər bütün bunları pul kütlesi ilə istehsal həcmi arasındaki əlaqəni təhlil etmək məqsədilə nəzərdən keçirildilər. Deməli, monetarizm pul haqqında və onun təkrar istehsal prosesində rolundan bəhs edən bir elmdir.

Monetarizmin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri *Milton Friedman* olmuşdur. M.Fridmenin konsepsiyalarını bir neçə tezisə ayırmalı nəzərdən keçirək:

Birinci tezis bazar təsərrüfatının dayanıqlı olması ilə bağlıdır. M.Fridmenin fikrincə bazar iqtisadiyyatı özünü tənzimləmək qabiliyyətinə malikdir. Bazar rəqabəti sistemi iqtisadiyyatda sabitliyi təmin edir.

İkinci tezis monetar amillərə üstünlük verilməsidir. M.Fridmenin fikrincə iqtisadiyyatın sabitliyinin təmin olunmasında yalnız pul alətləri əhəmiyyətli rol oynaya bilər. O, göstərir ki, pul qiymətə, istehlakçı tələbinə, istehsal xərclərinin səviyyəsinə, istehsalın strukturuna və həcmiñə təsir edir.

Üçüncü tezisə görə, iqtisadi tənzimləmə uzunmüddəti məslələrin həllinə yönəldilməlidir. Çünkü pul kütlesi əsas iqtisadi parametrlərə müəyyən müddətdən sonra təsir göstərir.

Dördüncü tezis iqtisadi proseslərdə və ya bazarlarda iştirakçıların fəaliyyətinin təhlili və uçotundan ibarətdir. Bunların əsasında isə iqtisadi proqnozlar hazırlanır.

M.Fridmen, həmçinin pula tələb və təklif haqqında aşağıdakı fikri irəli sürür. Pula tələbat bu pula olan tələb deməkdir. Pul tə-

İQTİSADİ SİSTEMLƏR VƏ ONLARIN MAHİYYƏTİ

Mövcud mülkiyyət münasibətləri və təşkilati formalar əsasında baş verən bütün iqtisadi proseslərin məcmusu cəmiyyətin iqtisadi sistemini təşkil edir. İqtisadi sistemlərin mahiyyətini bilmək-lə təsərrüfat həyatındaki qanuna uyğunluqları da dərk etmək olar.

Son iki yüzillikdə dünyada müxtəlif iqtisadi sistemlər mövcud olmuşdur: azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı (xalis kapitalizm), müasir bazar iqtisadiyyatı (müasir kapitalizm), ənənəvi sistem və inzibati-amirlik sistemi.

Azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı (xalis kapitalizm). Bu sistem XIII əsrən etibarən təşəkkül taparaq, XX əsrin birinci onilliyinə kimi mövcud olsa da, onun elementləri artıq müasir bazar iqtisadiyyatı sisteminə daxil olmuşdur.

Belə bir iqtisadi sistemin əsas cəhətləri bunlardır: xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin üstün mövqeyə malik olması; makroiqtisadi proseslərin azad rəqabətə əsaslanan bazar mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi; bazarda çoxlu sayıda aliciların və satıcıların olması.

Xalis kapitalizm üçün başlıca şərt iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarının – həm sahibkarların, həm də muzdlu fəhlələrin şəxsi azadlığa malik olmasıdır.

Azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatında bir çox iqtisadi problemlər qiymətlər və bazar vasitəsilə həll edilir. Əmtəə istehsalçısı bazar konyukturunu, qiymətlərin səviyyəsini və dinamikasını nəzərə alaraq tələbi yüksək olan əmtəələr istehsal edir, bütün növ resursların bölgüsü problemini sərbəst həll edirlər.

Müasir bazar iqtisadiyyatı (müasir kapitalizm). Bu sistem xalis kapitalizmle müqayisədə daha çevikdir. Belə ki, o dəyişən daxili və xarici şəraitə uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malikdir.

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq elmi-texniki tərəqqinin

ləbinə üç amil təsir edir: istehsal həcmindən asılı olaraq əldə edilən gəlirin həcmi, qiymətlərin səviyyəsi və pulun dövriyyə sürəti.

Əgər qiymətlərin artması gözlənilirsə (inflyasiya), pulun aliciliq qabiliyyəti aşağı düşəcək, "qaynar" pullardan qaçmaq meyilləri güclənəcək. Əks halda, yəni qiymətlər aşağı düşdükdə, pula tələb artacaq. Təklif isə dövriyyədə olan pulun miqdarıdır. Pulun təklifi Mərkəzi bank tərəfindən kreditlərin həcmi, qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə tənzimlənir.

XX əsrin 40-50-ci illərində yeni bir iqtisadi cərəyan "**neoliberalizm**" yarandı. Neolieralizmin ən görkəmli nümayəndələrindən biri alman alimi *Valter Oyken* olmuşdur.

V.Oyken "Təsərrüfatçılığın ideal növləri" adlı konsepsiyamın müəllifidir. Bu konsepsiyada o, təsərrüfatın idarə olunmasının mərkəzdən idarə olunan və azad fəaliyyət göstərən iki növünü qeyd edir. V.Oyken ikincinin tərəfdarı idi. Ümumiyyətlə, neobileralistlər azad sahibkarlıq mövqeyindən çıxış edirdilər.

"Sosial bazar təsərrüfati" modeli neoliberalizmin digər nüfuzlu nümayəndəsi – alman alimi Lyudviq Erxard tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Bu model aşağıdakı prinsipləri özündə əks etdirir:

- qiymət azadlığı və pul tədavülünün sabitliyi;
- inhisarsız rəqabet;
- xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığı və ona təminat;
- sahibkarların iqtisadi müstəqilliyi və məsuliyyəti;
- dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdud olması.

Göründüyü kimi, tanış olduğumuz bütün iqtisadi nəzəriyyələr və əsas məktəblər iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq formalasmış və inkişaf etmişdir. Buna görə də iqtisad elminin əsas cərəyanları barədə daha çox bilik və məlumatə malik olan hər bir kəs iqtisadiyyatın nəzəri əsaslarını, qanuna uyğunluqlarını öyrənməklə yanaşı dünya iqtisadiyyatının inkişaf meyləri və mərhələləri barədə də hərtərəfli bilgiler əldə edə bilər.

geniş vüsət alması, istehsal və sosial infrastrukturun sürətlə inkişaf etməsi milli iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin daha fəal təsir göstərməsinə getirib çıxartdı. Bunun nəticəsində təsərrüfat mexanizmi də xeyli dəyişikliyə uğradı.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr firmadaxili planlaşdırırmaya, marketinq fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirirlər. Makroiqtisadi səviyyədə isə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif elementlərindən geniş istifadə edilir.

Müasir bazar iqtisadiyyatının əsas xarakterik cəhətlərindən biri bu sistemdə dövlət və qeyri-dövlət resurslarının “insan amili”nin inkişafına istiqamətləndirilməsidir. Hazırda bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə dövlət büdcəsi vəsaitlərinin 30-40 faizi sosial təyinatlı müxtəlif programların, o cümlədən, təhsilin, səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsinə ayrılrı.

İri firmalar isə əmək məhsuldarlığının artmasına, işçilərin iş qabiliyyətinin yüksəldilməsinə və onların maddi ehtiyaclarının ödənilməsinə, iş vaxtı itkisinin aradan qaldırılmasına xüsusi diqqət yetirərək firmanın rəqabət qabiliyyətinin daha da möhkəmlənməsinə çalışırlar.

Ənənəvi sistem. Bu sistemə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə təsadüf edilir. Ənənəvi sistem geridə qalmış texnologiyaya, geniş yayılmış əl əməyinə, iqtisadiyyatın çoxukladlılığına əsaslanır. İqtisadiyyatın çoxukladlığı dedikdə, mövcud iqtisada sistem daxilində müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının mövcudluğu başa düşülür. Konkret olaraq ənənəvi sistemdə kollektivçilik və natural bölgüyə əsaslanan natural-icma təsərrüfatı, xüsusi mülkiyyət münasibətləri əsasında inkişaf edən və özündə kəndli və kustar təsərrüfatları birləşdirən xırda əmtəə istehsalı üstün mövqeyə malikdir.

Bu sistemə daxil olan ölkələrdə milli sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi aşağı olduğuna görə, onların iqtisadiyyatında əsasən xariçi kapital həllədici rol oynayır. Həmin sistemin əsas xarakterik cəhəti sosial-iqtisadi proseslərdə dövlətin fəal rol oynamasıdır.

Belə ki, dövlət milli gəlirin böyük bir hissəsini büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürürlək, maliyyə vəsaitlərini infrastruktur sahələrin inkişafına, əhalinin aztəminatlı hissəsinin sosial müdafiəsinə yönəldir.

İnzibati-amirlik sistemi. (mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfat). Bu sistem keçmiş SSRİ-də, Şərqi Avropa ölkələrində və Asiyannı bir sıra dövlətlərində mövcud olmuşdur.

İnzibati-amirlik sisteminin əsas cəhətləri bunlardır: istehsal vəsítələri üzərində ictimai (real olaraq dövlət) mülkiyyət münasibətlərinin hökmranlığı, iqtisadiyyatın spesifik formalarda inhisarlaşması və bürokratikləşməsi, təsərrüfat mexanizminin əsası olaraq iqtisadi fəaliyyətin mərkəzləşdirilmiş qaydada planlaşdırılması.

Azərbaycan iqtisadiyyatının da 70 il mərkəzləşdirilmiş planlı sistem əsasında fəaliyyət göstərdiyini nəzərə alaraq bu sistemin mahiyyətinin və onun doğurduğu nəticələrin daha geniş şərh edilməsi vacibdir.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, inzibati-amirlik sisteminde iqtisadiyyatın mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə edilməsi bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tətbiq olunan planlı qiymətlər nəinki istehsalı stimullaşdırır, hətta iqtisadiyyatı təbii inkişaf axarından yayındırırdı. Gəlirlə işləyən və işi səmərəli təşkil edən müəssisələr öz qazandıqlarının sahibi ola bilmirdi. Bərabərçilik və ələbaxımlılıq psixologiyası istehsalın artırılmasına marağı tamamilə azaltmışdır.

İstehsal olunmuş keyfiyyətsiz məhsullarla dünya bazarına çıxmak imkanı məhdud idi. Müəssisələrin arasında rəqabət münasibətlərinin olmaması istehsalın ekstensiv yolla inkişafına, maddi və əmək ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır. Təsərrüfat subyektləri istehlakçılar uğrunda mübarizə aparmadıqlarına görə nə məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırımağa, nə də istehsalın səmərəliliyini artırmağa stimul olmamışdır. Əhalinin məşğulluğu istehsal sahələrində əməktutumluğunu artırı-

DÖVLƏT VƏ İQTİSADIYYAT

İqtisadiyyatın dövlət tərəfinden tənzimlənməsi sistemi olma-dan bazar münasibətlərinin formalasdırılmasına yönəldilmiş fəaliyyət istiqamətlərini bir-biri ilə səmərəli şəkildə əlaqələndirmək mümkün deyil. Bunu həm Azerbaycanın, həm de keçmiş ittifaq respublikalarının mövcud iqtisadi vəziyyəti də bir daha sübut edir.

Hələ bazar iqtisadiyyatının sərt qanunları ilə üzləşməmişdən əvvəl ümid edilirdi ki, inzibati-amirlik iqtisadiyyatının dayaqları sindirilan kimi ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün olacaq, istehsalın artımı üçün daxili stimul yaranacaq, azad iqtisadiyyat bazarın "görünməz el"i vasitəsilə tənzimlənəcək və dövlətin təsərrüfat həyatına birbaşa müdaxiləsinə ehtiyac qalmaya-caq. Lakin bazar münasibətləri Azərbaycanda tam formalaslaşdırılmışa görə bazar elementlərinin iqtisadiyyata səmərəli təsirində danışmaq hələ tezdir.

Dövlətin mahiyyəti və funksiyaları

Dövlətin mahiyyətini, funksiyalarını müəyyən etmədən onun iqtisadi tənzimləmə sahəsində rolunu qiymətləndirmək mümkün deyil. İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyi hər şeydən əvvəl, dövlətin cəmiyyətin idarə edilməsində rolu və mövqeyi ilə izah olunur. Dövlət cəmiyyət üzvlərinin şəxsi və ümumi maraqlarını ifadə edən və qoruyan qüvvə kimi çıxış etdiyi üçün iqtisadiyyatın idarə edilməsi və tənzimlənməsi prosesinə də müdaxilə etməyə bilməz.

Cəmiyyətdə müxtəlif maraqların bir-biri ilə əlaqələndirilməsi dövlət tərəfindən bir sıra funksiyaların həyata keçirilməsini tələb edir. Bu funksiyalar dövlətin mahiyyətini bu və ya digər formada

ması hesabına təmin edilirdi. Cəmiyyət üzvləri ictimai mülkiyyətde olan əmlaka sahib olmadıqları kimi ondan bəhrələnə də bilmirdilər. Müəssisələr dövlət orqanlarının təyin etdiyi şəxslər tərəfindən idarə olunurdu. Ölkə üzrə bütün fondların sərəncamçısı olan Dövlət Plan Komitəsi iqtisadiyyat üzərində dövlət inhisarlığını təmin edən nəhəng bir quruma çevrilmişdir. Müəssisələr istehsal həcmi iqtisadi stimullar hesabına deyil, məhz direktiv göstərişlərə, müəyyən edilmiş planlara görə artırmalı idilər. "Yuxarı"dan təyin edilmiş planların çox vaxt mövcud reallıqlara əsaslanmasının nəticəsi olaraq bir çox məhsullar lazımlı olduğundan artıq istehsal edildiyi halda, bəzi növ məhsulların qitliği yaranmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində qoyulan qadağalar "gizli iqtisadiyyatın" inkişafına şərait yaratmışdır.

İnzibati-amirlik sistemi iqtisadiyyatın intensiv inkişafını təmin edə bilmədiyinə görə 90-cı illərin başlangıcından etibarən süquta yetdi. Bu dövrə bütün keçmiş sosialist ölkələri iqtisadi sistemin transformasiyası mərhələsinə qədəm qoyaraq bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi inkişaf strategiyasını həyata keçirməyə başladılar.

özündə eks etdirir və cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində dövlətin qarşıya qoyduğu əsas vəzifələrdən asılı olaraq müəyyən edilir, həmçinin bu vəzifələrin reallaşdırılması vasitəsi kimi çıxış edir. Dövlətin həyata keçirməli olduğu vəzifələrin məzmununu isə müxtəlif daxili və xarici amillər müəyyənləşdirir.

Dövlətin funksional fəaliyyəti hər şeydən əvvəl əsas məqsədə nail olmağa – insanların maddi rifah halının yüksəldilməsinə, onların hüquqi və sosial müdafiəsinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Dövlət müəyyən bir qrupun və ya sinfin deyil, hər bir şəxsin hüquqlarının və qanuni maraqlarının ən ali təminatçısı və müdafiəçisi kimi çıxış etməlidir. Çünkü dövlət bu yolla cəmiyyət üzvlərinə təsir göstərməklə ictimai tərəqqiyə şərait yaradır, ictimai münasibətlər sistemini təkmilləşdirir və onu daha da zənginləşdirir.

Dövlətin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ictimai həyatın hansı sahələrində tətbiq olunmasından asılı olaraq daxili və xarici funksiyalara bölünür. Fəaliyyət müddətinə görə isə dövlətin funksiyaları daimi və müvəqqəti ola bilər. Daimi funksiyalar dövlətin bütün inkişaf mərhələlərində, müvəqqəti funksiyalar isə qarşıya qoyulan müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsi anıadək həyata keçirilir.

Daxili funksiyalar cəmiyyətin daxili həyatının idarə edilməsi üzrə dövlətin fəaliyyət istiqamətlərini özündə birləşdirir. Dövlətin daxili fəaliyyəti də öz növbəsində iqtisadi, sosial, maliyyə nəzarəti, qanunçuluğun qorunması və ekologiya sahəsində mühüm funksiyaları əhatə edir.

Dövlətin iqtisadi funksiyası dövlət bütçəsinin formalasdırılmasını və onun xərclənməsinə nəzarəti, ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf programının müəyyən edilməsini, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasını, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını və s. nəzərdə tutur.

Dövlətin sosial funksiyası dövlət yardımına ehtiyacı olan cəmiyyət üzvlərinin sosial müdafiəsi ilə, səhiyyə, təhsil, mənzil ti-

kintisi, nəqliyyat və rabitənin inkişafı üçün maliyyə vəsaitlərinin ayrılması və s. bu kimi istiqamətlərlə bağlı məsələləri əhatə edir.

Dövlətin maliyyə nəzarəti funksiyası hüquqi və fiziki şəxslərin dövlət bütçəsinə ayırmalı olduqları gəlirlərin aşkar edilməsi və onların uçutunun aparılması ilə məhdudlaşır.

Dövlətin qanunçuluğun qorunması ilə bağlı funksiyası qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının cəmiyyət üzvləri tərəfindən dəqiq və tam icrasını təmin etməkdən ibarətdir.

Dövlətin ekoloji funksiyası ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş tədbirlər sistemini özündə birləşdirir.

Dövlətin xarici funksiyaları isə onun beynəlxalq aləmdə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini əhatə etməklə, digər dövlətlərlə normal münasibətlərin qurulmasını və ölkənin mümkün ola biləcək xarici təcavüzdən qorunmasını təmin edir.

Dövlətin fəaliyyət xüsusiyyətlərini və ümumi funksiyalarını nəzərdən keçirdikdən sonra onun iqtisadiyyatla qarşılıqlı münasibətlərinə, iqtisadi tənzimləmədə roluna dair daha aydın fikir və mülahizələr yürütmək mümkündür.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdən fərqli olaraq, postsosialist ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təmamilə yeni çalarlara malikdir, yəni dövlət ikili funksiya yerinə yetirərək bir tərəfdən iqtisadi prosesləri tənzimləməli, digər tərəfdən də bazar mühitini formalasdırmalı və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinə şərait yaratmalıdır.

Iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin səmərəliliyi bazar qanunları ilə dövlətin iqtisadi funksiyalarının bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən olunur. Dövlət tənzimlənməsi sahəsində başlıca təzad ondan ibarətdir ki, iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi bazar qanunlarının fəaliyyəti nöqtəyi-nəzərdən nə qədər ədalətsizdirə də, sosial baxımdan bu cür müdaxilə

zəruridir. Artıq bu təzad bazar iqtisadiyyatına malik bütün ölkələr tərəfindən aksiom kimi qəbul edilir.

İnsanların sosial-iqtisadi, o cümlədən əmək hüquqlarına əməl edilməsini bazar mexanizmi təmin edə bilmir. Müxtəlif səbəblərdən bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə işsizliyin struktur, regional, psixoloji, gizli və s. formaları labüb olaraq meydana çıxır ki, bu da dövləti bir sıra çətin problemlər qarşısında qoyur. Bu zaman dövlət bir vəzifə olaraq, əhali məşğulluğunu təmin etmek məqsədi ilə əmək bazarını tənzimləməli, məcburi işsizliyi məhdudlaşdırmaçı, özündən asılı olmayan səbəblərlə əlaqədar iş yerlərini itirən insanların maddi təminatı məsələsini həll etməlidir. Dövlət həm də işləyənlər üçün əmək haqqının minimum həddini müəyyən etməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, yalnız bazar mexanizmi vasitəsilə elmi-texniki tərəqqini (ETT) sürətləndirilmək mümkün olmur. Çox vaxt ETT üçün nəzərdə tutulan investisiya layihelerinə çəkilən xərclər özünü uzun müddətdən sonra ödəməklə yanaşı, həm də riskli olması, mənfəət normasının gələcək üçün qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnir. Belə olan halda dövlətin bu sahəyə əsaslı müdaxiləsi obyektiv zərurətə çevirilir.

Bazar və ya qeyri-bazar yönümlü iqtisadiyyata malik ölkələr üçün inflyasiya və inhəsarçılıq kimi iki böyük problem xarakterikdir. Ona görə də dövlət həmişə özünün antiinflyasiya və antiinhəsar siyaseti ilə iqtisadiyyata sağlamlaşdırıcı təsir göstərməlidir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin yuxarı hədləri də elə qeyd edilən sahələrin tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmalıdır. Dövlət tənzimlənməsi ilə səmərəli fealiyyət göstərən bazar mexanizminin düşünlümüş sistemini təmin etmək şərti ilə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi ele bir həddə olmalıdır ki, o, cəmiyyətin sosial-iqtisadi problemlərini həll edə bilsin. Əgər dövlət yol verilən həddi keçərək iqtisadiyyata müdaxilə edərsə, bunun müsbət məqsədən nəzərdə tutulduğundan asılı olmayaraq bazar prosesləri deformala-

siyaya uğrayacaq, istehsalın səmərəliliyi aşağı düşəcək. Bu halda iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi zəruriliyi yaranacaq.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti sabitləşdirmək və onu dəyişən şəraitə uyğunlaşdırmaq məqsədilə səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən qanunvericilik, icra və nəzarət xarakteri daşıyan tədbirlər sistemini əhatə edir. Müasir şəraitdə sosial-iqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi olmadan təsərrüfat həyatını cəmiyyətin mənafeyinə uyğun idarə etmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı mübahisələr dövlət müdaxiləsinin zəruriliyiన deyil, daha çox bu müdaxilənin xarakteri, forma və miqyasına həsr olunmalıdır.

Iqtisadiyyatın müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatması, istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi təsərrüfat həyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi üçün obyektiv imkanlar yaradır. Bu imkanların reallaşdırılması zəruriliyi isə hər şeydən əvvəl sosial-iqtisadi sahədə mövcud problem və çətinliklərin getdikcə kəskinləşməsi ilə izah olunur.

Bazar münasibətlərinin formalasdığı müasir şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təkrar istehsal prosesinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu cür tənzimləmə vasitəsilə iqtisadi arxının stimullaşdırılması, məşğulluğun tənzimlənməsi, iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərinə şərait yaradılması, ixracata yardım göstərilməsi kimi mühüm vəzifələr həyata keçirilir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konkret istiqamətləri, forma və miqyası müəyyən dövr üçün bu və ya digər ölkə daxilində meydana çıxan sosial-iqtisadi problemlərin xarakteri və kəskinlik dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Postsosialist ölkələri, o cümlədən keçmiş ittifaq respublikaları üçün iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi daha böyük rol oynayır. Bunu isə planlı təsərrüfat sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçidin doğurduğu problem və çətinliklərin kəskinliyi və onların aradan qaldırılması zəruriliyi şərtləndirir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədi və şərtləri

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin *əsas məqsədi* iqtisadi və sosial sabitliyi təmin etməkdən, ölkə daxilindəki mövcud quruluşu möhkəmləndirməkdən və onu dəyişməkdə olan şəraitə uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin miqyasına, vasitələrinə və səmərəliliyinə müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı qarşısında qoyulan vəzifələrin, dövlətin maddi imkanlarının, iqtisadi siyasetlə bağlı problemlərin tədqiqi sahəsində əldə edilən təcrübə və uğurların həllədici təsiri vardır. Lakin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin imkanları heç də hədsiz deyil. Bu cür tənzimləmənin iqtisadi əsasını və ya maddi imkanlarını ÜDM-in dövlət büdcəsi və bündən kənar fondlar vasitəsilə yenidən bölüşdürülen hissəsi, dövlət mülkiyyətinin miqyası təşkil edir.

Dövlət iqtisadi tənzimləmə obyektlərinə özünün aşağıdakı funksiyaları vasitəsilə təsir göstərir.

Bu iqtisadi funksiyalardan birincisi, təsərrüfat qanunvericiliyinin hazırlanması, qəbulu və yerinə yetirilməsinin təşkilidir. Bu funksiya sahibkarlıq fəaliyyətinin, vergi və bank sisteminin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Nəzərə almaq lazımdır ki, müasir iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsini şərtləndirən amillərdən biri iqtisadi islahatların hüquqi bazasının yaradılması ilə bağlıdır. Artıq Azərbaycanda 100-ə yaxın iqtisadi qanunvericilik aktı qəbul edilib. Bu qanunları əsasən üç qrup üzrə təsnifləşdirmək olar:

- bazar subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi bazasını təşkil edən qanunlar (“Maliyyə-sənaye qrupları haqqında”, “Müəssisələr haqqında”, “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında” qanunlar və s.);
- makroiqtisadi proseslərin tənzimlənməsini təmin edən qanunlar (“Valyuta tənzimi haqqında”, “Gömrük tarifi haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunlar və s.);

– əhalinin sosial müdafiəsini təmin edən qanunlar (“Pensiya təminatı haqqında”, “Əhalinin əmanətlərinin və pul gəlirlərinin indeksləşdirilməsi haqqında”, “İstehlakçıların hüquqlarının qorunması haqqında” qanunlar və s.)

Dövlətin bu sahədə tənzimləyici funksiyası iqtisadi qanunvericilik aktlarının hazırlanması ilə məhdudlaşmamalı, o həm də bu qanunların icrasını təmin etməlidir.

Dövlətin ikinci iqtisadi funksiyası, bazar mexanizminin səmərəli fəaliyyəti üçün zəruri olan normal şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Dövlət bu iqtisadi funksiyani antiinhisar, pul-kredit, bündəcə siyaseti vasitəsilə həyata keçirir. Makroiqtisadi problemlərin mövcud olduğu və iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıya qoyulduğu hazırkı şəraitdə bu funksiyanın həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Üçüncü funksiya, bazar mexanizminin həll edə bilmədiyi problemlərin aradan qaldırılması ilə bağlı xüsusi tədbirlərdən ibarətdir. Buna misal olaraq, struktur, regional və sosial siyaseti, xarici iqtisadi siyaseti, gəlirlərin bölgüsü ilə bağlı funksiyaları göstərmək olar.

Dövlət yuxarıda adları çəkilən iqtisadi funksiyaları yerinə yetirərkən müxtəlif forma və metodlardan istifadə edərək iqtisadiyyata təsir göstərir. Lakin bu zaman müəyyən prinsip və şərtlərə riayət olunmalıdır.

1. Dövlət tərəfindən bazar mexanizminin daxili əlaqələrinin pozulmasına yönələn hər cür fəaliyyət prinsipə yolverilməzdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, dövlət bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün məsuliyyəti üzərindən atmalı, qiymətlərin səviyyəsi və dinamikası ilə maraqlanmamalı, istənilən növ planlaşdırmağa qadağası qoymalıdır. Əksinə, dövlət qiymətlərin dinamikasını izləməli, iqtisadi metodlardan istifadə etməklə qiymətlərin inflasiyon artımına şərait yaratmamalıdır. İstənilən bazar təsərrüfatlı ölkədə planlaşdırma müxtəlif səviyyələrdə – müəssisə, region və ölkə iqtisadiyyatı miqyasında geniş yayılıb. Milli iqtisadiyy-

yat səviyyəsində planlaşdırma miqyası və müddəti baxımından məhdud olsa da, əsasən o milli inkişaf proqramları çərçivəsində hazırlanır.

2. Rəqabət münasibətlərinin mövcud olduğu bazar mexanizmi özünü tənzimləyen sistem kimi çıxış etdiyinə görə, ona əsasən dolayı, yaxud iqtisadi üsullarla təsir göstərmək lazımdır. Yalnız inzibati üsullara üstünlük verməklə dövlət bazarın tənzimləyici mexanizmini dağlıda bilər və iqtisadiyyatın səmərəliliyini, dinamikliyini təmin edə bilməz. Lakin bu heç də bazar təsərrüfatı şəraitində inzibati üsulların tətbiqini istisna etmir. Nəzərə alınmalıdır ki, inzibati təsir nəinki lazımdır, hətta o labüddür.

3. Digər prinsipial məsələ ondan ibarətdir ki, dövlət iqtisadi vasitələrdən istifadə etdiyi hallarda belə son dərəcə ehtiyatlı olmalıdır. Yəni burada "bazara mane olmamaq" prinsipinə əməl edilməlidir. Əgər bu prinsip gözlənilməzse, bazarın tarazlığı pozula bilər. Ümumiyyətlə, dövlətin vergi, pul-kredit, qiymət siyaseti əsaslandırılmış olmalıdır ki, o bazar proseslərinin tələblərinə cavab verə bilsin.

Bazar mexanizmi dövlətin iqtisadi fəaliyyəti üçün spesifik və sərt tələblər qoyur. Dünya təcrübəsinə əsasən demək olar ki, heç bir ölkədə dövlətin iqtisadi fəaliyyəti ideal şəkildə nizamlanmış. Əksər ölkələrdə iqtisadiyyatın idarə edilməsində dövlətin rolü böyükdür. Bu isə həmin ölkələrdə bazarın stimullaşdırıcı potensiyalından kifayət qədər istifadə olunmamasını səciyyələndirir.

Heç bir ölkədə mütləq mənada azad bazar iqtisadiyyatı yoxdur. Çünkü cəmiyyətdə elə problemlər var ki, onlar bazarın hökmüne tabe olmur və bu problemlərin həlli üçün dövlət müdaxiləsi tələb olunur. Əslində, bazar iqtisadiyyatının özü də tənzimlənən iqtisadiyyatdır. O, dövlətin müdaxiləsi olmadan fəaliyyət göstərə bilmir. Bazar iqtisadiyyatına keçən bütün ölkələrdə sosial gərginliyin olması labüddür. Belə bir şəraitdə dövlət həm sosial siyaseti ilə, həm də bazarın normal fəaliyyətini təmin etməklə aktiv rol oynamalıdır.

Iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin formaları

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət iqtisadiyyata birbaşa, qarışiq və dolayı yolla müdaxilə edir. Iqtisadiyyata birbaşa müdaxilə inzibati, dolayı müdaxilə isə iqtisadi üsullarla həyata keçirilir. Qarışiq müdaxilə hər iki üsulun elementlərini özündə birləşdirir. Bazar təsərrüfatının iqtisadi və ya inzibati yolla tənzimlənməsi arasındaki sərhəd şərti xarakter daşıyır. Çünkü tənzimləmənin iqtisadi vasitələrinin tətbiqi bu və ya digər şəkildə tənzimləmənin inzibati vasitələri ilə sıx əlaqədardır.

Iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inzibati və iqtisadi üsulları bəzi oxşar xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, həm də bir-birlərindən köklü surətdə fərqlənirlər. İnzibati üsullar təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi azadlıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə, bəzi hallarda isə tamamilə məhdudlaşdırır. Sonuncu hal əsasən inzibati üsulların tətbiqinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış həddi keçdiyi şəraitdə baş verir və bu da inzibati-amirlik sisteminin təşəkkül tapmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyətdə inzibati tənzimləmə tekce qiymətlərin planlaşdırılması ilə məhdudlaşdırır. Iqtisadiyyata inzibati müdaxilə genişmiqyaslı xarakter daşıyaraq istehsalın həcmini, quruluşunu, məhsulun keyfiyyətini, xərcləri, əmək haqqını, mənfəəti və onun bölgüsünü, bir sözlə bütün təsərrüfat prosesini əhatə edir.

Iqtisadiyyatda elə sahələr vardır ki, onların inzibati üsullarla tənzimlənməsi nəinki məqsədə uyğundur, hətta vacibdir. İnzibati üsulların tətbiq olunduğu bəzi sahələrdə birbaşa müdaxilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin iqtisadi üsulları ilə eyni əhəmiyyətə malikdir. Bu cür müdaxilə təsərrüfat subyektlərinin, o cümlədən fəndlərin iqtisadi azadlıqlarını məhdudlaşdırırsa da, o tamamilə əsaslı hesab edilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, inzibati üsulların tətbiqinə maksimum iqtisadi azadlığın müxtəlif təsərrüfat subyektləri, həmçinin iqtisadi sistem üçün ağır nəticələr doğurduğu halda yol verilə bilər.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inzibati üsulları nə əlavə maddi stimulların yaradılması ilə, nə də maliyyə itkisi təhlükəsi ilə əlaqədar deyil. İqtisadiyyata birbaşa müdaxilə dövlət hakimiyyətinin gücünə, yəni onun hüquq və səlahiyyətlərinə əsaslanmaqla qadağa, icazə və məcburiyyət tədbirlərini özündə birləşdirir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsulların tətbiq olunduğu iqtisadi məkan o qədər də məhdud deyil. İnzibati üsullar bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi ölkələrdə təsərrüfat mexanizminin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və o iqtisadiyyatın səmərəliliyinin, əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına nəinki mane olmur, hətta bu vəzifələrin reallaşmasına şərait yaratır. Heç bir ölkədə inzibati üsulların tətbiqindən tamamilə imtina edilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulmayışdır.

Dünya təcrübəsi də bir daha təsdiq edir ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsullardan istifadə edilməsi yalnız iqtisadi əsası olmadığı halda təhlükəli xarakter daşıyır. İnzibati üsulların zəruriliyinin inkar edilməsi isə müasir bazar iqtisadiyyatı sistemi barədə dəqiq təsəvvür və məlumatın olmamasına dəlalət edir.

Dövlət bölməsi və onun xüsusiyyətləri

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin tədricən təşəkkül tapması, özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi, təsərrüfat subyektləri ilə dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin tamamilə yeni prinsiplər əsasında qurulması və təsərrüfat həyatında liberallaşdırma və inhisarsızlaşdırma tədbirlərinin genişlənməsi nəticəsində iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin xarakterinin dəyişməsi, dövlət bölməsinin tamamilə yeni əsaslar üzərində formalasdırılması və onun bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq idarə edilməsini tələb edir.

Dövlət kapital qoyuluşlarını dövlət bölməsinə yönəltməklə təsərrüfat həyatına müdaxilənin həm obyekti, həm də vasitəsi kimi onun imkanlarından geniş istifadə edir.

Dövlət bölməsi bütünlükə və ya qismən mərkəzi və yerli dövlət orqanlarının mülkiyyətində olan təsərrüfat subyektləri kompleksini əhatə edir. Bəzi ölkələrdə (Fransa, İtaliya, Böyük Britaniya və Avstriyada) dövlət bölməsi ayrı-ayrı sahə və müəssisələrin milliləşdirilməsi nəticəsində, digər ölkələrdə (Almaniya, ABŞ, İsviç, Yaponiya) isə müflisleşmiş təsərrüfat subyektlərinin dövlət tərəfindən bərpa edilməsi, yaxud alınması yolu ilə formalasılmışdır. Birinci qrupa daxil olan ölkələrdə dövlət bölməsinin milli sərvətdə payı ikinci qrupla müqayisədə daha çoxdur.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin tədricən təşəkkül tapmaqdə olduğu mövcud şəraitdə dövlət bölməsinin əsas hissəsi qeyri-rentabelli fəaliyyət göstərən infrastruktur obyektləri, bir hissəsi kapitalın dövriyyə sürətinin aşağı olduğu, lakin böyük məbləğdə investisiyaların tələb edildiyi energetika və hasiledici sənaye sahələrini, hərbi-sənaye kompleksi müəssisələrini, digər hissəsi isə qarşıq xüsusi-dövlət müəssisələrinin səhmlər paketini əhatə etməlidir.

Bazar münasibətləri şəraitində xüsusi firmalardan fərqli olaraq, öz fəaliyyətində tamamilə başqa prinsipləri rəhbər tutan sahə və müəssisələrin olması dövlət əhəmiyyəti strateji iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, xüsusi bölmənin rentabelliyinin artırılmasına şərait yaranan dövlət bölməsinin imkanlarından maksimum istifadə edilməsini şərtləndirir.

Dövlət bölməsinin fəaliyyət göstərdiyi infrastruktur, energetika, hasiledici sahələrdə, ETTKİ-də, kadrların hazırlanması və onların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsində, ətraf mühitin mühafizəsində bir qayda olaraq başlıca məqsəd kimi yüksək mənfəət əldə edilməsi qarşıya qoyulmur, əksinə bu kimi sahələrlə bağlı obyektlərin zərəri dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilir. Beləliklə, dövlət bölməsi xüsusi bölmədə xərclərin azaldılmasına dolayı yolla təsir göstərə bilir.

Dövlət bölməsindən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vasitəsi və obyekti kimi geniş istifadə edilməlidir. Belə ki, iqtis-

di konyukturanın kəskinləşdiyi, depressiya və ya böhran şəraitində xüsusi kapital qoyuluşlarının azaldığı halda, dövlət bölməsinə yönəldilən investisiyalar artırılmalıdır. Bu üsulla dövlət orqanları istehsal həcminin aşağı düşməsinin və işsizliyin artımının qarşısını almağa çalışmalıdırlar. Dövlət bölməsi dövlətin struktur siyasetində də əhəmiyyətli rol oynamalıdır. Belə ki, dövlət yeni obyektlər tikməli və onların miqyasını daha da genişləndirməli, yaxud da xüsusi kapitalın olduqca məhdud səviyyədə yönəldiyi sahə və ya regionlarda köhnə obyektlərin yenidən qurulmasını həyata keçirməlidir. Dövlət bölməsi xüsusi bölmənin fəaliyyətini bir növ tamamlamalı və ümumi daxili mehsulun yenidən bölgüsünün əsas vasitələrindən biri kimi çıxış etməlidir.

Dövlət bölməsinin miqyası, onun milli iqtisadiyyatda payı tək-cə dövlət tərəfindən yeni müəssisələrin tikintisi, yaxud da xüsusi bölməyə məxsus müəssisələrin satın alınması nəticəsində deyil, həm də dövlət bölməsinin bir sıra obyektlərinin xüsusi bölməyə satışı ilə dəyişir. 80 və 90-cı illərdən başlayaraq bu meyl inkişaf etmiş ölkələrdə xüsüsilə-nəzərə çarpmaqdadır.

Bazar iqtisadiyyatna keçidlə əlaqədar olaraq, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişdirilməsi iqtisadi islahatların ən mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Lakin mülkiyyətin transformasiyası istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən bir sıra problemlərin həllini tələb edir. Bunlardan ən başlıcası dövlət mülkiyyətinin payının hansı sürətlə və həddə qədər azaldılmasından, bu mülkiyyətin kimə və necə keçəcəyindən ibarətdir. Fikrimizcə, yaxın beş ildə dövlət sektorunun ölkə iqtisadiyyatında payı hər şeydən əvvəl özəlləşdirmənin tempindən və xüsusi bölmənin inkişafından asılı olacaq.

Hazırda Azərbaycanda təşəkkül tapmaqdə olan bazar iqtisadiyyatı konkret hər hansı bir mülkiyyət formasına deyil, mülkiyyətin müxtəlif formalarının (xüsusi, dövlət və belediyyə) inkişafına əsaslanır. Əgər bazar istehsal və kommersiya fəaliyyəti üçün sərbəstliyi, istehsalçılar arasında rəqabəti nəzərdə tutursa, bu halda

müəyyən bir mülkiyyət formasının hökmranlığına yol verilə bilməz. Vahid mülkiyyət forması ayı-ayrılıqda hər biri iqtisadiyyatın konkret sahələri, iqtisadi fəaliyyətin müəyyən növü üçün xarakterik olan və bir-birini tamamlayan müxtəlif mülkiyyət formaları ilə əvəz edilməlidir.

Dövlət mülkiyyəti müasir şəraitdə təsərrüfat həlqələri arasında əlaqələndirici funksiyası yerinə yetirməklə öz əhəmiyyətini saxlamalıdır. Özəlləşdirmənin genişmiqyaslı xarakter daşımıası və xüsusi mülkiyyətçilik münasibətlərinin inkişafı dövlət mülkiyyətinin rolu azaltır. Çünkü iqtisadiyyatın elə sahələri var ki, onları xüsusi mülkiyyətçilik əsasında idarə etmək o qədər də məqsədəyən deyil. Xüsusilə də dövlət maraqlarının reallaşdırılmasına xidmət edən energetika, nəqliyyat, hərbi sənaye kompleksinin inkişafı ilə bağlı sahələr və s. hələ uzun müddət dövlət mülkiyyətində qalmalıdır. Bütün postsosialist ölkələrinin təcrübəsi də qısamüddətli kütlevi özəlləşdirmənin mümkünşüzlüyünü bir daha təsdiq edir. Həmin ölkələr dövlət mülkiyyətinin müəyyən müddət üçün mövcudluğunun zəruriliyi və labüdüyüni artıq qəbul etmişlər.

Dövlət mövcud olduğu vaxtdan həmişə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olub. Lakin dövlət sahibkarlığının inkişaf səviyyəsi elə bir həddə olmalıdır ki, o dövlətin normal fəaliyyət göstərməsi üçün şərait yaratsın. İki dünya müharibəsi arasındaki dövr dövlət sahibkarlığı tarixində mühüm mərhələ olmuşdur. Əvvəlcə, hərbi təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinə ehtiyac, daha sonra 1929-1933-cü illərdə kəskinləşməkdə olan böhranın aradan qaldırılması zəruriliyi və nəhayət, yenidən iqtisadiyyatın hərbi cəhətdən təşkili dövlət sahibkarlığının müasir kapitalist təsərrüfat mexanizminin əsas elementine çevriləməsi üçün tarixi zəmin yaratdı.

Dövlət sahibkarlığının təşkili əsasən, dövlət müəssisələrinin vasitəsilə həyata keçirilir. Dövlət müəssisələrinə tamamilə dövlət kapitalı hesabına formalasın, bu kapitalın böyük bir hissəsinə malik olan və yaxud müəssisənin idarə edilməsində həllədici rol

oynayan, yəni idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesinə birbaşa və dolayı təsir göstərə bilən müəssisələr aid edilə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdən fərqli olaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələri dövlət sahibkarlığının səmərəli təşkilinə şərait yaratır. Müasir dövlət müəssisələrinin başlıca mənfi xüsusiyyətlərindən biri işçilərin və rəhbərliyin istehsal vasitələri üzərində sahiblik hissinin olmamasıdır.

Cəmiyyət üzvləri səmərəli işləyen müəssisələrin dövlət bölməsində qalmasında daha çox maraqlıdır. Çünkü bu halda onlar nə qədər müstəqil olsalar belə, səmərəli fəaliyyət nəticəsində onların əldə etdikləri gəlir dövlət büdcəsinə daxil olacaq və cəmiyyətin mənafeyi naminə istifadə ediləcək. Bu baxımdan iqtisadiyyatın təbii inhisarçılıqla bağlı olan bir çox sahələri xüsusi bölmənin deyil, yalnız dövlətin ixtiyarında olmalıdır. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş xüsusi bölmə ilə yanaşı güclü dövlət bölməsinin də olması dövlətə özünün əsas iqtisadi funksiyasını – sosial ədalət prinsiplərini reallaşdırmağa və əhalinin sosial rifah halını yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Bəzi iqtisadçılar dövlət müəssisələrinə tam sərbəstlik verilməsindən ehtiyat edir və belə hesab edirlər ki, bu zaman həmin müəssisələr dövlət nəzarətindən çıxa bilər. Lakin nəzərə almadırmış ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə milliləşdirilmiş müəssisələrin böyük bir hissəsi digər xüsusi müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri kimi müstəqil fəaliyyət göstərirler. Fərq yalnız ondadır ki, bu cür dövlət müəssisələrinin rəhbərlərini hökumət təyin edir. Əgər bu müəssisələr mənfəətlə işləyirlərsə, dövlət bu zaman təkcə mənfəət vergisi şəklində gəlir əldə etmir, həm də nəzarət paketinin tam sahibi kimi dividentin bütün hissəsinə malik olur. Ziyanaqları halda onlar dövlət büdcəsindən ayrılan subsidiyalardan istifadə edirlər. Dövlətin nümayəndələri konsernin və ya müəssisənin idarə heyətinin tərkibinə daxil olur və qərarların qəbul edilməsində mühüm rol oynayırlar. Ümumiyyət-

lə, inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətin milliləşdirilmiş sektora təsiri iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə daha böyükdür.

Dövlət bütçəsinin gəlirlərini xüsusi müəssisələrin vergiləri hesabına da təmin etmək olar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi bölmənin iqtisadiyyatdakı hökmranlığı labüb olaraq, xüsusi kapitalın siyasetdə də hökmranlığına gətirib çıxarır. Müəyyən miqyasda dövlət bölməsinin mövcudluğu isə xüsusi bölmənin siyasetdə bu cür hökmranlığının qarşısını alır.

Ayri-ayrı ölkələr üzrə iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin müxtəlif xarakter daşımıası bu ölkələrdə dövlət bölməsinin bir-birindən fərqli struktura malik olması ilə izah olunur. Ümumiyyətlə, yeni iqtisadi şəraitdə dövlət bölməsi özündə aşağıdakı növ müəssisələri birləşdirməlidir:

- səhmdar dövlət müəssisələrini;
- qeyri-səhmdar dövlət müəssisələrini;
- sosial infrastruktura sahəsində xidmət göstərən müəssisələri;
- qarşıq xüsusi-dövlət müəssisələrini.

Səhmdar dövlət müəssisələri – bütün kapitalı dövlətə məxsus olan səhmdar cəmiyyətləridir. O, kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir və bazarın qanunlarına tabe olur. Bu cür dövlət müəssisələrinə əsasən Böyük Britaniyada, Avstriyada təsadüf edilir.

Qeyri-səhmdar dövlət müəssisələri – bazar mühitinin rəqabətçi təsərrüfat subyektləri kimi çıxış etmir. Bu cür müəssisələrə istehsal infrastrukturuna daxil olan "təbii" inhisarçıları (su, qaz, enerji təchizatı və rabitə ilə bağlı sahələrdə fəaliyyət göstərən inhisarları, hərbi-sənaye kompleksinin müəssisələrini) aid etmək olar. Qeyri-səhmdar dövlət müəssisələri əsasən dövlətin müəyyən sosial-iqtisadi vəzifələrini, xüsusilə də məşğulluq, regional, antitsiklik siyasetlərini həyata keçirmək vasitəsi kimi çıxış etdişlərinə görə, onlar xüsusi müəssisələrlə müqayisədə iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin aşağı olması ilə xarakterizə olunur.

Sosial infrastruktura sahəsi ilə bağlı dövlət müəssisələri qeyri-maddi nemətlər yaradır və təhsil, səhiyyə, mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə xidmətlər göstərir. Bu müəssisələrin fəaliyyəti qeyri-bazar prinsiplərinə əsaslanır.

Qarışq xüsusi – dövlət müəssisələri dedikdə, kapitalının bir hissəsi dövlətə məxsus olan qarışq müəssisələr başa düşülür. Bu cür müəssisələrdə dövlətin payı müxtəlif ölkələr üzrə bir-birindən fərqlənir. Qarışq xüsusi-dövlət müəssisələrinin vasitəsilə dövlət makro və mikro iqtisadi siyaseti əlaqələndirmək, dövlət kapitalının həcmi hesabına çevik manevr edərək investisiya, struktur, innovasiya, qiymət siyasatına təsir etmək imkanı qazanır.

Bazar mexanizmi – xüsusi bölmənin fəaliyyətinin əlaqələndiricisi funksiyasını yerinə yetirir. Bu, hər şeydən əvvəl, bazar münasibətləri şəraitində müstəqil surətdə qərar çıxarmaq imkani olan xüsusi təsərrüfat subyektlərinin sərbəstliyi ilə əlaqədardır. Dövlət müəssisələri isə xüsusi müəssisələr kimi fəaliyyət göstərə bilmir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət müəssisələri mühüm əhəmiyyətə malik funksiyaları yerinə yetirməklə yanaşı həm də bürokratik ierarxiyanın tərkib hissəsi kimi çıxış edir, dövlət mülkiyyəti isə müəyyən mənada bu bürokratiyanı doğurur.

Iqtisadi islahatların ilkin mərhələsində ümidi edildirdi ki, amirlilik metodlarının aradan qaldırılması dövlət müəssisələrinin bazar tənzimlənməsinə şərait yaradacaq. Lakin bu ümidlər özünü doğrultmadı və dövlət bölməsinin birbaşa inzibati-amirlilik üsulları ilə tənzimlənməsi dolayı bürokratik tənzimləmə üsulları ilə əvəz edildi. Müxtəlif dövlət orqanları müəssisələrin təsərrüfat həyatına müdaxilə etməyin onlarla üsul və vasitələrini təcrübədən keçirdilər. Dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinə müdaxilənin bir forması başqası ilə əvəz edildi. Deməli, xüsusi bölmə bazar tənzimlənməsinə şərtləndirdiyi kimi, dövlət bölməsi də inzibati tənzimləməni tələb edir. Lakin onu da istisna etmək olmaz ki, dövlət müəssisələri xüsusi bölmənin əhatəsində iştir-istəməz bazarın müstəqil subyektləri kimi fəaliyyət göstərəcək və bazarın "oyun

qaydaları"na uyğunlaşmalı olacaqlar. Hazırda isə xüsusi müəssisələrin nəhəng dövlət bölməsi ilə əhatə olunması buna imkan vermir. Dövlət müəssisələri "biznes" sferasına deyil, "hökumət" sferasına aiddir. Onların fəaliyyətinə də elə bu aspektdən yanaşılmalıdır. Dövlət bölməsinin heç bir məhdudiyyət qoyulmadan liberallaşdırılmasına yol vermək olmaz. Onu tənzimləməklə yanaşı, həm də daim nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Bunu dövlət müəssisələrinin israfçılığa meylli olması və bu meylin aradan qaldırılması zəruriliyi tələb edir.

Xüsusi müəssisələrin rəhbərlərindən fərqli olaraq, dövlət müəssisələrinə təyin edilmiş direktorların nöqsanlı fəaliyyəti həmin müəssisənin əmək kollektivinin maddi vəziyyətinə o qədər də təsir göstərmir. Cənki bu cür fəaliyyət nəticəsində müəssisənin məruz qaldığı maddi itkilər heç bir öhdəliyi üzərinə götürməməsine baxmayaraq dövlət tərəfindən ödənilir. Yəni dövlət müəssisələrində təsərrüfat fəaliyyətinə dair qəbul edilən qərarların risqlilik dərəcəsi xüsusi müəssisələrlə müqayisədə çox aşağıdır.

Azərbaycanda bazar münasibətlərinin sürətlə inkişafi və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin normal tənzimlənməsi bazar mühitinin formalşdırılması sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərdən çox asılıdır. Normal bazar infrastruktur və onun fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi mühit yaratmadan bazar iqtisadiyati keçid prosesini sürətləndirmək mümkün deyil.

BAZAR İQTİSADIYYATININ MAHİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Bazar iqtisadiyyatı azad sahibkarlığa əsaslanan iqtisadi sistemdir. Onu alqı-satqı münasibətləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bazar iqtisadiyyatı bütün iqtisadi münasibətləri, o cümlədən istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərini əhatə edir. Bazar sistemi heç də xaos və anarxiya demək deyil. Bu sistem iqtisadi inkişafın qanuna uyğunlarına əsaslanır.

Bazar iqtisadiyyatının mahiyyətini dərk etmək üçün onun əsas prinsiplərini nəzərdən keçirmək tələb olunur. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

İqtisadi azadlıq. Bu prinsipə görə hər bir şəxs istədiyi fəaliyyət növünü seçməkdə sərbəstdir. Lakin seçilmiş fəaliyyət növü ictimai maraqlara, müəyyən edilmiş hüquqi normalara zidd olmamalıdır. Əgər iqtisadi azadlıq üçün ictimai məhdudiyyətlər nəzərdə tutulmazsa, bazar iqtisadiyyatı anarxiya ilə nəticələnə bilər. Sahibkarı heç bir qüvvə bu və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağa məcbur edə bilməz. O yalnız yüksək gəlir gətirə bilən sahələrdə fəaliyyət göstərməyə üstünlük verəcək.

Müxtəlif mülkiyyət formasına malik bazar subyektlərinin bərabərhüquqlu fəaliyyəti. Bu prinsip bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif mülkiyyət formasına malik təsərrüfat subyektləri arasında rəqabətin başlıca şərti kimi çıxış edir. Bazar sisteminin inkişaf etdiyi ölkələrdə dövlət bütün bazar subyektləri üçün mülkiyyət formasından asılı olmayıraq eyni iqtisadi mühitin və təsərrüfatçılıq rejiminin yaradılmasına çalışır. Sosialist iqtisadiyyatı şəraitində dövlət müəssisələrinin ifrat dərəcədə himayə olunması son nəticədə onların nəhəng inhisarçılarla çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatına kecid şəraitində isə ələbaxımlılığa öyrəmiş olan bu müəssisələr öz əlverişli mövqelərini itirməyə baş-

ladılar. Bazar subyektlərinin bərabər şərtlər daxilində fəaliyyətinə şərait yaradılması dövlətin başlıca vəzifəsi olmalıdır.

Sərbəst qiymətqoyma. Bu bazar iqtisadiyyatının ən əsas elementlərindən biridir. Sərbəst qiymətlər üçün nə məhdudiyyətlər qoyulur, nə də o dövlət tərəfindən təyin olunur. Bu cür qiymətlər bazardakı tələb və təklifdən asılı olaraq alıcı ilə satıcı arasında qarşılıqlı razılaşmaya əsasən müəyyən olunur. Sərbəst qiymətlər bir qayda olaraq bazar qiymətləri də adlandırılır.

İnzibati-amirlik sistemində dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada təyin edilmiş qiymətlər üstünlük təşkil etdiyi halda, müqavilə və bazar qiymətlərinin tətbiq dairəsi olduqca məhduddur.

Bazar qiymətləri heç də kortəbi şəkildə formalasın. O hər şeydən əvvəl istehsalçıların və satıcıların qiymət siyasetinə əsaslanır. Sərbəst qiymətlərin tələb və təklif əsasında müəyyən edilməsinə baxmayaraq dövlət bu prosesi fiskal və monetar siyaset vasitəsilə dolayı yolla tənzimleyir. Əslində sərbəst qiymətqoyma prinsipi qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Özünütənzimləmə prinsipi. Bazar iqtisadiyyatında özünütənzimləmə ilk növbədə istehsal və tə davül sferası arasındaki birbaşa və əks əlaqələrə əsaslanır. Belə ki, formalasmış istehsal strukturunu qiymətləri müəyyən edir, qiymətlərin dəyişməsi isə istehsal strukturuna əks təsir göstərir. Disproporsiyaların aradan qaldırılması da məhz bu cür baş verir. Belə bir birbaşa (istehsal strukturu – qiymət) və əks (qiymət-istehsal strukturu) əlaqələr L. Valrasın ümumi iqtisadi tarazlıq modelində öz əksini tapmışdır.

Müqavilə münasibətləri. Əmr və göstərişlər bazar iqtisadiyyatına tamamilə yaddır. Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemdə təsərrüfat əlaqələri tərəflərin könüllü şəkildə bağladığı müqavilələr əsasında qurulur. Bu cür müqavilələr iqtisadiyyatın bütün sahələrini və həlqələrini əhatə edir. Müqavilə münasibətlərinin müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, o təsərrüfat subyektlərinin

iqtisadi müstəqilliyinə təminat verməklə yanaşı, həm də onların məsuliyyətini artırır. Müqaviləni imzalamış olan hər bir tərəf üzərinə götürmiş olduğu öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludur. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bütün ölkələrdə hər hansı bir müqaviləni imzalamış olan tərəflər arasında yaranan mübahisələr məhkəmələr tərəfindən həll edilir.

Iqtisadi məsuliyyət. Bu bazar sisteminin mühüm prinsiplərindən biridir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti üzərinə götürmiş olduğu bütün öhdəliklərə öz əmlakı və pul aktivləri ilə cavabdehdir. Öhdəliklerin yerinə yetirilməməsi bazar subyekti üçün həm də əlavə cərimələrin ödənilməsi ilə, sərt sanksiyalarla nəticələnə bilər. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi subyektlər təkcə maddi itkilerlə üzləşəcəklərinə görə məsuliyyət hiss etmirler. Onlar həm də tərəf müqabillərinin onlara olan inamının itməsindən ehtiyat edirlər. Bu inamın itməsi, həmçinin etibarlı tərəf müqabili kimi hər bir iqtisadi subyektin reytinginin aşağı düşməsi son nəticədə onun biznes mühitindən tamamilə çıxmasına səbəb ola bilər. Bu isə təsərrüfat subyekti üçün iqtisadi faciədən başqa bir şey deyil.

Rəqabət prinsipi. Bu prinsip bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişafın başlıca şərti hesab edilir. Bazar iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət formalarının bərabər hüquqlu inkişafi və azad sahibkarlıq üçün heç bir maneənin olmaması rəqabət münasibətlərinə əlverişli şərait yaradır. İnzibati amirlik sistemindəki sosializm yarışından fərqli olaraq rəqabət mübarizəsi firmaların inkişafi üçün güclü stimul yaradır və iqtisadi səmərəliliyin artmasına səbəb olur.

İnzibati-amirlik sistemi ilə müqayisədə üstünlüklerinə baxma-yaraq, bazar iqtisadiyyatının da bir sıra nöqsanlı cəhətləri vardır.

1) Bazar sistemində gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü baş verir ki, bu da son nəticədə cəmiyyət üzvləri arasında sosial təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb olur. Daha çox gəlir əldə etmək istəyi və rəqabət mübarizəsi bu prosesi daha da kəskinləşdirir.

2) Bazar iqtisadiyyatında şəxsi maraqlar ictimai maraqları üstələdiyinə görə cəmiyyətdəki sosial problemlərin həlli (əhalinin sosial müdafiəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsi, ərazilərin abadlaşdırılması, infrastruktur obyektlərin tikilməsi və s.) bir növ kölgədə qalır.

3) Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi inkişaf tsiklik xarakter daşıyır. Yəni iqtisadi artım dövrünü yaşayan ölkə müəyyən bir vaxtdan sonra tənəzzül və ya durğunluq mərhələsine keçə bilər. Tsiklik inkişaf bazar iqtisadi sistemi üçün ciddi sosial-iqtisadi problemlər yaradır.

4) İşsizlik bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrin xarakterik cəhətlərindən biridir. Müəssisələr arasında rəqabət mübarizəsinin şiddetlənməsi onların bir çoxunun müflisləşməsinə və nəticədə işçilərin iş yerlərini itirməsinə səbəb olur. Texniki tərəqqinin və texnoloji yeniliklərin geniş vüsət alması ilə əlaqədar müəssisələrdə əməktutumluğunu aşağı salınması da işsizliyin artmasına öz təsirini göstərir.

İndiyədək heç bir ölkə ideal bazar iqtisadiyyatı qura bilməyib. Bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün bazarın özünütənzimləmə vasitələri dövlətin tənzimləyici vasitələri ilə tamamlanmalıdır.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL VƏ ÜMUMİ MİLLİ MƏHSUL

Ümumi daxili məhsul (ÜDM) – iqtisadiyyatda müəyyən dövərzdə (il, rüb) istehsal edilmiş mal və xidmətlərin mövcud bazar qiymətləri ilə ifadə edilmiş məcmu dəyəridir. ÜDM-in dinamikası bir göstərici kimi ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini və iqtisadi artım templərini eks etdirir. ÜDM yalnız son məhsulun dəyərini özündə eks etdirir, yəni hazır məhsulun istehsalı prosesində istifadə edilmiş xammalın, yarımfabrikatların (iqtisadi nəzəriyyədə buna “aralıq istehlak” deyilir) dəyəri ÜDM-in həcmində daxil edilmir. ÜDM məhsul və xidmətlərin cari istehsalının göstəricisi olduğuna görə əvvəlki dövrlərdə istehsal edilmiş və cari dövrdə alınıb-satılan məhsulların dəyəri ÜDM-də eks olunmur. Məsələn, 1997-ci ildə tikilən bina 1998-ci ildə satılarsa onun dəyəri 1998-ci il üçün hesablanmış ÜDM-də nəzərə alınır.

Dünya təcrübəsində qəbul olılmış standart metodologiyaya əsasən ÜDM-in hesablanması üç üsulu mövcuddur:

1.Xərclər üsulu. Bu üsula əsasən ÜDM bazar subyektlərinin mal və xidmətlərin alınmasına sərf etdikləri vəsaitlərə, yəni onların xərclərinə bərabərdir. Bu xərclər aşağıdakı qruplara bölünür:

Ev təsərrüfatlarının (əhalinin) istehlak xərcləri (S). İstehlak xərclərini də öz növbəsində üç qrupa ayırmak olar:

- uzun müddətli istifadə olunan əşyaların (avtomobil, soyuducu və s.) alınmasına sərf olunan vəsait;
- cari istehlak mallarının (çörək, yağı, paltar və s.) alınmasına sərf olunan vəsait;
- pullu xidmətlərin (tibbi, hüquqi və s. xidmətlərin) ödənilməsinə sərf olunan vəsait.

Dövlət sektorunun istehlak xərcləri (Q) – dövlət idarələrinin (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət və s.) və idarəetmə orqan-

lannın fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri olan xərclərdir. Buraya dövlət orqanlarında işləyənlərin əmək haqları, sosial ayırmalar və s. də aiddir.

İnvestisiya xərcləri (Y) – müəssisələrin iqtisadiyyata kapital qoyuluşlarının (amortizasiya, yəni əsas fondların maşın, avalanlıq və s. köhnəlməsi də daxil olmaqla) maliyyələşdirilməsi ilə bağlı xərclərdir. İnvestisiya xərcləri üç elementdən ibarətdir:

- maşın və avadanlığın alınmasına yönəldilən xərclər;
- tikintiyə yönəldilən xərclər;
- material dövriyyə vəsaitləri.

İnvestisiya xərcləri dedikdə, məcmu investisiya xərcləri nəzərdə tutulur, yəni buraya istehsal prosesində sıradan çıxmış maşın və avadanlığın bərpasına yönəldilən xərclər və əsas fondların xalis artımı daxildir.

Nəhayət, ÜDM-in xərclər üsulu ilə hesablanması son elementi “*xalis ixracdır*”. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatda istehsal olunan məhsul və xidmətlərle yanaşı ölkə subyektləri xaricdə istehsal olunmuş məhsul və xidmətləri də istehlak edə bilərlər. Xarici məhsul və xidmətlərə sərf edilən xərclər (*idxal*) xarici ölkələrin ÜDM-nə daxil edilir. Eyni zamanda milli məhsul və xidmətlərin hamısı ölkə daxilində istehlak olunmur. Onların bir hissəsi xarici ölkələrə satılır, yəni *ixrac* olunur. Xarici ölkələrin milli məhsul və xidmətlərə sərf etdikləri istehlak xərcləri isə milli iqtisadiyyatda istehsal olunan ÜDM-ə daxil edilir. Milli istehlakçıların xarici məhsul və xidmətlərə sərf etdikləri vəsait (*idxal*) və xarici istehlakçıların milli məhsul və xidmətlərə sərf etdikləri vəsait (*ixrac*) arasındaki fərq “*xalis ixrac*” (*X-IM*) adlanır və ÜDM-ə daxil edilir. Bu fərq həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Fərq müsbət olanda ÜDM artır, mənfi olduqda isə azalır.

Bələliklə, xərclər üsulu əsasında ÜDM aşağıdakı düsturla müəyyən edilir:

$$GDP = C + I + G + (X - IM)$$

2.Əlavə dəyər (istehsal) üsulu. Fərz edək ki, neft emalı məşğul olan müəssisə xam neftin barrelini 10 dollara alır. Xam neftdən benzin istehsal olunur və 15 dollara satılır. Xam neft emalı nəticəsində yaranmış əlavə dəyər 5 dollar təşkil edəcək ($15-10=5$). Xam neftin hasilatı prosesində də əlavə dəyər yaranır. Yəni, xam neftin barrelinin qiyməti-10 dollar neft hasilatı prosesində yaranmış əlavə dəyərdir. Beləliklə, neftin hasil edilməsindən və son məhsulun-benzinin alınmasında istehsal prosesin bütün mərhələlərində yaranan əlavə dəyər 15 dollar təşkil edəcək.

3. Gəlirlər üsulu. ÜDM-in hesablanmasıın bu metodu istehsal prosesində yaranmış gəlirlərin məcmu dəyərini nəzərdə tutu. ÜDM-in alınmasına sərf olunan xərclər eyni zamanda bazar subyektlərinin gəlirləri kimi də çıxış edir. Sade bir misal göstərək: istehlakçı ərzaq istehsal edən müəssisənin dükanından kar yağı alır. (istehlak xərci), müəssisə isə öz növbəsində mənfəət də edir. Müəssisənin əldə etdiyi mənfəət sonradan fəhlələr əmək haqqının ödənilməsinə, müəssisənin kredit götürdüyü baraka kreditə görə faizlərin ödənilməsinə, avadanlıq, torpaq və mülkiyyətin müxtəlif formalarından istifadəyə görə icarə haqqının ödənilməsinə, amortizasiyaya yəni əsas fondların (maşın və avadanlığın) silinməsinə (çünki istehsal prosesində əsas fondların ixtismarı zamanı onların bir hissəsi sıradan çıxır və onların yenilənilərə əvəz edilməsi zərurəti yaranır) yönəldilir. Beləliklə, müəssisənin ərzaq satışından əldə etdiyi mənfəətdən göstərilən xərcə çıxıldığdan sonra yerde *xalis mənfəət* qalır. Göründüyü kimi, müəssisənin satışdan qazandığı vəsait bir tərəfdən istehlakçının xərci kimi (istehlakçının müəssisəyə ərzağa görə ödədiyi məbləğ çıxış edirsə, digər tərəfdən müxtəlif bazar subyektlərinin gəlirlərinin-fəhlələrin, icarəcılərin, kreditorların, o cümlədən müəssisənin özünün gəlirinin məcmu dəyəridir).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ÜDM cari bazar qiymətləri əsasında hesablanır. Bu qiymətlər isə ayı-ayrı illərdə müxtəlif olabilir. Yəni, cari ildə ölkə iqtisadiyyatında qiymətlərin səviyyəsi

əvvəlki illərə nisbətən enə və yaxud yüksələ bilər. Belə olduqda ÜDM-in dəyərinin dəyişməsinin nə yin hesabına-qiyətlərin, yoxsa istehsalın fiziki həcmiñin dəyişməsi hesabına baş verməsi ÜDM-in real həcmiñin müəyyən edilməsi zərurəti meydana çıxır. Burada söhbət ÜDM-in *real həcmiñin müəyyən edilməsi* indən gedir. ÜDM-in real həcmiñi onun nominal həcmindən cari bazar qiymətləri ilə hesablanmış ÜDM) fərqləndirməmişdən önce *qiymətlər indeksi* və yaxud *deflyator* anlayışı ilə tanış olmaq məqsədə uyğun olardı. Qiymətlər indeksi istehlak mallarını, qiymətlərinin dəyişməsini göstərir. Təsəvvür edək ki, iqtisadiyyatda beş növ məhsul-çörək, ayaqqabı, ət, tərəvaz və televizor istehsal olunur (qeyd etmək lazımdır ki, dönyanın bir çox ölkələrində inflyasiyanın tempi əsasən istehlak qiymətlərinin səviyyəsi ilə ölçülür. Bunun üçün “istehlak səbəti”, yəni insana lazım olan gündəlik tələbat mallarının qiymətləri əsas götürülür). 1990-ci ildə bu malların ümumi qiyməti 400 manat, 1998-ci ildə isə 500 manat təşkil etmişdir. 1998-ci ildə 1990-ci ilə nisbətən qiymətlər indeksinin, yəni inflyasiya tempinin müəyyən edilməsi aşağıdakı qaydada aparılır:

$$\text{Qiymətlər indeksi} = \frac{500}{400} \times 100 = 125$$

Bu onu göstərir ki, 1998-ci ildə qiymətlər 1990-ci ilə müqayisədə 1,25 dəfə və yaxud 25 faiz artmışdır. Başqa sözlə, inflyasiya 25 fayz təşkil etmişdir. Eyni qaydada ilə 1990-ci ilin qiymətlərini əsas götürərək ($1990=100$) 1991, 1992 və s. illər üçün də qiymətlər indeksini (deflyatoru) hesablamamaq mümkündür. Beləliklə, qiymətlər indeksinin yüksəlməsi inflyasiyanın, enməsi isə deflyasiyanın baş verməsinə dəlalət edir.

Qiymətlər indeksini müəyyən etdikdən sonra ÜDM-in real həcmi hesablamamaq olar. Bunun üçün 1998-ci il üzrə nominal ÜDM-in həcmi qiymətlər indeksinə bölünür: $500/1,25=400$. Göründüyü kimi 1998-ci ildə ÜDM-in real həcmi (yuxarıda adları çəkilən 5 məhsul növünün dəyəri) bizim misalda ÜDM hesab

İQTİSADI TSİKL

Tsiklik inkişaf müasir bazar iqtisadiyyatında qanuna uyğun proses kimi qiymətləndirilir. Qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi yüksələş və yaxud tənəzzül heç vaxt sabit xarakter daşıdır. İqtisadi yüksələş müəyyən vaxt keçidkən sonra zəifləyir və tənəzzüllə əvəz olunur. Tənəzzül də öz növbəsində uzun müddət davam etmir, o yenidən iqtisadi yüksəlislə əvəz olunur. Bazar iqtisadiyyatında bu cür enib-qalxmaların mütəmadi olaraq bir birini əvəz etməsinə və təkrarlanmasına *iqtisadi tsikl* deyilir.

Iqtisadi tsiklin aşağıdakı fazaları mövcuddür:

Yüksələş. İqtisadi tsiklin bu fazasında ÜDM, istehsalın həcmi və əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi artır. Əhalinin gəlirlərinin artması ona istehlak xərclərini çoxaltmaq imkanı verir. Əmtəə və xidmətlərin əhali tərəfindən istehlakının artması istehsalçılar üçün istehsalı genişləndirməyə motiv yaradır. İstehsalın genişlənməsi isə öz növbəsində müəssisələr tərəfində xammal istehlakının artmasına, yeni avadanlığın alınmasına və əlavə işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinə səbəb olur. Göründüyü kimi iqtisadiyyatda zəncirvari reaksiya yaranır ki, bu da iqtisadi canlanmaya tekan verir. Beləliklə, istehsal və gəlirlərin artması zəncirvari qaydada davam edir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi yüksələş ilk növbədə məcmu tələbin genişlənməsi hesabına baş verir. Məcmu təklif (istehsal nəzərdə tutulur) isə buna reaksiya verir və tədricən artmağa başlayır. Bu o deməkdir ki, iqtisadi yüksələşin başlanmasının və məcmu təklifin genişlənməsinin başlangıç nöqtəsi məcmu tələbdır. Müəyyən vaxt keçidkən sonra məcmu təklifin artım tempi məcmu tələbin artım tempini üstələyir. Elə bir vəziyyət yaranır ki, onun səviyyəsi məcmu tələbin səviyyəsini ötüb keçir. Bu yüksələşin başa çatmasına dəlalət edir. Qeyd edək ki, yüksələş dövründə qiymətlər

olunur) inflasiya nəzərə alınmaqla dəyişməmiş və 1990-cu ilin səviyyəsində – 400 manat həddində qalmışdır.

Beləliklə, 1998-ci ildə ÜDM-in nominal həcmi 500 manat, qiymətlər indeksi 1,25, real ÜDM isə 400 manata bərabər olmuşdur.

Ümumi milli məhsul (milli gəlir). Bu göstərici ölkə əhalisi tərəfindən müəyyən dövr ərzində qazanılan gəlirlərin məcmu dəyəridir. ÜMM əhalinin həyat səviyyəsini göstərən mühüm makroiqtisadi göstəricidir. ÜMM ÜDM – dən fərqlənir. Bəs bu fərq nedən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, milli iqtisadiyyatda əmək haqqı yerli fəhlə və qulluqçularla yanaşı xaricdən gəlmış fəhlə və qulluqçularla da ödənilir. Eyni zamanda milli sərmayedarlarla yanaşı xarici sərmayedarlar da milli iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olur və öz sərmayələrindən müəyyən gəlir(dividend) əldə edirlər. Xarici vətəndaşların milli iqtisadiyyatda qazandıqları əmək haqqı və dividendlər xaricə – öz ölkələrinə köçürürlər. Eyni ilə də xarici ölkələrdən milli iqtisadiyyata əmək haqqı və dividendlər şəklində vəsait köçürürlə bilər. Bu qarşılıqlı köçürmələr arasındaki fərq (iqtisadi nəzəriyyədə buna “faktor gəlirlərinin saldosu” – FGS deyilir) ÜDM-ə əlavə edildikdə ÜMM göstəricisi alınır.

ÜMM = ÜDM + FGS

FGS müsbət olduqda (ölkəyə daxil olan vəsaitin ölkədən çıxan vəsaitdən çox olması) ÜMM ÜDM-in həcmini üstələyir, FGS mənfi olduqda isə (ölkədən çıxan vəsaitin ölkəyə daxil olan vəsaitdən çox olması) ÜDM ÜMM-in həcmindən çox olur.

yüksəlir. Tələbin yüksək olması səbəbindən bir sıra malların, xüsusi xammalın qılığlı problemi meydana çıxır. Eyni zamanda işçi qüvvəsinin də çatışmazlığı yaranır. Çünkü istehsalçılar daha çox işçi qüvvəsi cəlb etməyə çalışırlar (istehsalı artırmaq üçün). Belə bir şəraitdə iqtisadiyyatda mövcud olan resursların qiyməti yüksəlməyə başlayır. Ona görə də bu gün hansısa bir əmtəəni ucuz qiymətə alıb, sabah baha qiymətə satmaq çox gəlirlili biznesə çevrilir. Bəziləri isə bu cür əməliyyatlarla pul qazanmaq üçün nəinki öz vəsaitlərindən, həmçinin kreditlərdən də istifadə edirlər.

Nəhayət, məcmu tələblə məcmu təklif arasında fərqli böyüməsi böhranla nəticələnir. Böhran yüksəliş mərhələsindən tənəzzül mərhələsinə keçidi təmin edən aralıq mərhələ kimi çıxış edir. Böhran mərhələsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymət fərqlidə qazanc götürənlərin qiymətlərin artmasına dair proqnozları doğru çıxmır. Ona görə də onlar əvvəllər aldıqları məhsulları baha qiymətə satıb gəlir götürmək imkanlarından məhrum olurlar. Bu səbəbdən onlar müflisləşir, banklardan aldıqları kreditləri qaytara bilmirlər. Banklar da çətin vəziyyətə düşürlər. Çünkü verdikləri kreditləri geri ala bilmirlər. İqtisadiyyatda kütləvi müflisləşmə prosesi sürətlənir. Bu da öz növbəsində bazar subyektləri (istehsalçılar, ticarət firmaları, banklar və istehlakçılar) arasında bədbin əhval-rühiyyə yaradır. İş yerlərinin itirilməsi və gəlirlərin azalmasından ehtiyat edən istehlakçılar öz istehlak xərclərini məhdudlaşdırırlar. Bu səbəbdən istehsalçılar istehsalın həcmini azaldır və nəticədə istehsal prosesi üçün lazım olan resurslara, o cümlədən xammala, avadanlığa və s. tələb də aşağı düşür. Bütün bunlar iqtisadi tənəzzüla gətirib çıxarır. Bu mərhələdə qiymətlər aşağı düşür, məhsulların ucuzlaşması müəssisələrin gəlirlərinin azalmasına səbəb olur. Yüksək gəlir götürə bilməyən istehsalçılar işçilərin bir çoxunu işdən azad edir. İqtisadiyyatda işsizliyin səviyyəsi artır. Həm işçilərin, həm də sahibkarların gəlirlərinin azalması onların aliciliq qabiliyyətinə mənfi təsir göstərir və istehlak xərclərinin azalması ilə nəticələnir. İstehlakin aşağı düş-

məsi öz növbəsində istehsalın və kapital qoyuluşlarının həcmiin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır.

Durğunluq. İqtisadi tsiklin bu fazası tənəzzüldən sonra başlayır. Bu mərhələdə istehsalın aşağı düşməsi prosesi dayanır. Lakin buna baxmayaraq iqtisadiyyatda hələ də bədbin əhval-rühiyyə hökm sürür. Ona görə də istehlak xərcləri və kapital qoyuluşlarının həcmi artmır. Vaxt keçdikcə iqtisadiyyatda canlanma üçün müəyyən zəmin yaranır. Müəssisələr öz borclarını ödəyir, məsəfləri azaldır, istehsal həcmini mövcud tələbatın səviyyəsinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Onların maliyyə vəziyyəti tədricən yaxşılaşır. Eyni zamanda istehlakçılar da öz maliyyə problemlərini qismən həll edirlər. Bütün bu amillər iqtisadi artım üçün şərait yaradır. Qiymətlərin sabitləşməsi faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi kapital qoyuşlarını artırmağa imkan verir. Müəssisələr yeni işçi qüvvəsi cəlb edir və istehsalı genişləndirirlər. Beləliklə, iqtisadi tsiklin canlanma fazası başlayır. Bu fazadan sonra yenidən yüksəliş müşahidə olunur və tsiklin fazaları yenidən təkrarlanır.

MƏCMU TƏLƏB, MƏCMU TƏKLİF VƏ MAKROİQTİSADI TARAZLIQ

Müasir bazar iqtisadiyyatında bütün proseslər tələb və təklif qanunlarının təsiri altında formalaşır.

Məcmu tələb – istehlakçılar, firmalar və dövlət tərəfindən mövcud bazar qiymətləri ilə alınan milli istehsalın həcmidir. Qiymətlərin səviyyəsi məcmu tələbin həcminə birbaşa təsir göstərir. Belə ki, qiymətlər yüksəldikdə bazar subyektlərinin real gəlirləri azalır və ona görə də məcmu tələb, yəni bazar subyektlərinin istehlakı aşağı düşür. Əksinə, qiymətlər aşağı düşdükdə bazar subyektlərinin real gəlirləri artaraq daha çox əmtəə və xidmət istehlak etməyə imkan verir ki, bu da məcmu tələbin artmasına səbəb olur. Göründüyü kimi, qiymətlərin səviyyəsi və məcmu tələb arasında tərs mütənasiblik mövcuddur. Bu mütənasibliyə iqtisadi nəzəriyyədə *tələb qanunu* deyilir.

Bəs neyə görə qiymətlərin yüksəlməsi məcmu tələbə mənfi təsir göstərir? Bunu üç amillə izah etmək olar:

Faiz dərəcəsi. Məsələ burasındadır ki, qiymətlərin yüksəlməsi iqtisadiyyatda pul təklifinin genişlənməsi ilə müşahidə olunmurسا, bu halda pula tələbat artır. Çünkü istehlakçılara əmtəə və xidmətləri almaq üçün daha çox nağd pul lazım olur, sahibkarlar da maaşların ödənilməsi, dövriyyə vəsaiti, avadanlığın alınması və s. xərcləri ödəmək üçün daha çox pul vəsaitinə ehtiyac duyurlar. Belə bir şəraitdə pula tələbatın artması onun qiymətinin – yəni faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Bu isə öz növbəsində həm əhali, həm də müəssisələr üçün banklardan kredit almaq imkanlarını məhdudlaşdırır, çünkü yüksək faizlə kredit götürmək hər iki bazar subyekti sərf etmir.

Aktivlərin dəyərdən düşməsi. Məlum olduğu kimi, əhali öz gəlirlərinin heç də bütün hissəsini istehlaka sərf etmir. Gəlirlərin bir

hissəsi yiğima yönəldilir. Yiğimin ən geniş yayılmış formaları əmanətlər və istiqrazlar, yəni maliyyə aktivləridir. Qiymətlərin yüksəlməsi bu aktivlərin dəyərdən düşməsi və deməli, əhalinin yoxsullaşmasına səbəb olur. Məsələn, təsəvvür edək ki, ailənin bankdakı əmanəti 100 dollara bərabərdir və o yaxın gələcəkdə bu vəsait hesabına televizor almağı planlaşdırır. Lakin inflasiyanın nəticəsində televizorun qiyməti 150 dollara qalxır. Nəticədə ailə televizor almaq imkanından məhrum olur. Bütün ailələr bu vəziyyətə düşür. Ölkədə istehlak xərclərinin kəskin surətdə azalması məcmu tələbin aşağı düşməsi ilə nəticələnir.

İdxalin genişlənməsi. Milli iqtisadiyyatda qiymətlərin yüksəlməsi milli məhsulları xarici məhsullara nisbətən bahalasdırır. Ona görə də bazar subyektləri xarici məhsulları almağa üstünlük verirlər. Bunun nəticəsində ixrac azalır, idxlə isə artır. Beləliklə, xalis ixracın məcmu tələbdə həcmi azalır.

Bu üç amil məcmu tələbin həcminə təsir edən qiymət amilləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, məcmu tələbə eyni zamanda qeyriqiymət amilləri də təsir göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

İstehlak xərclərinə təsir edən amillər:

Gəlir vergiləri. Vergilərin artması istehlak xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır (və əksinə).

İstehlakçıların gözləmələri. Əgər əhali gələcəkdə gəlirlərinin artmasını proqnozlaşdırırsa, onda o bu gün yiğimdən çox xərcləməyə üstünlük verir (və əksinə).

Borcların həcmi. Əhalinin borcları böyük olduqda o, istehlak xərclərini azaltmağa çalışır ki, borclarını ödəyə bilsin (və əksinə).

Əhalinin aktivlərinin (səhm, istiqraz, daşınmaz əmlak) inflasiya ilə əlaqədar olmayan dəyişimi. Məsələn, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişmədiyi şəraitdə torpağın məhsuldarlığının aşağı düşməsi onun sahiblərinin maliyyə vəziyyətini pisləşdirir.

İnvestisiya xərclərinə təsir edən əsas amillər:

Faiz dərəcələrinin inflasiya ilə bağlı olmayan dəyişimi. Məsələn, pul kütłəsinin Mərkəzi bank tərəfindən artırılması faiz dərə-

cəsinin aşağı düşməsinə və kreditin ucuzlaşmasına səbəb olur. Kreditin ucuzlaşması kapital qoyuluşlarının genişləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır (və əksinə).

Vergilər. Mənfəət vergisinin artırılması müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaq marağını azaldır və ona görə də müəssisə kapital qoyuluşlarını məhdudlaşdırır (və əksinə).

İnvestisiya qoyuluşlarından gözlənilən gəlir. Səhmdarın gələcəkdə kapital qoyuluşlarından yüksək gəlir götürmək proqnozu onu investisiya xərclərini artırmağa sövq edir (və əksinə).

Xalis ixracə təsir edən amillər:

Xarici dövlətlərdə milli gəlirin səviyyəsi. Əsas idxləçi ölkələrdə əhalinin gəlirinin artması bu ölkəyə daha çox milli məhsul və xidmətləri ixrac etməyə imkan verir (və əksinə).

Valyuta məzənnəsi. Milli valyutanın devalvasiyası – milli məhsulların ucuzlaşmasına və onların ixracının genişlənməsinə (xalis ixracın artımına), revalvasiyası isə milli məhsulların bahalaşmasına və ucuz xarici məhsulların idxlərinin artmasına (xalis ixracın azalmasına) səbəb olur.

Məcmu tələbin üç komponenti vardır: istehlak xərcləri, investisiya xərcləri və xalis ixrac.

Məcmu təklif – bazar subyektləri tərəfindən istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərin həcmidir. Məcmu təklif istehsal prosesində yaranmış əlavə dəyəri və yaxud gəlirləri əks etdirir. Onun tərkibinə bir neçə element daxildir: əmək haqqı, icarə haqqı, kreditə görə faiz ödəmələri, amortizasiya və xalis mənfəət.

Məcmu təklifin həcmində həm qiymət, həm də qeyri-qiyəmət amilləri təsir göstərir. Qiymətlərin yüksəlməsi milli istehsalın və deməli, məcmu təklifin artmasına, enməsi isə milli istehsalın və nəticə etibarilə, məcmu təklifin azalmasına səbəb olur. Beləliklə, qiymətlərin səviyyəsi və məcmu təklifin həcmi arasında düz mütənasiblik mövcuddur ki, buna da *təklif qanunu* deyilir.

Qeyri-qiyəmət amillərinin məcmu təklifin dəyişməsinə təsiri-nin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu amillər istehsal məsrəf-

lərinin artması və yaxud azalmasını müəyyən edir. Bu amilləri bir neçə qrupa ayırmak olar:

Resursların alınmasına çəkilən xərclər. Bu torpağın, əmək resurslarının dəyərinin ödənilməsi, kapitalın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması (köhə avadanlığın yenisi ilə əvəz olunması) üzrə xərc-lərdən ibarətdir. Bu xərclər çoxaldıqda istehsal məsrəfləri artır, nəticədə istehsalın səmərəliliyi aşağı düşür və məcmu təklif azalır (və əksinə).

Məhsuldarlıq. Bu göstərici milli istehsalın həcminin istifadə olunmuş istehsal resurslarının miqdarına (istehsal məsrəflərinə) nisbəti kimi müəyyən olunur. İstehsal prosesinə cəlb olunan resursların miqdarı tətbiq edilən texnologiyadan asılıdır. Əgər texnologiya müasir və qənaətlidirsə, onda istehsal məsrəfləri azalır, nəticədə məhsuldarlıq artır və məcmu təklif genişlənir (və əksinə).

Vergi və subsidiyalar. Vergilərin artırılması məcmu təklifin azalmasına, müəssisələrə dövlət tərəfindən subsidiyaların artırılması isə məcmu təklifin genişlənməsinə şərait yaradır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Tənzimləmənin güclənməsi adətən məcmu təklifə mənfi təsir göstərir. Məsələn, dövlət müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə ətraf mühitin qorunması məqsədilə sərt ekoloji tələblər irəli sürə bilər. Bu tələbləri yerinə yetirmək üçün müəssisə ekoloji cəhətdən təmiz istehsal texnologiyasından istifadə etməyə çalışacaqdır. Bu isə irihəcmli vəsait tələb edir. Ona görə də istehsal məsrəfləri artır və məcmu təklifin həcmi aşağı düşür.

İqtisadi tarazlıq. Məcmu tələb və məcmu təklif arasında bərabərliyin təmin edilməsi makroiqtisadi tarazlığı formalasdırır. Müasir dövrde hər bir dövlətin iqtisadiyyatında makroiqtisadi tarazlığın pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir. Qeyri-tarazlığın iki variantı mövcuddur:

1. Məcmu tələbin məcmu təklifdən aşağı olması və yaxud ÜMM-in faktiki həcmindən onun potensial həcmindən az olması. Belə olduqda, iqtisadiyyatda istismardan kənarda qalmış istehsal

İQTİSADI ARTIM VƏ HƏYAT SƏVIYYƏSİ

potensialı böyük olur və ona görə də istehsal resursları tam istifadə olunmur, işsizlik artır. İşsizliyin qarşısını almaq üçün dövlət məcmu tələbin genişlənməsinə stimul yaranan makroiqtisadi siyasət yeritməlidir (vergilərin azaldılması, dövlət xərclərinin artırılması, pul təklifinin genişləndirilməsi və s.).

2. Məcmu tələbin məcmu təklifi üstəlaməsi və yaxud ÜMM-in faktiki istehsalının onun potensial səviyyəsindən çox olması. Bu halda iqtisadiyyat tam gücü ilə işləyir, istehsal resursları tamaamilə istehsal prosesinə cəlb olunur və tam məşğulluq təmin olunur. Firmalar arasında istehsal resursları uğrunda gərgin rəqabət gedir. Bu rəqabətdən qalib çıxmak üçün onlar istehsal resurslarının sahiblərinə daha yüksək qiymət təklif edirlər. Lakin bir firmanın qazandığı istehsal resurslarını və əlavə istehsalın həcmini digər firma itirmiş olur. Çünkü istehsal resurslarının məhdud olması və tam şəkildə istehsal prosesinə cəlb olunduğu bir şəraitdə rəqabətin güclənməsi onların sadəcə olaraq firmalar arasında yenidən bölgüsü ilə nəticələnir. Son nəticədə isə istehsal resurslarının qiymətinin yüksəlməsi inflasiyaya, bəzən isə hiperinflasiyaya səbəb olur.

Beləliklə, məcmu tələbin həddən artıq genişlənməsi iqtisadiyyatda gərginlik yaradır. Bu gərginliyi aradan qaldırmaq üçün məcmu tələbi məhdudlaşdırın sərt makroiqtisadi siyasətin yerdiləməsi tələb olunur ki, bu da aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur: vergilərin artırılması, pul (kredit) təklifinin məhdudlaşdırılması, dövlət xərclərinin azaldılması.

Ölkədə həyat səviyyəsi xeyli dərəcədə iqtisadi artımdan asılıdır. İqtisadi artım isə öz əksini ÜDM-in adambaşına düşən payının artmasında tapır. Yüksək iqtisadi artımın baş verdiyi ölkələrdə adətən işsizliyin səviyyəsi aşağı olur. Bundan başqa iqtisadi artımın müşahidə edildiyi ölkələrdə həm də iş vaxtını aşağı salmaq mümkün olur. XIX əsrдə Avropa ölkələrində iş vaxtının uzunluğu 12 saatə çatırıldı. Hazırda isə bu ölkələrdə iş vaxtı 7-8 saatdan çox deyil. İqtisadi artım dövlətə imkan verir ki, o təhsilə, səhiyyəyə, cinayətkarlığa qarşı mübarizəyə, ətraf mühitin qorunmasına və digər sahələrə daha çox vəsait xərclesin. Əksinə, iqtisadi artım zəifleyəndə dövlət büdcəsinə vergi daxil olmalarının məbləği də azalır. Bunun nəticəsində dövlət sosial xərcləri azaltmağa məcbur olur.

İqtisadi artım bir qayda olaraq müsbət nəticələrə gətirib çıxarırr. Lakin iqtisadi artıma məqsəd kimi yox, xalqın həyat səviyyəsini, rifah halını yüksəltmək vasitəsi kimi baxmaq lazımdır. Bununla belə, bəzi məsələlər də nəzərə alınmalıdır. Bunlardan birincisi, gəlirlərin bölgüsüdür. Əgər ölkədə iqtisadi artım müşahidə edilirsə, adambaşına orta gəlirin səviyyəsi də yüksəlir. Lakin əmtəə və xidmətlərin artan kəmiyyətinin necə bölüşdürülməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əgər çox az sayda adam sərvətin çox hissəsini öz əlində cəmləşdirərsə əhalı iqtisadi artımdan heç bir bəhrə götürməz. Buna misal olaraq, 60-70-ci illərdə Məhəmməd Rza-Pəhləvi Şahın dövründə İranda baş vermiş iqtisadi artımı göstərə bilərik. Həmin iqtisadi artımdan çox az sayda adam faydalandı. Bu isə son nəticədə inqilaba gətirib çıxartdı. Başqa ölkələrdə də buna oxşar hadisələr baş vermişdir.

İkinciisi, ÜDM göstəricisinə insanlar üçün faydalı olub-olmamasından asılı olmayaraq istehsal edilən bütün məhsulların dəyəri

daxildir (məsələn, əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərən siqaretlərin də dəyəri).

Üçüncüsü, ümumi daxili məhsulun hesablanması zamanı ətraf mühitə dəyən ziyan nəzərə alınır.

İqtisadi artımı təmin etməyin iki üsulu vardır. Birinci üsul məhsuldarlığı yüksəltmədən istifadə olunan resursların (torpaq əmək və kapital) həcmini artırmaqdan ibarətdir. Belə iqtisadi artıma *ekstensiv iqtisadi artım* deyilir.

İkinci üsul isə istifadə olunan resursların kəmiyyətini dəyişmədən onların məhsuldarlığını artırmaqdan ibarətdir. Belə artıma isə *intensiv iqtisadi artım* deyilir. Əlbettə, ölkənin zəngin təbii sərvətlərə malik olması yaxşı haldır (məsələn, ABŞ, Çin, Kanada və Rusiya kimi). Lakin ölkənin təbii resurslarla bağlı bəxti gətməmişdirse belə o ekstensiv deyil, intensiv yolla çox şeyə nail olbilər.

Ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi də iqtisadi artım amilinə çevrilə bilər. Ölkə özünün əmək resurslarından istifadə etməklə yüksək iqtisadi artıma nail ola bilər. Məsələn, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan praktiki olaraq təbii sərvətlərdən məhrumdur. Lakin bu ölkələr yüksək iqtisadi artıma nail ola bilmışlər. Bu ölkələr üçün çoxsaylı, yaxşı təhsil almış, enerjili və əməksevər əhali çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

İqtisadi artımın mühüm mənbələrindən biri də fiziki kapitaldır. Yüksək iqtisadi artıma nail olmaq üçün ÜDM-in çox hissəsini istehlaka deyil, yiğima və investisiyaya, yeni fiziki kapitalın artmasına yönəltmək lazımdır. İnvestisiyaların ÜDM-də xüsusi çəkisinə yığım norması deyilir. Bu göstərici ölkədə nə qədər yüksəkdirsə, onun iqtisadi artıma nail olmaq imkanları da bir o qədər böyük olur.

Qeyd edək ki, yuxarıda adları sadalanan amillərin heç biri özü-özlüyündə nə ekstensiv, nə də intensiv iqtisadi artıma getirib çıxarmır. Ölkədə bu amillərdən səmərəli istifadəni təmin edən iqtisadi sistem mövcud olmalıdır. Adətən inkişaf etməkdə olan ölkə-

lərdə iqtisadi artım tempi qabaqcıl ölkələrdə olduğundan yüksək olur. Bu onunla bağlıdır ki, başlangıç səviyyə nə qədər aşağıdırsa, iqtisadi artım tempi bir o qədər yüksəkdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyələri bir-birlərinə yaxınlaşır. Əksinə, geridə qalmış ölkələrlə qabaqcıl ölkələr arasında ÜDM-in adambaşına düşən həcmi kəskin surətdə fərqlənir. Məsələ burasındadır ki, geridə qalmış ölkələrdə əhalinin sayı çox sürətlə artır. Nəticədə ÜDM-in adambaşına düşən həcmi hətta azalır.

İqtisadi artım heç də həmişə və istenilən şəraitdə müsbət nəticələrə getirib çıxarmır. İlk növbədə onu qeyd etmək vacibdir ki, iqtisadi artım ətraf mühit üçün ağır yükdür. Hər il insanların iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində heyvanlar və bitkilər məhv olur. Sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin tullantıları suyu və havanı zəherləyir. Bəzi alimlər hətta belə nəticəyə gəlmişlər ki, iqtisadi artıma ehtiyac yoxdur. Lakin geridə qalmış ölkələr qabaqcıl ölkələrdən xeyli geridə qaldıqları üçün iqtisadi artımdan imtina etmək istəməyəcəklər. Bundan başqa iqtisadi artım tempi zəifləyərsə dövlət ətraf mühitin bərpasına, bu sahədə zəruri elmi tədqiqatların aparılmasına az vəsait sərf edər.

Beləliklə də, bəşəriyyət ona çalışır ki, iqtisadi artım ekoloji tarazlığı pozmasın. Vəziyyətdən çıxış yollarından biri də ətraf mühitə daha az zərər vuran texnologiyaların tətbiqi və alternativ enerji mənbələrinin (məsələn, günəş işığı, külək və s.) istifadəsidir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsü və dövlətin gəlirlər siyasəti

Bazar mexanizmi çərçivəsində gəlirlər qeyri-bərabər bölüşdürüle bilər ki, bu da cəmiyyət üçün olduqca zərərlidir. Bazar sistemi fitri istedada malik və yüksək təhsil almış şəxslərə böyük gəlirlər getirir. Eyni zamanda kapital və torpaq sahələrinin sahibləri də yüksək gəlir götürürler. Lakin cəmiyyətin müəyyən qrup üzvləri kifayət qədər qabiliyyətə, təhsilə və ixtisasə malik deyildir-

ƏMƏK BAZARI VƏ İŞSİZLİK

lər. Bu adamlar eyni zamanda çox kiçik əmlak payına malikdirlər. Beləliklə də, onların gəliri çox aşağı olur. Bundan başqa iş qabiliyyətini itirmiş qocalar, fiziki və zehni çatışmazlığı olan şəxslər bazar sisteminde ümumiyyətlə gəlir əldə etmirlər.

Müxtəlif ölkələrdə yoxsulluq kəskin iqtisadi və siyasi problem olaraq qalır. Gəlirlərin bölgüsündə kəskin fərqlərin olması naraziqliqlar yaradır və cəmiyyətin sabitliyi üçün təhlükə törədir.

Dövlət sosial problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Dövlətin mühüm funksiyalarından biri də gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyi azaltmaqdan ibarətdir. Yəni dövlət varlıların gəlirlərinin bir hissəsini kasıbların xeyrinə yenidən bölüşdürür. Bunun üçün dövlət müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. Məsələn, dövlət aztəminatlı vətəndaşlara bilavasitə maliyyə yardımını göstərir. Dövlət bütçesindən aztəminatlı ailələrə ayrılan vəsaitlərə bəzən transfert ayırmaları da deyilir. Transfert ayırmaları əhalinin müəyyən sosial qrupları üçün yeganə gəlir mənbəyi hesab olunur.

Bundan başqa dövlət qiymətləri tənzimləməklə əhali arasında gəlirlərin yenidən bölgüsünə nail olur. Məhz aztəminatlı ailələrin xərclərini azaltmaq məqsədilə bir çox ölkələrdə dövlət ilkin tələbat mallarının qiymətlərini tənzimləyir. Yəni dövlət bu məhsulların maksimal və ya təsbit olunmuş qiymətini müəyyənləşdirir. Gəlirlərin “ədalətli” bölgüsü müxtəlif ölkələrdə bir-birindən fərqli üsullarla həyata keçirilir.

Gəlirlərin yenidən bölgüsünə və dövlətin gəlirlər siyasetinə dair iqtisadçılar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox iqtisadçılar əhali arasında gəlirlərin mümkün qədər bərabər bölüşdürülməsinə tərəfdardırlar. Digər bir qrup iqtisadçılar isə belə fikir yürüdülər ki, gəlirlərin bərabər bölgüsü işə, investisiya qoyuluşlarına və istehsalı artırmağa olan stimulu azaldır.

Beləliklə də dövlət gəlirlərin bərabər bölgüsü ilə istehsalın səmərəliliyi arasında ən optimal variantı seçməlidir. Yəni dövlət gəlirlərin yenidən bölgüsünü elə həyata keçirməlidir ki, bu bölgü iqtisadi səmərəliliyə mənfi təsir göstərməsin.

Bazar iqtisadiyyatının normal fəaliyyəti üçün əmək bazarının səmərəli təşkili tələb olunur. Əmək bazarı bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadi sistemin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

İstehsalın təşkili üçün əsas şərtlərdən biri işçi qüvvəsi ilə kapitalın düzgün əlaqələndirilməsi və onların birləşdirilməsidir. Bu funksiyani isə məhz əmək bazarı yerinə yetirir. İşçi qüvvəsinin firmalar, sahələr, peşələr və regionlar üzrə bölgüsü də əmək bazارında baş verir. Əməyin qiyməti də burada müəyyənləşir.

Əmək bazarı – bazarın elə bir sahəsidir ki, burada əməyə olan tələb və təklif formalaşır, əməyin bölgüsü həyata keçirilir, əmək fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin qiyməti müəyyən olunur. Məlum olduğu kimi hər hansı bir bazaarda bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan satıcılar və alıcılar iştirak edir və onlar əmtənin qiymətinə və digər şərtlərə dair birgə razılığa gəlirlər. Əmək bazarı da bu kimi xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. O həm də spesifik bir bazar kimi çıxış edir. Çünkü burada əmtəəni əmək əvəz edir.

Əmək yeganə əmtəədir ki, onu mülkiyyətcisindən – insandan ayırmak mümkün deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əmək bazarında alqı-satqının predmeti kimi insanın özü deyil, yalnız onun əməyi və yaxud əmək qabiliyyəti çıxış edir. Əks halda, insan şəxsi azadlığını itirərək qula, yaxud da istismar olunmuş işçiyyətə çevrilərdi.

Əməyini satan hər bir kəs əmək prosesini həyata keçirdiyinə görə onun üçün təkcə əməyin qiyməti deyil, həm də əməyin təşkili ilə bağlı digər şərtlər (istehsalat təhlükəsizliyi, psixoloji mühit) də əhəmiyyət kəsb edir. Əməyin daşıyıcısı olan işçilər bir qayda olaraq öz hüquqlarını qorumaq və əmək münasibətlərində “ədalətlilik” təmin etmək üçün özlerinin təşkil etdikləri ictimai təşkilatlarda, xüsusilə də həmkarlar ittifaqında birləşirlər.

Əmək bazarının hər bir işçi üçün yalnız müsbət cəhətlərə malik olduğunu söyləmək olmaz. Bütün bazarlarda olduğu kimi əmək bazarında da əmtəə sahibinin mövqeyi tələb və təklif arasındaki nisbətdən asılıdır.

Əmək bazarında təklifin həcmi iqtisadi fəal əhalinin sayı ilə müəyyən olunur. *Iqtisadi fəal əhali* dedikdə, muzdla işləyənlərin, öz müəssisəsində çalışanların, iş axtaran işsizlərin cəmi başa düşülür. Əmək bazarında təklifə əmək qabiliyyətli əhalinin sayı, demografik və sosial amillər də təsir göstərir.

Əməyə olan tələbin həcmində iqtisadi artım amili də təsir etməyə bilməz. Belə ki, hər hansı bir firmanın məhsuluna tələb artıqda, buna müvafiq olaraq firmanın mənfəəti də yüksəlir. Bu isə yeni iş yerlərinin açılması üçün əlavə imkanlar yaradır.

Əmək haqqı – əməyin ödənilməsi forması və ya əməyin qiymətidir. İşçi üçün onun əməyi öz şəxsi təkrar istehsalı üçün müəyyən məbləğdə pul vəsaiti əldə etmək vasitəsidir.

Əmək haqqının vaxtamuzd və işəmuzd formaları fərqləndirilir. Vaxtamuzd əmək haqqı müəyyən vaxta görə sərf edilən əməyin müqabilində, işəmuzd əmək haqqı isə hər bir işçiyə onun əməyinin nəticələrindən asılı olaraq ödənilir.

Əmək haqqı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

Təkrar istehsal funksiyasına görə, verilən əmək haqqı hər bir işçinin həyatı ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etməlidir.

Stimullaşdırıcı funksiyaya görə, əmək haqqı əməyi və ondan səmərəli istifadəni stimullaşdırır.

Bölüşdürücü funksiyaya görə, əmək haqqı vasitəsilə hər bir işçinin çalışacağı iş yeri müəyyənləşdirilir.

Əsas iş yeri üzrə əmək haqqı hər bir işçinin başlıca gəlir mənbəyinə çevriləlidir. Əks halda, əmək haqqı qeyd edilən funksiyaların heç birini yerinə yetirə bilməz. İnkışaf etmiş ölkələrdə əmək haqqı işçilərin pul gəlirlərinin 60-70 faizini təşkil edir. Bu isə onların normal iş fəaliyyətini təmin etməyə imkan verir.

İşsizlik bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi bütün ölkələrə xas olan başlıca problemdir. *İşsizlik* iş yerinə malik olmayan, lakin əmək bazarında iş axtaran şəxslərin olması deməkdir. İqtisadiyyat üçün 1-3 faizlik işsizlik səviyyəsi normal hesab edilir.

İşsizlik problemi inzibati-amirlik sistemində və bazar iqtisadiyyatında müxtəlif formalarda təzahür edir. Əgər bazar iqtisadiyyatında işçilərin işsizliyi (işçi qüvvəsinin iş yerlərinin sayından çox olması) xarakterikdirse, amirlik iqtisadiyyatında iş yerlərinin “işsizliyi” (işsizlərlə yanaşı boş iş yerlərinin olması) hökm sürür.

İşsizliyin səviyyəsi işsizlərin sayının iqtisadi fəal əhalinin sayına faizlə ifadə edilmiş nisbəti kimi hesablanır. Yəni,

$$\text{İşsizlərin sayı} \\ \text{İşsizlik səviyyəsi} = \frac{\text{İqtisadi fəal əhali}}{\text{x } 100\%}$$

İşsizliyin 5 əsas növü var: friksion, struktur, tsiklik, mövsümi və gizli.

Friksion işsizlik. Bu hər hansı bir işin gözlənilməsi və ya axtarılması ilə bağlıdır. İşsizliyin bu növü müəyyən mənada arzuolandır. Çünkü bu zaman işçilər daha çox əmək haqqı verilən və daha çox məhsuldar işlərə keçirlər. Bu isə işçilərin yüksək gəlirlərini, əmək resurslarının səmərəli bölgüsünü, ÜMM-in real həcmiin artımını təmin edir.

Struktur işsizlik. Bu istehlak tələbinin və texnologiyanın strukturundakı dəyişikliklərin işçi qüvvəsinə olan tələbin strukturunda da dəyişiklik yaratması ilə izah olunur. Məsələn, sənayenin və kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq xeyli işçi işsiz qalmışdır.

Tsiklik işsizlik. Bu əsasən iqtisadi tsiklin əsas fazası olan tənəzzüllə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu zaman mallara tələb azalır, məşğulluğun səviyyəsi aşağı düşür və işsizlik yüksəlir. Burada tələbin azalması isə qiymətlərin yüksəlməsi ilə əlaqədardır.

Tsiklik işsizlik çox vaxt tələb defisiti ilə yaranan işsizlik kimi xarakterizə olunur.

Mövsümi işsizlik – ilin mövsümlərindən asılı olaraq müəyyən peşələrə olan tələbin dəyişməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, şəkər çugundurundan qənd istehsal edən zavod qış fəslində istehsal üçün zəruri xammalın olmamasına görə öz fəaliyyətini məhdudlaşdırmalı olur. Bu isə mövsümi olaraq iş yerlərinin ixtisarına, məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Gizli işsizlik – müəssisə və təşkilatlarda istehsalın azalmasına baxmayaraq istehsal prosesi üçün artıq olan işçi qüvvəsinin saxlanılmasıdır. Bu zaman müəssisə ya tam olmayan iş gününə keçir, ya da işçiləri məcburi qaydada məzuniyyətə göndərir.

Tam məşğulluq heç də bütün əmək qabiliyyətli işçi qüvvəsinin 100 faiz işlə təmin edilməsi və ya işsizliyin qətiyyən olmaması demək deyildir. İqtisadçılar friksion və struktur işsizliyi tamaamilə labüb hesab edirlər. Uyğun olaraq, tam məşğulluq işçi qüvvəsinin 100 faizdən az təşkil edən hissəsini əhatə edən məşğulluqdur. Daha dəqiq ifadə etsək, *tam məşğulluq* şəraitində işsizliyin səviyyəsi friksion və struktur işsizliyin səviyyəsinin cəminə bərabərdir. Başqa sözlə, tam məşğulluq tsiklik işsizliyin səviyyəsinin o-a bərabərdir olduğu halda təmin edilir. Tam məşğulluq şəraitində işsizliyin səviyyəsini onun *təbii və ya normal səviyyəsi* də adlandırırlar. Təbii işsizlik şəraitində yaranan ÜMM-in real həcmi iqtisadiyyatın istehsal potensialı adlanır. Bu o deməkdir ki, məhsulun belə bir real həcmini ölkə iqtisadiyyatı mövcud resurslardan “tam istifadə” şəraitində istehsal edib.

Keynsçi iqtisadçılara görə işsizliklə inflasiya arasında əks əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə *Fillips əyrisi* olaraq əks etdirilir. *Fillips əyrisinə* görə inflasiya tempi yüksək olduqda işsizlik səviyyəsi aşağı olur. Yəni inflasiya yüksək olduqda məşğulluq artır. Əksinə, inflasiya səviyyəsi aşağı olduqda işsizlik səviyyəsi yüksək olur.

QIYMƏT VƏ QIYMƏT SİYASƏTİ

Qiymət – konkret əmtəə və ya xidmətin pul ilə ifadə edilmiş dəyəridir. Bazar münasibətləri şəraitində qiymətlər tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyənləşir. İstehlakçıların müəyyən vaxt ərzində almaq istədikləri və almağa qadir olduqları məhsul kəmiyyətinə *tələb* deyilir. İstehsalçıların müəyyən vaxt ərzində istehsal etmək istədikləri və istehsal etməyə qadir olduqları və bazara çıxardıqları məhsul kəmiyyətinə isə *təklif* deyilir.

Digər şərtlər sabit qalarsa qiymətin aşağı düşməsi tələbin həcminin artmasına gətirib çıxarır. Əksinə, qiymətin yüksəlməsi isə məhsula olan tələbin azalmasına səbəb olur. Başqa sözə deşək, qiymətin səviyyəsi ilə tələbin kəmiyyəti arasında əks əlaqə vardır. Bu əks əlaqə *tələb qanunu* adlanır.

Qiymətin səviyyəsi ilə təklifin həcmi arasında isə düz əlaqə mövcuddur. Yəni qiymətin yüksəlməsi təklifin artması ilə müşayiət olunur. Qiymətin aşağı düşməsi isə təklifin azalmasına gətirib çıxarır. Qiymətin səviyyəsi ilə təklifin həcmi arasındaki bu əlaqə *təklif qanunu* adlanır.

Qiymət siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin istiqamətlərindən biridir. Qiymətlərin ümumi səviyyəsini sabit saxlamaq dövlətin mühüm vəzifəsidir. Qiymətləri sabitləşdirmək dedikdə, onları dondurmaq nəzərdə tutulmur. Bazar münasibətləri şəraitində heç vaxt məhsulların qiymətləri dondurulmuş vəziyyətdə qalmır. Burada qiymətlər gah artır, gah da ki enir. Qiymətlər dondurulduğda öz funksiyalarını yerinə yetirə bilmir.

Dövlət çalışmalıdır ki, qiymətlərin ümumi səviyyəsi həddindən artıq aşağı düşməsin və həddindən artıq yüksəlməsin. Lakin bu qiymət siyasətinin yeganə məqsədi deyil. Dövlət qiymət siyasəti yeritməklə gəlirləri yenidən bölüşdürür. Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlətin mühüm funksiyalarından biri

gəlirlərin bölgüsü zamanı meydana gəlmış qeyri-bərabərliyi azaltmaqdan ibarətdir. Dövlət qiymətləri tənzimləməklə əhalinin azatminatlı təbəqələrinin gəlirlərinin sabit qalması üçün şərait yaratmağa çalışır. Başqa sözlə, dövlətin qiymətin əmələ gəlməsi prosesinə müdaxiləsi sosial müdafiə üçün zəruridir.

Qiymətlərə təsir göstərmək metodları iki qrupa bölündür:

1. İqtisadi və ya dolayı metodlar;
2. İnzibati və ya birbaşa metodlar.

Birinci haldə, dövlət qiymətləri tələb və təklifə, həmçinin qiymətin tərkib elementlərinə təsir göstərmək dəyişdirir. Məsələn, dövlət pul-kredit siyasetində dəyişiklik etməklə məcmu tələble məcmu təklif arasındakı nisbəti dəyişdirmiş olur. Vergi və gəmrük siyaseti vasitəsilə isə qiymətlərin tərkib elementlərinə təsir göstərir. Qiymətin bilavasitə özünün müəyyənləşdirilməsi isə inzibati metodlara aiddir.

Bazar münasibətləri şəraitində əsas etibarilə inhisar və təbii inhisar subyektləri tərəfindən istehsal olunan məhsul və xidmətlərin qiymətləri inzibati metodlarla tənzimlənir. İnhisarçı, analogu olmayan məhsulun yeganə istehsalçısı olan şirkətdir. İnhisarçı öz məhsulunun qiymətinə təsir göstərə bilir.

Təbii inhisarlar dedikdə, iqtisadi və texnoloji şəraitin bir-birilə rəqabət aparan müstəqil şirkətlərin mövcudluğuna imkan verməyən sahələr nəzərdə tutulur. Belə sahələrə misal olaraq, elektroenergetikani, qaz və su təsərrüfatını, metropoliteni və s. göstərmək olar.

Bəzən qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi anlayışı ilə qiymətlərin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsi anlayışlarını eyniləşdirirlər. Halbuki qiymətlərin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsi onların inzibati yolla tənzimlənməsi deməkdir. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət tərəfindən müəyyən olunmayan qiymətlər də dövlət tərəfindən tənzimlənir. Lakin bu tənzimləmə iqtisadi xarakter daşıyır.

Bazar münasibətləri şəraitində inhisar və təbii inhisarlar tərəfindən istehsal olunmayan məhsul və xidmətlərin də qiymətləri-

nin inzibati metodlarla tənzimlənməsi maksimal, minimal və təsbit olunmuş qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Bazar alıcı və satıcıların hərəketlərinə təsir göstərən istenilən dəyişikliyə avtomatik olaraq uyğunlaşır. Lakin hökumət qiymətlərin tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişmək qabiliyyətini lüzumsuz olaraq məhdudlaşdırır biler. Fərz edək ki, dövlət hər hansı əmtəənin minimal qiymətini müəyyənləşdirir. Adətən minimal qiymətin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində əmtəəyə olan tələb azalır, təklif isə artır və tarazlıq vəziyyətində ola bilən kəmiyyəti üstləyir. Nəticədə əmtəənin satılmamış izafî kəmiyyəti əmələ gəlir. Belə olan halda satıcılar həmin əmtəəni "qara bazarda" satmağa cəhd göstərirlər.

İndi isə fərz edək ki, dövlət əmtəənin qiymətinin yuxarı həddini müəyyənləşdirir. Bu halda əmtəənin təklifi azalacaq, ona olan tələb isə artacaqdır. Nəticədə qiymətin yuxarı həddinin müəyyən olunması qitliga səbəb olacaqdır. Bu hal həm də əmtəənin qeyri-leqlə yolla satılacağı "qara bazar"ın meydana çıxmasına gətirib çıxara bilər. "Qara bazar"ın meydana gəlməsinin əsas səbəbi aliciların dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş qiymətə nisbətən daha yüksək qiymətlə mal almaq istəyidir. "Qara bazar"dakı əməliyyatlar həm aliciların, həm də satıcıların mənafeyinə uyğundur. Analoji vəziyyət əmtəə üzərində təsbit olunmuş qiymətlərin müəyyənləşdirildiyi təqdirdə də əmələ gəlir. Qiymətlərin təsbit olunması qitliğin, növbələrin, "qara bazar"ın və s. halların əmələ gəlməsinə səbəb olur.

Göründüyü kimi, sərbəst rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən bazarda qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi məhsul həcminin azalması ilə nəticələnə bilər. İnhisarın hökm sürdüyü bazarda isə qiymətin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi istehsalın həcminin artmasına və səmərəliliyin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Çünkü inhisarçılar daha az məhsulu daha yüksək qiymətə satmağa meyl göstərirlər.

İNFLYASIYA VƏ ANTIİNFLYASIYA SİYASƏTİ

İnflyasiya – qiymətlərin ümumi səviyyəsinin yüksəlməsi prosesidir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, inflyasiya şəraitində bütün məhsulların qiymətləri artır. Hətta inflyasiya tempinin yüksək olduğu şəraitdə bəzi məhsulların qiymətləri yüksəlmir, bəzən, hətta aşağı düşür. Qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi prosesi isə *deflyasiya* adlanır.

İnflyasiya qiymət indeksi vasitəsilə ölçülür. Qiymət indeksi baza dövrünə nəzərən qiymətlərin ümumi səviyyəsini müəyyənləşdirir. Azərbaycanda inflyasiyanın tempini xarakterizə edən göstərici Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hesablanan *İstehlak Qiymətləri İndeksidir* (IQİ). IQİ – orta alıcılıq qabiliyyəti olan istehlakçının aldığı malların və istifadə etdiyi xidmətlərin məcmu dəyərinin ümumi dəyişməsini səciyyələndirən nisbi göstəricidir. İndeksin hesablanmasında Azərbaycan Respublikasının milli xüsusiyyətlərini nəzərə alan 268 mal və xidmət qrupları üzrə toplanmış qiymət və tariflərdən istifadə edilir.

İnflyasiya çox faktorlu prosesdir. İnflyasiyanın ən başlıca amili istehsal sferası ilə əlaqədardır. Lakin inflyasiyaya təsir göstərən pul amillərini də inkar etmək olmaz. *Ştaqflyasiya* dedikdə işsizlik və istehsalın tənzəzzülü ilə müşayiət olunan inflyasiya nəzərdə tutulur. İnflyasiyanı müxtəlif meyarlar əsasında təsnifləşdirirlər.

Tempinə görə inflyasiya dörd cür olur: normal inflyasiya, sürünen inflyasiya, yüksək templi inflyasiya və hiperinflyasiya. Normal inflyasiyanın illik tempi maksimum 3.5 faiz olur. Həm də normal inflyasiya nəzarət altında baş verir. Sürünen inflyasiyanın tempi 20 faizdən yüksək olmur. Yüksək templi inflyasiyanın illik səviyyəsi 20 faizdən 200 faiz arasında tərəddüd edir. *Hiperinflyasiya* isə aylıq tempi 50 faizdən çox olan inflyasiyaya deyilir. Hiperinflyasiya iqtisadiyyat üçün çox təhlükəlidir. Hiperinflyasiya şəraitində pul özünün funksiyalarını yerinə yetirə bilmir.

Mənbəyinə görə inflyasiya daxili səbəblərdən irəli gələn inflyasiyaya və idxlə olunan inflyasiyaya (və ya xarici səbəblərdən irəli gələn inflyasiyaya) bölünür. Inflyasiyanın daxili səbəblərinə misal olaraq yüksək hərbi xərcləri, əmək haqqının əlavə pul emissiyası hesabına artımını, kredit ekspansiyasını və s. göstərmək olar. İnflyasiyanın xarici səbəblərindən biri kimi dünya bazarlarındakı (xammal bazarı, maliyyə bazarı və s.) böhranlar qeyd edilə bilir.

Əvvəlcədən müəyyən edilməsinə görə inflyasiya gözlənilən və gözlənilməz olur. Gözlənilən inflyasiya çox vaxt hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsi kimi meydana çıxır. Gözlənilməz inflyasiyaya isə iqtisadi və siyasi həyatda baş verən fövqələdə hadisələr səbəb olur.

Səbəbinə görə inflyasiya iki cür olur: tələb inflyasiyası və təklif inflyasiyası. Tələb inflyasiyasında qiymət artımına səbəb olan tələbin artmasıdır. Bu zaman cəmiyyətin istehsal imkanlarını kölgədə qoyan məcmu tələb qiymətlərin yüksəlməsi üçün şərait yaradır. Təklif inflyasiyasına bəzən xərc inflyasiyası da deyilir. Bu zaman qiymətləri tələb deyil, istehsal xərcləri artırır. Məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan xərcləri artırıran amillər eyni zamanda inflyasiyanı törədən amillər kimi çıxış edir. Əmək haqqının yüksəldilməsi ilə bağlı olan inflyasiya istehsal xərclərinin artması ilə bağlı meydana gələn inflyasiyanın tərkib hissəsidir.

Təzahür formasına görə inflyasiya açıq və gizli inflyasiya kimi təsnifləşdirilir. Açıq inflyasiya qiymətlərin yüksəlməsi formasında təzahür edir. Gizli inflyasiya isə özünü qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimləndiyi qapalı iqtisadiyyat və əmtəə qılığının şəraitində göstərir.

İnflyasiya müasir dövrün ən kəskin sosial-iqtisadi problemlərindən biridir. İkinci dünya müharibəsinədək inflyasiya əsasən fövqəladə hallarda (məsələn, müharibə şəraitində) meydana çıxan fenomen kimi təzahür edirdi. Hazırda o xroniki hal alaraq bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatda təkrar istehsalın daimi atributuna çevrilmişdir. Ona görə də müasir dövrdə dövlətin

yürüdüyü iqtisadi siyasətdə antiinflyasiya tədbirləri xüsusi yer tutur. Dövlətin inflayasiyaya qarşı həyata keçirdiyi tədbirlər kompleksinə *antiinflyasiya siyasəti* deyilir.

Antiinflyasiya tədbirlərini iki qrupa ayırmak olar:

1. İstehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər;

2. İnflyasiyanın maliyyə-pul amilləri ilə bağlı səbəblərinin aradan qaldırılması tədbirləri.

Dövlətin antiinflyasiya siyasətinin mühüm istiqamətlərdən biri istehsalın stimullaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə dövlət istehsal müəssisələri üçün vergiləri azalda, onlara subsidiyalar və güzəştli kreditlər verə, əhali tərəfindən əmanət qoyuluşlarını, həmçinin bazardakı rəqabəti stimullaşdırı bilər.

İnflyasiyanın maliyyə-pul amilləri ilə bağlı səbəblərinin aradan qaldırılması tədbirlərinə isə ilk növbədə dövlət bütçəsi kəsirinin Mərkəzi bankın krediti hesabına maliyyələşdirilməsindən imtina edilməsi aiddir. Bunun üçün vergi yiğimini artırmaq, vergidən yayınma hallarının qarşısını almaq tələb olunur. Dövlət bütçəsi kəsirinin örtülməsinin qeyri-inflyasion mənbələrindən biri dövlət qiymətli kağızlarının buraxılmasıdır.

Müasir dövrde qiymətlərin dinamikasına əsasən pul amilləri təsir göstərir. Qısamüddətli dövrdə qiymətlərin dinamikası müxtəlif amillərlə şərtlənə bilər. Lakin uzunmüddətli dövrdə qiymətlərin dinamikasını məhz pul amilləri müəyyən edir. Hökumətin pul kütłəsinin artımını məhdudlaşdırmaqla qiymətlərin sabitliyinə nail olması antiinflyasiya siyasətinin istiqamətlərdən biridir. Dövlətin gəlirlər siyasəti də inflayasiyaya qarşı yönəldilə bilər. Bu siyasət əhalinin gəlirlərinin və qiymətlərin artım templərinin razılışdırılmasını nəzərdə tutur. Bəzi ölkələrdə bu məqsədlə hökumət, müəssisələr və həmkarlar təşkilatları arasında saziş imzalanır.

Fövqəladə şəraitdə qiymətlərin dövlət tərəfindən inzibati qaydada tənzimlənməsinə də yol verilə bilər. Zərurət yarandıqda dünyadan ən qabaqcıl ölkələri də bu metoddan istifadə etmişlər.

GÖMRÜK SİYASƏTİ VƏ DAXİLİ BAZARIN QORUNMASI

Gömrük siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Gömrük siyasətinin başlıca aləti gömrük rüsumlarıdır. *Gömrük rüsumu* ölkə sərhəddindən gömrükxana nəzarəti altında keçirilən əmlak, əmtəə, qiymətli şey və s. üçün tutulan pul məbləğidir. Gömrük rüsumlarını müxtəlif əlamətlərinə görə təsnifləşdirirlər.

Əməliyyatın xarakterinə görə gömrük rüsumları üç qrupa bölündür:

- 1) ixrac gömrük rüsumları;
- 2) idxlə gömrük rüsumları;
- 3) tranzit gömrük rüsumları.

İxrac gömrük rüsumları ixrac olunan mallardan, idxlə gömrük rüsumları idxlə olunan mallardan, tranzit gömrük rüsumları isə ölkə ərazisindən keçirilən mallardan tutulur. Hazırda dünyadan ek-sər dövlətləri eksportu stimullaşdırmaq məqsədi ilə ixrac gömrük rüsumlarını ləğv etmişlər.

Tutulma üsuluna görə gömrük rüsumları iki cür olur:

- 1) advaler gömrük rüsumları;
- 2) spesifik gömrük rüsumları.

Advaler gömrük rüsumları ixrac və idxlə olunan məhsulların gömrük dəyərlərindən müəyyən edilmiş faiz şəklində tutulur. *Gömrük dəyəri* məhsulun gömrük nəzarətindən keçirilərkən müəyyənləşdirilən dəyəridir. Spesifik gömrük rüsumları məhsul kütłəsinin hər vahidindən, yaxud məhsulun həcmindən sabit məbləğdə tutulur.

Tətbiq olunma məqsədindən asılı olaraq gömrük rüsumları iki qrupa bölündür:

- 1) fiskal gömrük rüsumları;
- 2) proteksionist (qoruyucu) gömrük rüsumları.

Fiskal gömrük rüsumlarının tətbiqinin əsas məqsədi dövlət bütçəsinə gəlir gətirməkdən ibarətdir. *Proteksionist* gömrük rüsumlarının tətbiqinin əsas məqsədi isə yerli istehsalçını xarici şirkətlərin rəqabətindən qorumaqdan ibarətdir. *Proteksionist* gömrük rüsumlarının dərəcələri adətən fiskal gömrük rüsumlarının dərəcələrinə nisbətən daha yüksək olur.

Gömrük siyaseti həyata keçirilmə formasına görə iki cür olabilər: liberal gömrük siyaseti və proteksionist gömrük siyaseti. Liberal gömrük siyaseti dedikdə xarici ticarət üzərindəki məhdudiyyətlərin azaldılmasına yönəldilmiş siyaset nəzərdə tutulur. *Proteksionist gömrük siyaseti* isə idxlərin məhdudlaşdırılmasına və yerli istehsalçıların müdafiəsinə yönəldilmiş siyasetdir. Hazırda dünya ölkələrinin bir hissəsi liberal gömrük siyaseti, digər hissəsi isə proteksionist gömrük siyaseti yürüdü.

Liberal gömrük siyasetinin tərəfdarlarının fikrincə bu siyaset rəqabəti stimullaşdırır və inhisarlılığı məhdudlaşdırır. *Proteksionist* gömrük siyaseti tərəfdarları isə belə hesab edirlər ki, xarici ticarətin liberal olduğu şəraitdə istehsalın heç bir sahəsində istehsali genişləndirməyə və səmərəliliyi artırmağa dair uzunmüddətli tədbirlər həyata keçirmək mümkün deyil. Onların fikrincə proteksionist gömrük rüsumları sənayenin yeni sahələrinin inkişafı üçün zəruridir. Yüksek proteksionist gömrük rüsumları ölkəyə gətirilən malların qiymətlərini artırır və beləliklə də rəqabət qabiliyyətini azaldır.

Proteksionist gömrük siyaseti həyata keçirilərkən yüksək gömrük rüsumlarından başqa, həm də kvota və embarqo, eləcə də digər qeyri-tarif alətlərindən istifadə edilir. *Kvota* hər hansı bir məhsulun maksimal idxlə həcmının müəyyən edilməsidir. İdxalın məhdudlaşdırılması üçün kvota yüksək gömrük rüsumuna nisbətən daha təsirli vasitədir. Kvotanın son həddi embarqodur. *Embarqo* hər hansı bir məhsulun idxlərinin qadağan edilməsidir. Qeyri-tarif alətlərinə lisenziyalasdırma, texniki standartların tələb olunması və s. aiddir.

Dövlət idxali məhdudlaşdırmaq üçün lisenziya (icazə) alınmasını tələb edə bilər. Bu zaman dövlət lisenziya verilməsini məhdudlaşdırmaqla idxali məhdudlaşdırılmış olur. Bundan başqa dövlət idxal olunan məhsulların müəyyən texniki standartlara uyğun gəlməsini tələb edə bilər ki, bu da daxili bazarın qorunmasına xidmət edir. Müasir dövrde dünyanın əksər ölkələrində yürüdülən proteksionizm siyaseti üçün qeyri-tarif alətlərinin rolunun artması xarakterikdir.

MALİYYƏNİN MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSIYALARI

Maliyyənin tarixən meydana gəlməsi pulun yaranması ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq maliyyə (finansio) anlayışı XIII-XIV əsrlərdə İtaliyada istifadə olunmağa başlamışdır. Maliyyə pul münasibətlərini ifadə etməsinə baxmayaraq, heç də onunla eyni məzmun kəsb etmir. Pul münasibətləri maliyyəyə nisbətən daha geniş anlayışdır. Başqa sözlə maliyyə pul münasibətləri olduğu halda, pul münasibətləri maliyyə deyildir. Maliyyə elmi anlayış kimi pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunan müxtəlif formalı ictimai hadisəleri ifadə edir. Burada səhbət mənfəətin bölüşdürülməsindən və müəssisə daxilində müxtəlif təyinath fondların yaradılmasından, dövlət büdcəsinə vergi və rüsumların hesablanmasından və s. gedir.

Real pul vəsaitlərinin hərəkəti öz-özlüyündə maliyyənin mahiyyətini açır. Maliyyə spesifik növ pul münasibələridir və digər növ pul münasibətlərindən fərqlənir. Maliyyə münasibətləri digər pul münasibətlərindən (kredit, əmək haqqı) bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Bu xüsusiyyətlərdən birincisi, maliyyənin bölgü münasibətləri ilə əlaqədar olmasınadır. Başqa sözlə, maliyyə milli məhsulun və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsünü əhatə edir. İkinci xüsusiyyət, maliyyə münasibətlərinin dövlətlə bilavasitə əlaqədar olmasınadır. Yəni maliyyə münasibətləri dövlətin müəyyən etdiyi qaydalar əsasında formalaşır. Üçüncü xüsusiyyət isə maliyyənin pul fondlarının yaranması və istifadəsi ilə bağlı olmasınadır. Bu pul fondları müxtəlif məqsədlər üçün dövlət, rayon, müəssisə səviyyəsində yaradılır.

Maliyyə münasibətlərinin mühüm əlaməti onun pul xarakterli olmasınadır. Yəni pul olmadan maliyyə də ola bilməz. Maliyyə haqqda təsəvvür əldə etmək üçün ilk növbədə təkrar istehsalın mü-

telif mərhələlərində (istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak) real pul vəsaitlərinin hərəkətinə diqqət yetirmək lazımdır. İstehsal və istehlak fazalarında (mərhələlərində) real pul vəsaitlərinin iştirak etməməsi onu göstərir ki, bu mərhələlərdə maliyyədən səhbət gedə bilməz.

Pul vəsaitlərinin hərəkəti yalnız bölgü və mübadilə mərhələsində baş verir. Lakin bu mərhələlərdə pul vəsaitinin hərəkəti fərqlidir. Bölgü mərhələsində pulun hərəkəti əmtəələrin hərəkətindən ayrı baş verir və dəyərin onun yaradılması prosesinin iştirakçıları arasında bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Mübadilə mərhələsində isə pul formasında bölünmiş dəyər əmtəə forma-sına mübadilə edilir. Daha doğrusu alqı-satqı aktı həyata keçirilir.

Maliyyənin yaranmasının və fəaliyyətinin əsas sahəsi təkrar istehsal prosesinin bölgü mərhələsidir. Çünkü bu mərhələdə ÜDM-in dəyəri müxtəlif təyinatlar üzrə bölüşdürüllür. Buna görə də maliyyənin bir iqtisadi kateqoriya kimi mühüm əlamətlərindən biri maliyyə münasibətlərinin bölgü xarakteridir. Lakin maliyyə münasibələri təkcə bölgü ilə məhdudlaşdır.

Maliyyə münasibətlərinin formallaşmasının ilkin sferası dəyərin ilkin bölgüsünü əhatə edir. Yəni bu mərhələdə məhsulların satışından əldə edilən medaxil mənfəətə, sosial siğortaya, amortizasiyaya və s. hissələrə bölünür. Daha sonra isə dəyərin yenidən bölgüsü prosesi başlayır. Yəni mənfəətdən dövlətə vergi ödənilir və ondan kapital qoyuluşlarına, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarına və s. ayırmalar edilir, vətəndaşlar öz gəlirlərindən vergi ödəyir. Dəyərin yenidən bölgüsü prosesi də maliyyənin iştirakı ilə baş verir.

Maliyyə vasitəsi ilə dəyərin bölgüsü və yenidən bölgüsü pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunur. Bu hərəkət maliyyə resursları formasını əmələ getirir. Maliyyə resursları müxtəlif gəlir növləri, ayırmalar, daxilolmalar hesabına iqtisadi subyektlərin (dövlət, müəssisə) sərəncamında formallaşır. Maliyyə resursları istehsalın genişləndirilməsinə, işçilərin maddi cəhətdən həvə-

ləndirilməsinə və cəmiyyət üzvlərinin sosial və digər tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə istifadə olunur.

Potensial maliyyə resursları istehsal mərhələsində yaranır. Lakin dəzgah arxasında olan fəhlə maliyyə resursu deyil, əmtəə formasında olan əmək məhsulu yaradır. Maliyyə resursları real şəkildə isə məhz həmin məhsul satılaraq pul formasını aldıqdan və bölgüyə cəlb edildikdən sonra yaranır. Maliyyə resursları məqsədli təyinatı olan fondlar vasitəsi ilə istifadə edilir. Maliyyə fondları iqtisadiyyatda mövcud olan pul fondları sisteminin müüm həlqəsidir. Maliyyə resurslarının fond şəklində istifadəsi istehsalın genişlənməsi imkanlarını və tələbatlarını, cəmiyyətin digər ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, *maliyyə* milli məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsü prosesində yaranan, dövlətin və digər iqtisadi subyektlərin sərəncamında olan maliyyə resurslarının formallaşması və istifadəsi münasibətlərini ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyənin funksiyaları

Maliyyənin mahiyyəti onun funksiyaları vasitəsilə reallaşdırılır. Maliyyənin *əsas funksiyası* pul formasında olan ümumi məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsünü təmin etməkdir. Deməli maliyyənin funksiyalarından biri bölgü funksiyasıdır. Məhz bu funksiyanın köməkliyi ilə maliyyənin ictimai vəzifəsi – hər bir iqtisadi subyektin (dövlət və müəssisələr) zəruri maliyyə resursları ilə təmin olunması həyata keçirilir. Maliyyə vasitəsilə ümumi məhsulun dəyərinin bölgüsünün subyekti kimi təkrar istehsal prosesinin iştirakçıları olan dövlət, müəssisə və təşkilatlar çıxış edir. Maliyyə vasitəsilə bölgü prosesi dövlətin idarəetmə səviyyələrini – respublika, yerli və bələdiyyə orqanlarını, habelə müəssisədaxili, şirkətdaxili, sahə və sahələrarası, ərazilərarası səviyyələri əhatə edir. Bölgünүn göstərilən növləri maliyyə sisteminin müxtəlif

həlqələrinin yaranmasına səbəb olur. Belə ki, təsərrüfatdaxili bölgü müəssisələrin maliyyəsi həlqəsini, ərazilərarası bölgü isə dövlət maliyyəsi həlqəsini formalasdırır.

Maliyyənin bölgü funksiyası təkrar istehsal prosesinin fasılısız davam etməsini təmin edir. Məlumdur ki, istehsal prosesində istehlak olunan əsas vəsaitin, xammalın, yanacağın, materialın dəyərini ödəmək və növbəti istehsal tsiklini davam etdirmək üçün yaradılmış ümumi məhsulun dəyərinin bir hissəsi bu məqsədə yönəldilməlidir. Deməli ümumi məhsul bölünməli və müxtəlif məqsədli fondlar yaradılmalıdır.

Maliyyənin ikinci funksiyası *nəzarət funksiyasıdır*. Nezarət funksiyasının vasitəsi kimi maliyyə informasiyası çıxış edir. Maliyyə inormasiyası mühasibat sənədlərində, statistik və operativ hesabatlarda eks edilən maliyyə göstəricilərindən ibarətdir. Maliyyə göstəriciləri maliyyə resurslarının həcmi, tərkibi, hərəkəti, strukturu və s. haqqında informasiya verir. Məsələn, mənfəətin həcmi, kapital qoyuluşu, xərcin hər manatına düşən mənfəət və s. bu cür göstəricilərə aid edilo bilər.

Bütün maliyyə göstəriciləri müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etməyə, onun nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verir. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin əsas amillərindən biri maliyyə inormasiyasının dəqiq, dolğun və obyektiv olmasıdır. Bu tələblərə cavab verməyən informasiya heç vaxt mövcud şəraitə uyğun qərarlar qəbul etməyə imkan yaratmaz. Beləliklə, maliyyə resurslarından qeyri-səmərəli və qeyri – rasional istifadəyə şərait yaranar. Maliyyənin nezarət funksiyası ölkədə maliyyə intizamına riayət edildikdə reallaşa bilər. *Maliyyə intizamı* bütün müəssisələr, təşkilatlar, birliliklər və vəzifəli şəxslər üçün maliyyə işinin aparılmasının məcburi qayda və normalarını, maliyyə öhdəliklərini özündə cəmləşdirir.

Maliyyə sistemi

Maliyyə iqtisadi fəaliyyətin bütün səviyyələrində (dövlət, şirkət, müəssisə) iştirak edir. Maliyyə olmadan cəmiyyət həyatının heç bir sahəsinin ehtiyacları və tələbatları ödənilə bilmez. Bu tələbatların ödənilməsi müxtəlif maliyyə fondları vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə fondları formalşma səviyyəsinə və üsullarına, istifadə edilmə təyinatına görə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dövlət səviyyəsində yaradılan fondlar yenidən bölgü əsasında formalşdırılır və onun vəsaitləri dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsinə sərf edilir. Müəssisə daxilində olan fondlar da mikrosviyyədə formalşdırılır və onun vəsaitləri yalnız müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsinə xərclənir.

Yuxarıda göstərilən əlamətlər üzrə bir-birindən fərqlənən fondları qruplaşdırmaq mümkündür. Ayrı-ayrı qruplar halında mövcud olan fondlar məcmu halda maliyyə sistemini formalşdırır. Maliyyə sistemi ilk növbədə üç yarimsistemi özündə birləşdirir. Birinci yarimsistemə müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsi, ikinci yarimsistemə sığortanın maliyyəsi və üçüncü yarimsistemə dövlət maliyyəsi aiddir.

Maliyyə sisteminin bütün həlqələri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bir sferanın fəaliyyəti o birilərinə təsir edir. Müəssisələrin maliyyəsinin səmərəli istifadəsi onların maliyyə imkanlarını artırır və deməli, dövlətə ödənilən vergilərin həcmi də genişlənir. Eyni zamanda dövlətin də öz maliyyəsi ilə iqtisadiyyata səmərəli müdaxiləsi müəssisələrin maliyyə potensialının inkişafı üçün zəmin yaradır.

Dövlət maliyyəsi

Dövlət maliyyəsi maliyyə sisteminin ən əhəmiyyətli həlqələrindən biridir. *Dövlət maliyyəsi* dövlətin öz iqtisadi, siyasi, sosial və hərbi funksiyalarının həyata keçirilməsinin maliyyə təminatıdır. Dövlət maliyyəsi əsasən dövlət büdcəsini, büdcədən kənar

fondları, dövlət kreditini və dövlət müəssisələrinin maliyyəsini əhatə edir. Bütün həlqələrin formalşmasının mənbəyi milli gelir və milli sərvətdir. Dövlət müxtəlif yollarla milli gelirin bir hissəsini öz sərəncamında səfərbər edir və onu müxtəlif məqsədlərə sərf edir. Dövlət maliyyəsi müxtəlif növ dövlət gəlirləri hesabına formalşır. Bu gəlirləri əsasən üç qrupa bölmək olar: vergiler, borclar və pul emissiyası.

Vergilər dövlət maliyyəsinin ən sabit gəlir mənbəyi hesab olunur. *Dövlət borcları* isə yalnız müəyyən müddət ərzində dövlətin sərəncamında olur və müddəti bitdikdən sonra qaytarılır. Vergilər vasitəsilə toplanan vəsaitlər həm də dövlət borclarının ödənilməsi mənbəyi kimi çıxış edir. *Pul emissiyası* da bəzən dövlətin bəzi xərclərinin maliyyələşdirilməsində istifadə edilir. Lakin pul emissiyası tədavüldə pul kütłəsini genişləndirdiyi üçün inflasiyanı sürətləndirir bilər. Buna görə də bu metoddan yalnız məcburiyyət qarşısında istifadə edilir.

Dövlət maliyyəsinin ən mühüm həlqəsi *dövlət büdcəsidir*. Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin demək olar ki, 60-70 faizini özündə cəmləşdirir. Büdcə dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun formalşması və istifadəsi formasıdır. Dövlət büdcəsinin vəsaiti vergiler, rüsumlar, dövlət sahibkarlığından əldə edilən gəlirlər, dövlət əmlakının satışından və icarəyə verilməsindən daxil olan gəlirlər və s. hesabına formalşır. Vergilər müasir dövrde dövlət büdcəsi gəlirlərinin 70-80 faizini təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin vəsaitləri müxtəlif məqsədlərə sərf edilir. Büdcə xərclərini ümumi qaydada aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- iqtisadiyyata ayrılan xərclər;
- sosial-mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsi xərcləri;
- müdafiə xərcləri;
- dövlət idarəetmə xərcləri;
- dövlət borcuna xidmət xərcləri.

Iqtisadiyyata ayrılan xərclər dövlət tərəfindən iqtisadi subyektlərin fəaliyyətini tənzimləmək, dövlət investisiyalarını həyata keçirmək, bir sıra sahələrə kreditlər və subsidiyalar vermək üçün ayrılan xərcləri əhatə edir. Bir çox ölkələrdə bu xərclərin bütçə məxaricində xüsusi çəkisi yüksəkdir.

Sosial – mədəni xərclər dövlət bütçəsinin ən böyük hissəsini təşkil edir. Bu xərclərə təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, mədəniyyət və idmanın maliyyələşdirilməsi xərcləri aiddir. Bu xərclər bütün xərclərin yarısını çoxunu təşkil etdikdə, belə bütçəyə sosial yönü bütçə deyilir.

Müdafia xərcləri hər bir ölkənin hərbi təhlükəsizliyi üçün zəruridir. Bu xərclərlə hərbi qoşunların təchizatı və hərbi-sənaye kompleksinin saxlanması işləri maliyyələşdirilir. Bəzi ölkələrdə müdafiə xərcləri bütçə məxaricində böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Hərbi xərclər bütçənin yarısını və ondan çoxunu təşkil etdikdə ölkə iqtisadiyyatı hərbiləşdirilmiş hesab olunur. Bu hallar əsasən müharibə şəraitində olur.

İdarəetmə xərcləri dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının saxlanılmasını maliyyələşdirir. Buraya qanunverici və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, hüquq-mühafizə orqanları və s. aidir. İdarəetmə xərcləri qeyri-məhsuldar hesab edildiyindən onun həddindən artıq olması yolverilməzdir. Ümumiyyətlə, bu xərclər bütçə məxaricinin 15-20 faizini təşkil etdikdə normal hal kimi qəbul edilir.

Dövlət bütçəsinin digər xərc maddəsi *daxili və xarici borclara xidmət xərcləridir*. Bu xərclərin səviyyəsi dövlətin əvvəlki illərdə aldığı borcların məbləğindən asılıdır. Dövlətin borclanma siyasəti düzgün olmadıqda bütçənin borclara xidmət xərcləri dövlət üçün ağır yükə çevrilir. Təcrübədə vəziyyət hətta o yero çatır ki, dövlət borcları ödəmək iqtidarında olmur və defolt vəziyyəti (borcun ödənilməsindən imtina edilməsi) yaranır. Belə vəziyyətdə dövlətə olan istər daxili, istər xarici inam sarsılar və dövlətin nüfuzu aşağı düşür. Xüsusilə xarici borcun vaxtında ödənilməməsi döv-

ləti xarici diqtelərə məruz qoyur. Xarici şərtləri və diqteləri yerinə yetirməyə məcbur olan dövlətin iqtisadi və siyasi müstəqilliyi məhdudlaşır. Buna görə də dövlətin borclanma siyasəti düşünülmüş şəkildə aparılmalı və onu vaxtında ödəmək imkanları nəzərə alınmalıdır.

Dövlət bütçəsinin xərclərinin gəlirlərindən artıq olan hissəsinə *bütçə kəsiri* deyilir. Büdcə kəsiri əsasən iki yolla – elavə pul emissiyası və dövlət borclanması üsulu ilə örtülür.

Əlavə pul emissiyası bütçə kəsirinin ödənilməsini ənənəvi metodudur. Lakin bu metoddan iqtisadi qanunların tələblərini nəzərə almadan istifadə edildikdə böyük iqtisadi böhranlara – hiperinflyasiyaya, milli valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsinə götərib çıxarır.

Təcrübədə bütçə kəsiri çox hallarda dövlət borcu hesabına örtülür. Dövlət borcu pul emissiyasından fərqli olaraq infliyasiya götərib çıxarmır və müəyyən həddə normal hesab edilir. Ölkənin daxili maliyyə mənbələri məhdud olduqda dövlət xarici mənbələrdən borclanır. Dövlət özünün maliyyə siyasətində bütçə kəsirini təhlükəsiz həddə saxlamağa çalışır. Büdcə kəsiri ÜDM-in 3 faizinə qədər olduqda iqtisadiyyat üçün təhlükəsiz hesab edilir.

Dövlət maliyyəsinin mühüm həlqələrindən biri də *büdcədənkar fondlardır*. Büdcədənkar fondlar müxtəlif məqsədlər üçün yaradılır. Bu fondlara misal olaraq, Sosial Müdafiə Fondunu, Məşğulluğa Kömək Fondunu və s. göstərmək olar.

Müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsi

Müəssisələrin maliyyə resursları təsərrüfat subyektlərinin sərvəcamında olan və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, iştehsalin genişləndirilməsi, işçilərin maddi həvəsləndirilməsi xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan pul gəlirləri və daxil olmalarıdır. Maliyyə resursları xüsusi vəsaitlər və maliyyə bank sistemindən cəlb edilmiş borc vəsaiti hesabına formalaşır.

Maliyyə resursları ilkin olaraq müəssisənin təsis olunması məhləsində nizamnamə fondunun təşkili ilə əlaqədar formalasılır. Nizamnamə fondu müəssisənin təşkilati-hüquqi formalarından asılı olaraq müxtəlif üsullarla təşkil edilir. Əgər müəssisə səhmdar cəmiyyəti formasında təşkil edilirsə nizamnamə fondu səhmdar kapitalı hesabına, məhdud məsuliyyətli müəssisə formasında yaradılırsa təsisçilərin payları hesabına formalasılır. Müəssisənin *nizamnamə fondu* istehsal prosesində investisiya olunan əsas və dövriyyə vəsaitinin pul ifadəsində həcmi göstərir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının əsas mənbəyi satılmış məhsullardan əldə edilən mədaxilin bölgüsü prosesində formalasılan pul gəlirləri və yiğimləridir. Maliyyə resursları ilk növbədə mənfəət və amortizasiya ayırmaları hesabına yaranır. Bundan başqa o müəssisə tərəfindən əsas vəsaitin satışından və icarəyə verilməsindən, digər müəssisələrin qiymətli kağızlarından əldə edilən gəlirlər hesabına da formalasa bilər.

Müəssisənin maliyyə resursları müxtəlif istiqamətlərə istifadə edilir. Bu istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Maliyyə-bank orqanları qarşısında olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi. Buraya dövlət büdcəsinə ödənilən vergi və tədiyyələr, bank və satılmış qiymətli kağızlar üzrə ödənişlər, sığorta fonduna ödənilən sığorta haqları aiddir;
- İstehsalın genişləndirilməsi, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar olan kapital qoyuluşu xərclərinin maliyyələşdirilməsi;
- Maliyyə bazarında digər firmaların səhm və istiqrazlarının, dövlət qiymətli kağızlarının alınması;
- İqtisadi həvəsləndirmə və sosial xarakterli pul fondlarının yaradılması;
- Xeyriyyə və sponsorluq işlərinin həyata keçirilməsi;

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əldə etdiyi uğurlar maliyyə resurslarının formalaması və istifadəsi ilə bağlı qəbul edilən qərarlardan çox aslidir. Müəssisədə bu işi maliyyə mene-

cerləri həyata keçirirlər. Maliyyə menecerləri yüksək peşəkarlıq qabiliyyətinə və təcrübəyə malik olmalıdır. Onların əsas işi maliyyə resurslarının daha əlverişli şərtlərlə cəlb olunması və onların daha səmərəli, gəlirli istiqamətlərə sərf edilməsini təmin etməkdir. Müəssisədə qəbul edilən maliyyə qərarları həm müəssisəyə lazımlı olan normal mənfəəti, həm də onun uzunmüddəti dayanıqlı fəaliyyətini təmin etməlidir. Uzunmüddəti dayanıqlı fəaliyyət dedikdə, müəssisənin daim ödəmə qabiliyyətli olması başa düşülür. Ona görə də müəssisənin cəlb etdiyi borc vəsaiti ələ əlverişli şərtlərlə əldə edilməlidir ki, müəssisəyə mənfəət gətirməklə bərabər, onun vaxtında və tam ödənilməsini də təmin etsin. Müəssisə öz borc öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirə bilmədikdə müflis vəziyyətinə düşür və bu vəziyyət iflasla nəticələnir.

Müəssisələrdə maliyyənin rolü

İstehsalın həyata keçirilməsi üçün müəssisə əsas və dövriyyə vəsaiti ilə təmin olunmalıdır. Əsas və dövriyyə vəsaitinin təşkili və dövriyyəsi maliyyənin köməyi ilə həyata keçirilir. Əvvəlcə əsas istehsal fondlarının dövriyyəsində maliyyənin oynadığı rolun üzərində dayanaq.

Müəssisədə istehsal prosesinin maddi-texniki əsasını *əsas istehsal fondları* təşkil edir. Əsas fondların ilkin olaraq formalasmasından tutmuş, onun genişləndirilməsi, təzələnməsi və modernləşdirilməsinədək olan bütün proses məqsədli pul fondlarının iştirakı ilə həyata keçirilir.

Ilkin olaraq formalasılan əsas istehsal fondları nizamnamə fondun bir hissəsini əks etdirən əsas vəsait hesabına yaradılır. Əsas vəsaitlər istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı əsas fondlara investisiya edilmiş pul vəsaitidir. Əsas fondların alınması və onun müəssisənin balansına salınması anında əsas vəsaitin həcmi əsas fondların dəyəri ilə üst-üstə düşür. Sonradan əsas fondlar istehsal prosesində iştirak etdikcə onların dəyəri iki hissəyə bölünür. Bi-

rinci hissə hazır məhsulun üzərinə keçən aşınma dəyərindən, ikinci hissə isə fəaliyyət göstərən əsas fondların qalıq dəyərindən ibarətdir.

İstehsal prosesində hazır məhsulun üzərinə keçirilən əsas fondların dəyəri pul formasında xüsusi məqsədli amortizasiya fondunda yığılır. Həmin fond amortizasiya ayırmaları vasitəsilə formalasır və əsas fondların təzələnməsi üçün istifadə edilir. Amortizasiya fondunun həcmi əsas fondların illik balans dəyərini amortizasiya normasına vurmaqla hesablanır. Amortizasiya normasının elmi cəhətdən əsaslandırılmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Düzgün hesablanmış amortizasiya norması əsas fondların vaxtında əvəzlənməsini təmin edir. Amortizasiya normaları əsas fondların növlərindən və istismar müddətindən asılı olaraq differentiallaşdırılır.

Təcrübədə amortizasiya fondlarına ayırmaların müxtəlif metodları mövcuddur. Ayırmalar xətti, regressiv və sürətləndirilmiş amortizasiya şəklində ola bilər. Xətti hesablama metodundan amortizasiya məbləği əsas fondların bütün məhsuldar istehsal dövrü ərzində təyin edilmiş sabit norma üzrə hesablanır. Bu metoddan əsasən qiymətlər sabit olduqda istifadə edilir.

Qiymətlərin artdığı şəraitdə bir qayda olaraq regressiv metod tətbiq edilir. Bu halda amortizasiya dövrünün əvvəlinə yüksək amortizasiya norması müəyyən edilir, sonra isə norma tədricən aşağı salınır. Müasir dövrə ən çox istifadə edilən sürətləndirilmiş amortizasiya metodudur. Bu metoddan əsas fondları daha tez mənəvi aşınmaya məruz qalan müəssisələr istifadə edirlər. Bu müəssisələrə EHM və müasir kompüter texnikası, avadanlıq, ixrac məhsulları istehsal edən sənaye obyektləri aid edilə bilər. Sürətləndirilmiş amortizasiya metodu tətbiq edildikdə amortizasiya norması yüksək olur.

Müəssisədə əsas fondların dövriyyəsi amortizasiya fondu vəsitiylə heyata keçirilir. Əsas fond tamamilə istismardan çıxarınlaraq

yenisi ilə əvəz olunanadək amortizasiya fondunda cəmlənən vəsait sərbəst şəkildə müəssisənin sərəncamında qalır.

Əsas fondların genişləndirilməsi və modernleşməsində mənfəət hesabına yaradılan məqsədli fondlar da böyük rol oynayırlar. Müəssisədə məhsulun satışından və digər xidmətlərdən əldə edilən mənfəətin bir hissəsi əsas fondların genişləndirilməsi fondu na ayrıılır. Bu fonda ayrılan vəsaitler lazımi həcmə çatdıqdan sonra onlar əsas fondların genişləndirilməsi məqsədilə investisiya edilir.

Əsas fondların genişləndirilməsinin digər mənbəyi müəssisənin uzunmüddətli qiymətli kağızlarının (səhm və istiqrazlar) satışı hesabına cəlb edilən vəsaitlərdir. Bu mənbə müasir dövrə əsas fondlara investisiya edilən vəsaitlərin mühüm bir hissəsini təmin edir. Əsas fondlara investisiyaların digər bir mənbəyi də bankların uzunmüddətli kreditləri və dövlət bütçəsində ayrılan təxissatlardır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində uzunmüddətli bank kreditləri mühüm investisiya mənbəyi olsa da, bütçə təxissatları elə böyük rol oynamır. Investisiya mənbəyi kimi istifadə olunan bütçə təxissatları yalnız dövlət müəssisələrinə şamil edilir.

Müəssisədə məhsul istehsalının həyata keçirilməsi üçün ona əsas fondlarla bərabər dövriyyə fondları da lazımdır. *Dövriyyə istehsal fondlarına istehsal ehtiyatları* (xammal, material, yanacaq və s.) bitməmiş istehsal və gələcək dövrün xərcləri aid edilir. Bu fondlar istehsal prosesində istehlak edilir və əmtəə formasını alır. Daha sonra istehsal edilmiş əmtəələr satılır və əldə edilən pul vəsaiti müəssisənin hesablaşma hesabına və cassaya daxil olur. Büttün əmtəə və pul formasında olan resurslar tədavül fondlarını əmələ gətirir. İstehsalda və tədavüldə olan dövriyyə fondlarına pul ifadəsində dövriyyə vəsaiti deyilir. Dövriyyə vəsaiti müəssisənin fasiləsiz cari fəaliyyətini təmin edir.

Dövriyyə vəsaiti həm xüsusi, həm də borc vəsaiti hesabına yaradılır və genişləndirilir. Xüsusi vəsaitin mənbəyi kimi nizamnamə fondu və mənfəət çıxış edir. Borc vəsaiti kimi isə qısamüd-

dətli istiqrazlar və bank kreditləri, habelə dövlət büdcəsindən və rilən təxsisatlar çıxış edə bilər.

Müəssisənin gəlirli və dayanıqlı fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri də dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadə edilməsidir. Dövriyyə vəsaitindən səmərəli istifadənin göstəricilərdən biri dövriyyə vəsaitinin dövrliyidir. Dövrlilik istehsal ehtiyatlarının alınmasından başlamış hazır məhsulun satışından pulun daxil olmasına qədər olan tam dövriyyənin müddəti ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin dayanıqlı fəaliyyəti xeyli dərəcədə dövriyyə vəsaitinin strukturundan və onun optimal olmasından asılıdır. Müəssisənin xüsusi və borc dövriyyə vəsaitinin nisbəti onun maliyyə dayanıqlığının dərəcəsini, habelə maliyyə bazarındaki mövqeyini müəyyən edir.

Kommersiya əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdən başqa qeyri-kommersiya müəssisələri (təhsil, səhiyyə) və ictimai təşkilatlar da maliyyə resurslarına malikdirlər. Bu təsisatlarda maliyyənin təşkili və istifadəsi xüsusiyyətləri fərqlidir. Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi dövlət bütçəsi vəsaiti və pullu xidmətlərdən gəlirlər hesabına yaranır. İctimai təşkilatların maliyyəsi isə üzvlük haqları və ianələr hesabına formalasılır. Bu təsisatların əldə etdikləri vəsait onların saxlanılmasına və nizamnamədə nəzərdə tutulmuş məqsədlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir.

DÖVLƏTİN DAXİLİ VƏ XARİCİ BORCU

Məlum olduğu kimi, dövlət bütçəsi vergi yiğimi hesabına formalasılır. Dövlət bütçə gəlirləri vasitəsilə iqtisadi və sosial programları maliyyələşdirir, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin edir. Lakin bəzən elə olur ki, bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün vergi daxil olmalarının həcmi kifayət etmir. Yəni dövlət bütçəsinin xərcləri onun gəlirlərdən çox olur. Belə olduqda, dövlət bütçəsində *kəsir* yaranır. Kəsri örtmək üçün dövlət həm daxili, həm də xarici maliyyə mənbələrindən istifadə edir. Birinci halda dövlətin daxili borcu, ikinci halda isə xarici borcu yaranır.

Daxili borc

Bütçə kəsrini maliyyələşdirmək üçün dövlət istiqraz vərəqələrini buraxa bilər. İstiqraz vərəqələrini buraxmaqla o əlavə maliyyə vəsaiti cəlb edir və bütçə xərclərini maliyyələşdirir. İstiqrazlar əhalı, banklar və ölkənin digər subyektləri tərəfindən alına bilər. Beləliklə, daxili dövlət borcu dövlət istiqraz vərəqələrinin ölkə daxilində yerləşdirilməsi zamanı yaranır. İstiqraz vərəqələrinə görə faizlər ödənilir. Qeyd edək ki, dövlət istiqrazları üzrə faiz dərəcəsi maliyyə bazarının vəziyyətinə təsir göstərən mühüm amildir. Belə ki, dövlət istiqraz vərəqələrinin buraxılması dövlətin pul resurslarına olan tələbatını əks etdirir.

Bu tələbat həddindən artıq böyük olduqda dövlət buraxdığı istiqrazlara görə yüksək faiz dərəcəsi müəyyən etməklə onların caibədarlığını artırmağa çalışır. Son nəticədə dövlətin istiqrazlar üzrə faiz dərəcəsini qaldırmaqla daha çox pul resurslarını cəlb etmək cəhdii maliyyə bazarında faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

İstiqraz vərəqələrinin qısa, orta və uzunmüddətli növləri mövcuddur.

Xarici borc

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bir çox ölkələrin xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin daxili maliyyə imkanları çox məhdud olduğundan onlar mütəmadi olaraq xarici maliyyə mənbələrinə müraciət edərək öz iqtisadi problemlərini həll etməyə çalışırlar. Hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrin eksəriyyətində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formallaşmasında xarici kreditlər mühüm rol oynayır. Xarici dövlət borcunun iki əsas mənbəyi mövcuddur:

Rəsmi mənbələr – ikitərəfli kreditorlar (xarici dövlətlərin hökumətləri), çoxtərəfli kreditorlar (beynəlxalq maliyyə təşkilatları).

Qeyri-rəsmi mənbələr – kommersiya və investisiya banklarının kreditləri.

Hər hansı bir dövlət tərəfindən digər dövlətə rəsni kreditin verilməsi dövlətlərarası müqavilə çərçivəsində həyata keçirilir. Dövlətlərarası kreditlər və ssudalar beynəlxalq maliyyə-kredit əməliyyatlarında aparıcı rol oynayır. Bu kreditlər adətən tədiyə balansının kəsrinin örtülməsi, bündə kəsrinin və donor dövlətlərdən idxalın maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb edilir. Dövlətlərarası (ikitərəfli) kreditlər eksər hallarda güzəştli xarakter daşıyır, yəni bu kreditlər üzrə faiz dərəcəsi beynəlxalq maliyyə bazarlarında mövcud olan faiz dərəcəsindən bir qayda olaraq aşağı olur.

Dünya təcrübəsində dövlətlərarası güzəstsiz kreditlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, ABŞ-da fəaliyyət göstərən "Eksimbank" kimi yarımdövlət kredit təşkilatı digər ölkələrin hökumətlərinə kommersiya xarakterli kreditlər verir. Bu kreditlər adətən dövlət zəmanəti ilə verilir və investisiya təyinathı layihələrin, ərzaq və avadanlığın idxalının maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunur. Həmin kreditin verilməsinin əsas şərtlərinə görə kredit alan dövlət, krediti Eksimbankın müəyyən etdiyi qaydada istifadə etməlidir ("əlaqəli" kredit). Əgər krediti alan dövlət onu ərzaq idxal etmək üçün istifadə etmək fikrindədirse, onda o ərzağı mütləq ABŞ

firmalarının birindən almalıdır. Eyni prinsip investisiya layihələrinə də şamil edilir (Eksimbankdan alınmış kredit hesabına hər hansı bir obyektin tikilməsində mütləq ABŞ firması iştirak etməlidir).

Çoxtərəfli kreditorlar sırasına Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və s. bu kimi beynəlxalq maliyyə təşkilatları daxildir. Bu təşkilatların fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Tədiyə balansı kəsrinin örtülməsi, milli valyutaların sabitliyinin qorunması, dövlət büdcəsinin xərclərinin, idxalın, investisiya layihələrini maliyyələşdirilməsi – onların fəaliyyət dairəsinə daxildir. Bütün bunları həyata keçirmək üçün beynəlxalq maliyyə təşkilatları dünya ölkələrinə hərtərəfli maliyyə yardımçıları göstərir və kreditlər verirlər. Onların maliyyə dəstəyi bir qayda olaraq, uzunmüddətli və güzəştli xarakter daşıyır.

Xarici dövlət borcunun mühüm mənbələrindən biri də qeyri-rəsmi kanallarla cəlb edilən kreditlərdir. Bu cür kreditlər adətən xarici kommersiya bankları tərəfindən ölkənin dövlət orqanlarına verilir. Kimmersiya banklarının kreditləri həcmində görə çox böyük olur, onların təyinatı isə əsasən irihəcmli investisiya layihələrinin (məsələn, aeroportun tikintisi, limanın yenidən qurulması və s.) maliyyələşdirilməsindən ibarətdir.

Dünya təcrübəsində qeyri-rəsmi kreditlərin bank sindikatları tərəfindən verilməsi çox geniş yayılmışdır. Nüfuzlu kommersiya bankları hər hansı bir dövlətə kredit vermək üçün adətən sindikat və yaxud konsorsium yaradırlar. Konsorsiuma üzv olan banklar veriləcək kreditin məbləğini öz aralarında bölüşdürürlər. Yəni hər bir bank ümumi kredit məbləğinin bir hissəsini verir və bu yolla yüksələn vəsait müvafiq dövlətə əvvəlcədən müəyyən edilmiş şərtlərlə kredit kimi ayrılır. Sindikatın yaradılmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, banklar hətta dövlət orqanına böyük məbləğdə kredit verməklə riskə getmək istəmirlər. Ona görə də onlar sindikat çərçivəsində birləşərək riski minimuma endirməyə çalışır, mənfəeti isə (faiz gəlirləri) bərabər bölüşdürürlər.

Mənbəyindən asılı olmayaraq xarici dövlət borcu iki hissədən ibarətdir:

Əsas borc – kredit müqaviləsi çərçivəsində alınmış vəsaitlərin həcmidir. Başqa sözlə desək, əsas borc faizlər daxil edilmədən xarici borcun faktiki həcmidir.

Faiz borcu – əsas borca hesablanmış məbləğdir. Faiz borcu əsas borcun müəyyən hissəsinə (məsələn 5, 10, 15 faiz) bərabərdir.

Müddətinə görə xarici dövlət borcunu üç qrupa ayırmak olar:

- qisamüddətli borc (1 ilə qədər);
- ortamüddətli borc (1 ildən 5 ilədək);
- uzunmüddətli borc (5 ildən yuxarı).

Bəzi hallarda kredit müqavilələrində kredit məbləğindən müəyyən müddət ərzində faizlərin tutulması dayandırılır. Misal üçün, hökumət 10 mln. ABŞ dolları həcmində kredit müqaviləsi imzalayır. Kredit 10 il müddətinə verilir. Müqavilənin şərtinə əsasən ilk 3 il ərzində kreditdən faiz məbləğləri tutulmur. Faizlərin tutulmadığı dövrə, yəni 3 ilə “güzəştli” dövr deyilir.

Ümumiyyətlə, dövlətin xarici borclanmaya getməsi təbiidir. Hər bir dövlətin iqtisadi inkişaf tarixində elə bir mərhələ olur ki, daxili maliyyə mənbələri genişmiqyaslı iqtisadi islahatların uğurla həyata keçirilməsi üçün kifayət etmir. Ona görə də xarici maliyyə resurslarının iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün istifadə olunması labüddür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xarici borclar nə vaxtsa qaytarılmalıdır. Onları vaxtında və problemsiz qaytarmaq üçün dövlətin maliyyə imkanları olmalıdır. Bu baxımdan cəlb olunan xarici kreditlər səmərəli istifadə edilməlidir. Bunu müəyyən etmək üçün əsas meyar nədən ibarətdir? Əsas meyar odur ki, xarici kreditlər vasitəsilə milli iqtisadiyyatda istehsal potensialı artırılmalıdır. İstehsalı, xüsusilə də ixrac yönümlü sənaye potensialını genişləndirməklə borcalan dövlət gələcəkdə xarici borcların qaytarılmasında heç bir problemlə üzləşmir. Çünkü istehsal olunan məhsulların bir qismini ixrac etməklə əldə

olunan valyuta vəsaitini xarici borcların ödənilməsinə yönəltmək mümkün olur.

Dünya təcrübəsində *xarici borc böhranına* tez-tez təsadüf edilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, borc alan dövlətlər bəzən xarici kreditləri qeyri-istehsal xarakterli xərclərin, məsələn sosial xərc-lərin (pensiya və əmək haqqının ödənilməsi) maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edirlər. Kreditin ödəmə vaxtı çatdıqda isə onu qaytarmaq qeyri-mümkün olur. Çünkü kreditlər əlavə valyuta gəlirləri mənbəyinin (məsələn ixracatla məşğul olan müəssisələrin) yaradılmasına yönəldilməmişdir. Ona görə də krediti qaytarmaq üçün dövlət yeni xarici kreditlər cəlb edir və hökumətin xarici borc yükü artır. Buna çox vaxt “xarici borcların yenidən maliyyələşdirilməsi” də deyilir. Əgər xarici kreditlərin bu cür səmərəsiz istifadəsi mütəmadi xarakter alırsa, bu zaman dövlət ödəmə qabiliyyətini itirir və xarici borc böhranı ilə üzləşir.

Xarici borc böhranının aradan qaldırılmasının aşağıdakı metodları vardır:

1. *Borcun silinməsi*. Bu kreditor dövlətlərin borcun silinməsinə dair könüllü razılığı əsasında mümkündür. Hazırda dünyada “London” və “Paris” klubları adlandırılan və əsasən inkişaf etmiş ölkələrin daxil olduğu xüsusi maliyyə qurumları fəaliyyət göstərir. Bu qurumlar öz fəaliyyətini inkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf etmiş ölkələr qarşısında borclarının silinməsi və yaxud azaldılması istiqamətində qurmuşlar.

2. *Borcun dəyişdirilməsi*. Bu xarici borcun dövlət müəssisələrinin səhmlərinə, dövlət istiqraz vərəqələrinə dəyişdirilməsi və yaxud onun ölkənin təbii resurs yataqlarının istismarı hüquq ilə əvəz edilməsi formasında həyata keçirilir.

3. *Borcun restrukturizasiyası*. Bu metod mövcud borc müqavilələrinin şərtlərinə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur. Borcun restrukturizasiyası borcun həcminin azaldılması və faiz dərəcəsinin aşağı salınması formasında reallaşdırılır.

Xarici borc böhranı ilə üzləşməmək üçün xarici borcların məqsədönlü idarə edilməsi zərurəti meydana çıxır. Xarici borcun idarə olunması onların cəlb edilməsi və istifadəsi üzərində nəzarət mexanizminin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Bu cür idarəetmə mexanizmi, həmçinin xarici borcun müəyyən çərçivədə məhdudlaşdırılması məqsədini daşıyır. Bunun üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur:

- xarici borcun ÜDM-ə nisbəti;
- xarici borca xidmət edilməsi ilə bağlı ödəmələrin ixracata nisbəti və s.

Hər bir dövlət çalışmalıdır ki, qeyd olunan göstəricilər iqtisadi tehlükəsizlik baxımından optimal olsun. Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsində belə bir meyar qəbul olunmuşdur ki, xarici borc ÜDM-in 40 faizindən, ixracın isə 200 faizindən artıq olmamalıdır.

Xarici borcun idarə olunmasının son məqsədi xarici kreditlərin istifadəsindən maksimum səmərə əldə etməkdir.

MÖVZU 16

VERGİ SİSTEMİ

Vergilər – hüquqi və fiziki şəxslərin, yeni müəssisələrin, təşkilatların və vətəndaşların məcburi qaydada dövlət bütçəsinə ödədikləri ayırmalardır. Hami vergini verməyə borcludur və onun əvəzi ödənilmir.

Vergilərin yaranması dövlətin saxlanması və onun fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Hələ 1789-cu ildə ABŞ-in Müstəqilliyinə Dair Deklarasiyanın müəlliflərindən biri Benjamin Franklin yazdı: “Dünyada qaçılmaz və labüb olan iki şey mövcuddur – ölüm və vergi”.

Vergilər dövlət bütçəsinin gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, həm də sosial-iqtisadi proseslərə təsir göstərməyin başlıca vasitəsi kimi çıxış edir. Vergilər iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq, sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərmək, aliciliq qabiliyyətli tələblə təklif arasında tarazlığı təmin etmək, gəlirləri yenidən bölüşdurmək imkanına malikdir.

Dövlət vergilərin vasitəsi ilə özünün fiskal və iqtisadi funksiyalarını həyata keçirir. Verginin fiskal funksiyası onun bütçə gəlirlərini formalasdırması ilə izah olunur. Vergilərlə yığılan vəsait hesabına dövlət təhsil, səhiyyə, təbiətin mühafizəsi, sosial obyektlərin və digər dövlət müəssisələrinin tikintisi ilə bağlı xərcəri maliyyələşdirir, aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsini, ordunun və dövlət aparatının saxlanması təmin edir.

Vergilər özünün iqtisadi funksiyası ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə xidmət edir və geniş təkrar istehsal prosesinə çevik təsir göstərir. Bu halda vergilər stimullaşdırıcı, məhdudlaşdırıcı və nəzarətedici xarakter daşıyır. Məsələn, vergi güzəştinin tətbiq olunduğu bu və ya digər müəssisə başqaları ilə müqayisədə iqtisadi baxımdan daha sürətlə inkişaf edir, fəaliyyətini genişləndirir.

Dövlət mənfiətin xeyriyyə məqsədləri üçün ayrılan hissəini vergiyə cəlb etməməklə müəssisələri bir sıra sosial problemlərin həlliinə cəlb edir. Vergi dərəcələrinin artırılması ise iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif sahələrinin inkişafının məhdudlaşdırılmasına, rentabellik səviyyəsini tənzimləməklə qiymət artımının qarşısının alınmasına xidmət edir.

Vergi sistemi fiziki və hüquqi şəxslərdən yığılan vergilərin, həmçinin vergiqoymaın metod və prinsiplərinin məcmusudur. Hər bir dövlət öz vergi sistemini formalasdırarkən aşağıdakı *prinsipləri* nəzərə almalıdır.

Birinci, bütün vergi növləri, həmçinin onların hesablanması qaydaları, vergidən yayınma və ya onu düzgün köçürməmə hallarına görə məsuliyyət yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bu bir tərəfdən vergi sistemində dövlətin iqtisadi siyasetinin əsas aləti kimi istifadə etməyə, digər tərəfdən də vergi ödəyicilərinin hüquqlarını qorumağa imkan verir.

İkinci, vergiqoyma obyektlərinin coxsayılı olması prinsipidir. Bu prinsipə görə vergi sistemi vergi bazasının genişlənməsini, vergi ödəyicilərinin sayının artırılmasını təmin etməlidir.

Üçüncü prinsip, vergilərin tətbiqi qaydalarının sabitliyidir. Bu həm vergilərin hesablanması və tutulması qaydalarına, həm də vergi dərəcələrinə şamil edilir. Vergi sisteminin sabitliyi bir tərəfdən müəssisələrə öz fəaliyyətlərini düzgün planlaşdırmağa şərait yaratır, digər tərəfdən də investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaqla iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir.

Vergi sisteminin formalasdırılmasında dördüncü prinsipi, yəni hər bir verginin öz obyektiin yönəldilməsini də nəzərə almaq lazımdır. Bu prinsip ikiqat vergiqoymaın aradan qaldırılması baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beşinci prinsip, vergi ödənişindən yayınma hallarına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

Nəhayət, vergilər tutulma səviyyələrinə görə mərkəzi, yerli və s. pillələrə bölünməlidir.

Vergi sisteminin düzgün təşkili eyni zamanda vergi subyektini – vergi ödəyicisinin “kim” olmasını (vətəndaş, müəssisə, varis və s.), vergi obyektiini – “nəyin” (gəlir, əmlak, əmtəə, miras və s.) vergiyə cəlb olunmasını, verginin hansı mənbədən (əmək haqqı, mənfiət, gəlir, dividend və s.) və hansı dərəcə ilə tutulmasını dəqiq müəyyən etməkdən çox asılıdır.

Vergi dərəcələrinin vergi ödəyicilərinin imkanlarına uyğunluğu, vergi ödənişi prosedurunun sadə, aydın və əlverişli olması da vergi sisteminə qoyulan əsas tələblərdəndir.

Vergiləri öz müxtəlif əlamətlərinə görə aşağıdakı qruplar üzrə təsnifləşdirmek olar:

- verginin tutulmasının xarakterinə görə (birbaşa və dolayı);
- idarəetmə səviyyəsinə görə (mərkəzi, regional, yerli);
- vergi subyektlərinə görə (fiziki və hüquqi şəxslərdən vergilər);
- vergi obyektlərinə görə (əmtəə və xidmətlərə, gəlirlərə, mənfiətə, kapitalın bazar dəyərinin artımına, əmlaka və s. qoyulan vergilər);
- verginin məqsədli təyinatına görə (ümumi və xüsusi).

Birbaşa vergilər – vergi ödəyicilərinin gəlirlərindən və əmlakdan tutulur. Bu cür vergiqoymaın obyekti kimi gəlirlər (əmək haqqı, mənfiət, faiz və s.) və vergi ödəyicilərinin əmlakının (torpaq, bağ, ev, maşın və s.) dəyəri çıxış edir. Birbaşa vergilərə misal olaraq, fiziki şəxslərdən gəlir vergisini, müəssisələrin mənfiətindən vergini, əmlak vergisini, torpaq vergisini, mədən vergisini və s. göstərmək olar.

Dolayı vergilər – realize olunan əmtəələrin qiymətinə və göstərilən xidmətlərin tarifinə əlavələr şəklində müəyyən edilir və istehlakçı tərəfindən ödənilərək dövlət bütçesinə daxil olur. Bu cür vergilərə misal olaraq, aksizləri, əlavə dəyər vergisini, dövriyədən vergini, satışdan vergini, idxlə və ixrac vergilərini misal göstərmək olar.

Vergi dərəcələrindən asılı olaraq vergilər proporsional, proqressiv və regressiv növlərə bölünür.

Proporsional vergi – gəlirin artıb azalmasından asılı olmayaraq vahid və sabit vergi dərəcəsi ilə tutulan vergi növüdür. Buna misal olaraq, bütün müəssisə və təşkilatlar üçün 27 faiz dərəcəsi ilə tətbiq edilən mənfəət vergisini göstərmək olar. Proporsional verginin ümumi məbləği vergiyə cəlb edilən obyektin (gəlir, mənfəət, əmlak) həcmi ilə düz mütənasibdir. Proporsional vergi-qoyma gəlirlərin qeyri-bərabər şəkildə formalasmasına şərait yaradır. Belə ki, daha yüksək gəlir əldə edənlər vergini ödədikdən sonra buna uyğun olaraq həm də böyük məbleğdə gəlirə malik olurlar.

Proqressiv vergiqoymanın tətbiq olunduğu halda gəlirin artımına uyğun olaraq verginin dərəcələri da artırılır. Proqressiv vergilər əsasən fiziki şəxslərin gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi zamanı tətbiq olunur.

Regressiv vergiqoyma gəlirlərin artması müqabilində vergi dərəcələrinin aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Regressiv vergilər vergiyə cəlb edilən gəlirin, mənfəətin, əmlakın həcminin artmasını stimullaşdırmaq məqsədi ilə tətbiq edilir. Regressiv vergiqoyma həm də daha az gəlirdən daha çox vergi tutulması deməkdir. Dolayı vergilər əsasən regressiv xarakter daşıyır və onlar gəlirlərin həcmindən asılı olmur.

Hazırda Azərbaycanda tətbiq edilən vergilər aşağıdakılardır:

1. *Mənfəət vergisi*. Bu verginin ödəyiciləri hüquqi şəxslər olan müəssisə və təşkilatlar, o cümlədən kredit və siğorta təşkilatlarıdır. Bu verginin dərəcəsi 27 faiz olmaqla xalis mənfəətdən tutulur.

2. *Əlavə dəyər vergisi (ƏDV)*. Bu vergi növü dolayı vergiqoymanın səməreli vasitəsi kimi hazırda geniş yayılmışdır. ƏDV ilk dəfə olaraq, 1954-cü ildə Fransada tətbiq edilmişdir. ƏDV malların və xidmətlərin istehsalı prosesində yaranan və onlar satıldığca büdcəyə keçirilən dəyər artımının bir hissəsinin büdcəyə alınması formasıdır. Ümumiyyətlə, ölkə ərazisində malların, o cümlədən, istehsal-texniki təyinatlı malların və göstərilmiş xidmətlərin satışı üzrə dövriyyələr ƏDV-nin obyektidir. ƏDV 20 faiz dərəcəsi ilə

ödənilir. Əhaliyə mallar və xidmətlər müəyyən edilmiş dərəcə üzrə ƏDV məbləğinin daxil edildiyi qiymətlər və tariflər üzrə satılır.

3. *Aksiz vergisi*. Bu kütləvi istehlak mallarının, zinət əşyalarının, habelə xidmətlərin qiymətinə daxil edilən və alıcı tərəfindən ödənilən dolayı vergi növüdür. Aksiz vergisinin dərəcələri qanunvericiliklə deyil, hökumət qərarları ilə müəyyən edilir. Aksiz vergiləri əsasən, spirtli içkilərdən, tütün məmulatlarından, nəqliyyat və kommunal xidmətlərindən və s. tutulur. Aksizlər hər əmtəə vahidi üçün müəyyən edilmiş dərəcelər üzrə cəlb olunur.

4. *Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi*. Bu verginin obyekti fiziki şəxslərin il ərzində məcmu gəliri, mülki-hüquqi müqavilələrə əsasən işlərin görülməsindən götürülən gelir ola bilər. Azərbaycanda bu verginin tətbiq olunduğu ən yüksək dərəcə 35 faizdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergi dərəcəsi Kanadada 29 faiz, ABŞ-da 31 faiz, Böyük Britaniyada və Rusiyada – 40 faiz, Yaponiyada 50 faiz, Almaniyada 53 faiz, Fransada 57 faiz, İsveçdə – 72 faiz təşkil edir. Azərbaycanda fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməyən minimum məbləği 100000 manatdır.

5. *Əmlak vergisi*. Bu verginin tətbiqi müəssisələr və fiziki şəxslər üzrə bir-birindən fərqlənir. Müəssisələr əmlak vergisini onların balansında olan əsas vəsaitlərə görə, fiziki şəxslər isə onlara məxsus olan bina, habclə su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə ödəyirlər. Əmlak vergisi müəssisələr üzrə əmlakın dəyərindən 0,5 faiz dərəcəsi ilə tutulur. Fiziki şəxslər binalara görə əmlak vergisini onların inventarlaşdırılmış dəyərindən 0,1 faiz dərəcəsi ilə, nəqliyyat vasitələri üzrə isə mühərrikin hər at gücündə (0,7375 kvt) görə minimum əmək haqqından 5-1,5 faiz dərəceləri ilə ödəyirlər.

6. *Torpaq vergisi*. Bu vergi torpaqdan istifadəyə görə hər il tutulur. Torpaq vergisinin obyekti mülkiyyətə və istifadəyə verilmiş torpaq sahələridir. Verginin bu növünü tətbiq etməkdə məqsəd

torpaqdan səmərəli istifadəni təmin etməkdir. Torpaq vergisi torpaq mülkiyyətçilərinin və istifadəçilərinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrindən asılı olmayaraq torpaq sahəsinə görə sabit tədiyə şəklində hesablanır. Torpaq vergisi torpağın təyinatından, sahəsindən, coğrafi yerləşməsindən və keyfiyyətindən asılı olaraq müəyyənlenəşdirilir.

7. Mədən vergisi. Bu vergini mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər ödəyirlər. Mədən vergisinin dərəcələri yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntıların hər vahidinin dəyərinə görə onların növündən, keyfiyyətindən, dağ-mədən şəraitindən, hasilatın rentabelliyyindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Vergi sistemi bir tərəfdən ödəyicilərin mənafelərini nəzərə almalı, digər tərəfdən də dövləti artan gəlirlərlə təmin etməlidir. Təcrübədə bu vəzifələrə yüksək səviyyədə nail olmaq mümkün olmur. Ona görə də dövlətlər vergi sistemlərinə tez-tez dəyişikliklər etməyə məcbur olurlar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi məsələsi həmişə siyasi qüvvələr arasında da qızığın diskussiya predmetinə çevirilir. Təsadüfi deyildir ki, parlament, prezident və ya bələdiyyə seçkiləri zamanı namizədlərin öz platformalarında öne çəkdikləri məsələlərdən biri də vergi sahəsində həyata keçirilməli olan tədbirlerdir.

Bezən hökumətin növbəti seçkilərdə qalib çıxıb çıxmamasını şərtləndirən amillərdən biri də onun vergi sahəsində əldə etdiyi nəticələr olur. Məsələn, 1989-cü ildə Yaponiyada hakimiyyətdə olan liberal demokratlar vergi islahatları həyata keçirərək dolayı vergilərin ağırlığını xeyli artırırdı. Lakin bu azgəlirli sosial qrupların narazlığını getirib çıxartdı. Nəticədə növbəti seçkilərdə liberal demokratlar parlamentdəki əksər səs çoxluğunu itirməli olular.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, dövlət gəlirlərini vergilərin sayını genişləndirmək və vergi dərəcələrini yüksəltməklə artırmaq mümkün deyildir. Çünkü vergi yükü artıqca işgüzar fə-

allıq, iqtisadiyyatda qazanılan gəlirlərin səviyyəsi aşağı düşür. Nəticə etibarilə yiğilan vergilərin həcmi də bir müddətdən sonra azalmış olur. Öz iqtisadi tədqiqatlarında vergi dərəcələri ilə dövlət gəlirləri arasında əlaqəni aşasından Artur Laffer sübüt edirdi ki, vergi sərhədləri öz həddini aşdıqda dövlət gəlirlərinin artmasına yox, əksinə azalmasına səbəb olur.

Əlbəttə, A.Laffer bunu yalnız vergiləri üçün hesablaya bilmişdi. Ümumiyyətlə, vergilərin sərhəddini nəzəri cəhətdən dəqiq hesablamaq qeyri-mümkündür. Vergilərin sərhəddi yalnız dövlətin eksperimentləri ilə müəyyən edilə bilər. Buna görə də dövlətlər bəzən vergi dərəcələrini gah artırır, gah da azaldırlar.

Vergi siyasəti dövlətin cari iqtisadi məqsəd və vəzifələrinə deyil, iqtisadiyyatın perspektiv inkişafına xidmət etməlidir. Bu məqsədlə, vergi siyasətinin strategiyası hazırlanır. Vergi strategiyası vergi sistemində həyata keçiriləcək tədbirlərin istiqamətlərini və ümumi qaydalarını müəyyən edir. Bu strategiya işlənilərkən ölkənin iqtisadi inkişaf reallıqları, dövlətin qarşıya qoyduğu makroiqtisadi məqsədlər, iqtisadiyyatın prioritet sahələrinin vəziyyəti, əhalinin həyat səviyyəsi və s. nəzərə alınır. Vergi siyasəti iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi ölkədə iqtisadi tarazlığın təmin olunmasına, dövlətin maliyyə imkanlarının gücləndirilməsinə, gəlirlərin ədalətli və səmərəli bölgüsüne istiqamətlənir.

SIĞORTA SİSTEMİ

İnsanlar bütün hayatı boyu gözlənilməz təbii və fəvqəladə hadisələrin doğurduğu təhlükə ilə üzləşirlər. Müxtəlif səbəblərdən ortaya çıxan təsadüfi hallar insanların əmalakına, həyatına, səhhətinə, gəlirlərinə zərər yetirir. Buna görə də bu cur hadisələrdən siğorta olunmaq daim insanları düşündürür. Fəvqəladə hadisələrdən dəyən zərərlərin kompensasiya edilməsi məqsədilə milli gəlirin bir hissəsi hesabına *siğorta fondları* yaradılır. Siğorta fondları siğorta münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır. Siğorta fondları milli gəlirin həm ilkin bölgüsü, həm də yenidən bölgüsü əsasında formalasır. Siğorta fondunun vəsaiti siğorta hadisəsi nəticəsində yaranmış mümkün zərərlərin əvəzinin ödənilməsinə sərf edilir.

Siğorta fondları müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif metodlarla yaradılır. Bu fondlar mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət səviyyəsində və qeyri – mərkəzləşdirilmiş şəkildə bir təsərrüfat sübyekti səviyyəsində yaradıla bilər. Dövlət səviyyəsində yaradılan fondlara bündəcə tərkibində olan ehtiyat fondunu, valyuta və qızıl ehtiyatı fondunu, sosial siğorta fondunu göstərmək olar.

Siğortanın əhatə etdiyi sahələr müxtəlifdir. Bu sahələrə misal olaraq əmlak siğortasını, sosial siğortanı, şəxsi siğortanı, məsuliyyətin siğortasını, sahibkarlıq risklərinin siğortasını göstərmək olar.

Əmlak siğortasına müxtəlif maddi qiymətlilər – binalar, qurğular, avadanlıqlar, vətəndaşların şəxsi evləri, şəxsi avtomobiləri, digər nəqliyyat vasitələri və s. cəlb edilir. Əmlak əsasən dağıntılardan, subasmadan, donmadan, uçqunlardan və digər bədbəxt hadisələrdən dəyə biləcək zərərlərdən siğorta olunur. Əmlak siğortası əsasən məcburi xarakter daşıyır.

Şəxsi siğorta da siğortanın mühüm sahələrindən biridir. Şəxsi siğortada insanların həyatı, səhhəti, əmək qabiliyyəti siğortalanır.

Bu siğorta növündə siğorta hadisəsi qocalma, sağlamlığa və əmək qabiliyyətinə zərər vura biləcək bədbəxt hadisələr və s. hesab olunur.

Siğortanın müasir dövrde geniş yayılan sahələrindən biri də *məsuliyyətin siğortasıdır*. Bu siğorta növündə siğortalanan şəxsin üçüncü şəxslər qarşısında olan məsuliyyəti siğorta olunur. Buraya əsasən borc öhdəlikləri üzrə olan məsuliyyət, avtomobil sahiblərinin gözlənilməz hadisələr nəticəsində digər şəxslər qarşısında yaranan məsuliyyətinin siğortası aiddir. Borc üzrə məsuliyyət borcun (kreditin) vaxtında ödənilməməsi hallarında yaranır.

Vətəndaşların həyat səviyyəsinin qorunmasında, əmək prosesində kənarda qalanların maddi cəhətdən müdafiə olunmasında *sosial siğortanın* böyük əhəmiyyəti vardır. Sosial siğorta dövlət tərəfindən həyata keçirilir və sosial siyasetin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Sosial siğorta məcburidir və hamını əhatə edir. Sosial siğorta qocalıq yaşına çatmışların, əllillərin, əmək qabiliyyətini itirmişlərin, ailə başçısını itirmiş ailələrin maddi təminatı ilə bağlı məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulur. Sosial siğorta Sosial Müdafiə Fondu vasitəsilə həyata keçirilir. Sosial Müdafiə Fondu vəsaiti müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq məcburi qaydada aşağıdakı mənbələr hesabına formalasır:

- müəssisə və təşkilatların hesablanmış əmək haqqı fondunun 33 faizi məbləğində köçürüdükləri vəsait;

- kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əmək haqqı fondunun 23 faizi məbləğində köçürüdükləri məbləğ;

- işçilərin əmək haqlarının 1faizi məbləğində köçürüdükləri vəsait və s.

Sosial Müdafiə Fondu vəsaiti pensiyaların, müavinətlərin və digər sosial ödənişlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir. *Pensiya* – qocalığa, əmək qabiliyyətinin tam və ya qismən itirilməsinə, ailə başçısının itirilməsinə görə vətəndaşlara ayrılan aylıq pul ödənişidir. *Müavinət* – vətəndaşlara müvəqqəti iş yerinin itirilməsi, gözlənilməz xərclərin yaranması hallarında verilən aylıq

pul ödənişidir. Sosial müavinətlər arasında əsas yerini işsizliyə görə müavinətlər tutur.

Müasir dövrdə sigortanın alternativ növlərindən biri də *sahibkarlıq risklərinin sigortasıdır*. Nə qədər ki, sahibkarlıq fəaliyyətinin başlıca stimulu gəlirin əldə edilməsidir, bu halda nəzərdə tutulmuş mənfəətin əldə edilməməsi, yaxud rentabelliyyin azalması hallarının sigortaya ehtiyacı vardır. Burada əsasən əldə edilməyən mənfəət aşağıdakı hallardan sigorta olunur:

- alicilar tərəfindən ödənişin həyata keçirilməməsi;
- satışda yubanmalar, avadanlıqların dayanması və s.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sigorta fəaliyyəti xüsusi sigorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Sigorta təşkilatlarının fəaliyyəti "Sigorta haqqında" qanunla və digər normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Bu təşkilatların sərəncamında külli miqdarda müvəqqəti sərbəst vəsait olur.

Sigortanın inkişaf etdiyi ölkələrdə iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların böyük bir hissəsi sigorta təşkilatlarının payına düşür. Təkcə ABŞ-da sigorta şirkətləri iqtisadiyyata bütün investisiyaların 36 faizini yatırmışlar. İnvestisiya fəaliyyəti sigorta təşkilatlarının mühüm gəlir mənbəyini təşkil edir.

MÖVZU 18

PUL, BANK SİSTEMİ VƏ PUL-KREDİT SİYASƏTİ

Pul iqtisadi həyatın başlıca fenomenlərindən biridir. Pulun məhiyyəti onun funksiyalarında özünü göstərir. Pul iqtisadiyyatda üç əsas funksiyani yerinə yetirir.

1. *Tədavül vasitəsi*. Pulun ən başlıca funksiyası onun tədavül vasitəsi olmasıdır. Yəni pul əmtəə və xidmətlərin alqı-satqısı zamanı istifadə olunur. Cörək istehsalçısı istəməz ki, ona əməyinin müqabilində cörək versinlər. Cörək istehsalçısı eyni zamanda istəməz ki, ona cörəyin əvəzində balıq versinlər. Lakin, pul ödəniş vasitəsi kimi asanlıqla qəbul olunur. Çünkü pul bazardakı əmtəə və xidmətlərin istənilən dəstinin alınması üçün istifadə oluna bilər. Tədavül vasitəsi kimi pul cəmiyyətə barter mübadiləsinin (malın mala dəyişdirilməsi) doğurduğu çətinliklərdən yaxa qurtarmaq imkanı verir. Eyni zamanda pul əmtəələrin mübadiləsini asanlaşdırmaqla cəmiyyətə ixtisaslaşmanın və əmək bölgüsünün üstünlüklerindən istifadə etmək imkanı yaradır.

2. *Dəyər ölçüsü*. Pul həmcinin dəyər ölçüsü kimi çıxış edir. Cəmiyyətdə pul vahidi müxtəlif nemətlərin dəyərini ölçmək üçün çox əlverişli vasitədir. Biz yoluñ uzunluğunu kilometrlə ölçüdürülmüş kimi əmtəə və xidmətlərin dəyərini də pul ilə ölçürük. Bunuñ bir çox üstünlükləri vardır. Pulun sayəsində biz hər bir əmtəənin dəyərini bütün digər əmtəələr vasitəsilə ölçməkdən azad olurq. Belə ki, biz cörəyin qiymətini ətlə, qələmin qiymətini isə kitabla ölçmürük. Pulun ümumi ekvivalent kimi istifadə olunması o deməkdir ki, istənilən əmtəənin qiymətini pul vahidi ilə ifadə etmək kifayətdir. Pulun bu cür istifadə olunması mübadilə iştirakçılarına imkan verir ki, müxtəlif əmtəələrin və resursların nisbi dəyərliliyini fərqləndirsinlər. Bu müqayisə daha düzgün qərarların qəbul olunmasını asanlaşdırır. Dəyər ölçüsü kimi pul həm də gələcək ödənişlərin aparılması ilə bağlı əməliyyatlarda istifadə olunur. Belə ki, borc öhdəliklərinin bütün növləri pul ilə ifadə olunur.

3. Yığım vasitəsi. Pul sərvəti saxlamağın çox əlverişli vasitəsidir. Pulun bu funksiyası olmadan iqtisadi artıma nail olmaq mümkün deyil. Burada başlıca şərt pulun uzun müddət üçün öz alıcılıq qabiliyyətini itirməməsidir.

Pulun meydana gəlməsinə dair iki konsepsiya mövcuddur:

1. *Rasionalistik konsepsiyaya* görə pul insanlar arasındaki razılışma nəticəsində meydana gəlmişdir. Yəni insanlar pulu müxtəlif dəyərlərin tədavülünü sürətləndirmək üçün icad etmişlər. Bu konsepsiyanı ilk dəfə Aristotel irəli sürmüştür.

2. *Təkamül konsepsiyasına* görə pul insanın iradəsindən asılı olmayaraq mübadilənin uzun süren təkamülü nəticəsində yaranmışdır. Yəni əmtəə mübadiləsinin təkamülü prosesində müəyyən əmtəə ayrırlaraq xüsusi yer tutmuş və pul funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. İlk dəfə bu konsepsiyanı K.Marks irəli sürmüş və pulun əmtəədən əmələ gəldiyini sübuta yetirməyə çalışmışdır.

Fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus, iqtisadi dövriyyəyə xidmət edən bütün tədavül və ödəniş vasitələrinin məcmusuna *pul kütəsi* deyilir. Pul kütəsinin strukturunu və dinamikasının təhlili pul-kredit siyasetinin istiqamətlərinin hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. *Pul aqreqatları* dedikdə pul kütəsinin müxtəlif kateqoriyaları başa düşülür. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif pul aqreqatları tətbiq olunur. Məsələn, İngiltərədə 5, ABŞ-da 4, İsvəçrə və Almaniyada 3, Fransada 2 pul aqreqatı istifadə edilir. Azərbaycanın maliyyə statistikasında aşağıdakı pul aqreqatlarına üstünlük verilir:

M-O pul aqreqatı – tədavüldə olan nağd pul;

M-1 pul aqreqatı – nağd pul ilə tələb olunanadək əmanətlərin cəminə bərabərdir;

M-2 pul aqreqatı – M-1 pul aqreqatı ilə müddətli depozitlərin cəmindən ibarətdir;

M-3 pul aqreqatı – M-2 aqreqatı ilə sərbəst dönerli valyuta ilə depozitlərin cəminə bərabərdir.

Müxtəlif pul aqreqatlarının tətbiqi pul tədavülünün təhlilinə differensial yanaşmaya imkan verir. Mərkəzi bank pul-kredit siya-

setinin istiqamətlərindən asılı olaraq müxtəlif pul aqreqatlarının ar-tum həddini müəyyənləşdirir.

Pul kütəsinin mühüm komponentlərindən biri də pul bazasıdır. *Pul bazası* (buna bəzən ehtiyat pullar da deyilir) dedikdə pul kütəsinin Mərkəzi bank tərəfindən qısa müddət ərzində dəyişdirilə bilən hissəsi nəzərdə tutulur. Pul bazası nağd pul ilə məcburi ehtiyatların cəminə bərabərdir.

Pul multiplikatoru bank sisteminin pul kütəsini artırmaq qabiliyyətini xarakterizə edir. Pul multiplikatoru geniş pul kütəsinin pul bazasına olan nisbətine bərabərdir.

Pulun dövretmə sürəti isə ÜDM-in geniş pul kütəsinə olan nisbəti kimi hesablanır. Digər şərtlər dəyişməzsə pul kütəsinin dövretmə sürətinin artması inflyasiya amili kimi çıxış edə bilər.

Mərkəzi bank və pul-kredit siyasəti

Bank sistemi ölkədə fəaliyyət göstərən bütün bank qurumlarının məcmusudur. Müasir dünyanın əksər ölkələrdə iki pilləli bank sistemi mövcuddur. Birinci pillədə Mərkəzi bank (Azərbaycanda Milli Bank), ikinci pillədə isə kommersiya bankları dayanır.

Mərkəzi bank hər bir ölkənin bank sisteminin əsasını təşkil edir. O bankların fəaliyyətini və pul kütəsini, eləcə də milli valyutanın məzənnəsini tənzimləyir, banklar arasında hesablaşmaları və dövlət bütçəsinin kassa icrasını təmin edir. Mərkəzi bankların meydana gəlməsi pul emissiyasının mərkəzləşdirilməsi ilə bağlı olmuşdur. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində əksər ölkələrdə bütün banknotların emissiyası bir bankda – mərkəzi emissiya bankında cəmləşdirildi. Sonradan bu sahəcə olaraq Mərkəzi bank adlanmağa başladı. Dünyanın əksər ölkələrinin qanunverici liyində Mərkəzi bankın müstəqilliyi prinsipi öz əksini tapmışdır. Yəni Mərkəzi banka dövlət bütçəsinin kəsirini yeri göldikdə maliyyələşdirməkdən intina etmək hüququ verilmişdir.

Pul-kredit siyasəti Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Pul-kredit siyasətinin alətləri iki qrupa bölünür: əsas və köməkçi alətlər. Pul-kredit siyasətinin əsas alətləri bunlardır: mərkəzləşdirilmiş kreditlərə görə faiz dərəcəsi (uçot dərəcəsi), məcburi ehtiyat normaları, qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlar.

Mərkəzi bankın faiz siyasəti pul-kredit sferasını tənzimləməyin ən vacib alətlərindən biridir. Mərkəzi bank *faiz dərəcəsini* azaldarsa bankların resurslarının və deməli tədavüldəki pul kütłəsinin artması üçün şərait yaranar. Mərkəzi bank kommersiya banklarına verdiyi kreditlərə görə faiz dərəcəsini artırıqda bunun əksi baş verir. Yəni uçot dərəcəsi yüksələndə kommersiya bankları üçün Mərkəzi bankdan kredit almaq çətinləşir. Digər şərtlər sabit qaldıqda uçot dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, Mərkəzi bankın kreditlərinə olan tələb də bir o qədər aşağı düşər. Yəni faiz dərəcəsini qaldırmaqla Mərkəzi bank kreditin məhdudlaşdırılması – *kredit restriksiyası* siyasəti yeritmiş olur.

Adətən, uçot dərəcəsi ilə kommersiya banklarının verdiyi kreditə görə faiz dərəcəsi arasında six əlaqə olur. Mərkəzi bankın müəyyənləşdiriyi faiz iki cür ola bilər: neqativ və pozitiv. İnflyasiya səviyyəsindən aşağı olan faizə neqativ faiz deyilir. İnflyasiya səviyyəsindən yüksək olan faiz isə pozitiv faiz adlanır. Mərkəzi bank adətən sərt pul-kredit siyasəti yeridən zaman pozitiv faiz dərəcəsi tətbiq edir. Lakin qeyd edək ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uçot dərəcəsinin bir tənzimləmə vasitəsi kimi əhəmiyyəti tədricən azalmaqdadır.

Məcburi ehtiyat normaları dedikdə kommersiya banklarının cəlb etdikləri əmanətlərin Mərkəzi bankda məcburi qaydada saxlıqları hissəsi nəzərdə tutulur. Mərkəzi bank tərəfindən məcburi ehtiyat normaları azaldıldıqda (artırıldıqda) iqtisadiyyata banklar tərəfindən kredit qoyuluşları və deməli pul kütłəsi artır (azalır). Bir çox hallarda Mərkəzi bank uzunmüddətli kredit qoyuluş-

larının artımını stimullaşdırmaq məqsədilə müddətli əmanətlər üzrə daha aşağı məcburi ehtiyatlar müəyyənləşdirir. Məcburi ehtiyat normalarından həmcinin zərurət yaranarsa kommersiya banklarının öz müştəriləri qarşısındaki öhdəliklərini təmin etmək vasitəsi kimi istifadə edilir. Beləliklə, məcburi ehtiyatlar bank sisteminin likvidliyini təmin etməklə yanaşı, həm də pul kütłəsinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Müasir dünyanın ən qabaqcıl ölkələrində mərkəzi banklar öz məqsədlərinə əsasən *qiymətli kağızlar bazarında və ya açıq bazar da əməliyyatlar* aparmaq vasitəsilə nail olurlar. Mərkəzi bank qiymətli kağızları satdıqda bankların kredit vermək imkanları məhdudlaşır. Mərkəzi bank qiymətli kağızları aldığı təqdirdə banklar kredit vermək üçün vəsait əldə etmiş olurlar. Açıq bazarda əməliyyatlar çox vaxt dövlət tərəfindən buraxılmış qısa və uzunmüddətli qiymətli kağızlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Açıq bazarda əməliyyatların pul-kredit siyasətinin digər alətlərinə nisbətən üstünlüyü ondadır ki, onun vasitəsilə qısa müddət ərzində pul kütłəsinin həcmini dəyişdirmək olur. Ona görə də son onilliklərdə qabaqcıl ölkələrdə açıq bazarda əməliyyatlardan daha geniş istifadə olunur. Lakin açıq bazarda əməliyyatlardan geniş miqyasda istifadə etməyin başlıca şərtlərindən biri qiymətli kağızların təkrar bazarının müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmasıdır.

Pul-kredit siyasətinin köməkçi alətlərinə bank kreditinə görə faiz dərəcəsinin son həddinin, həmcinin kreditin özünün maksimum məbləğinin inzibati yolla müəyyənləşdirilməsi aiddir. Bezi ölkələrdə bu tədbirlərdən hətta pul-kredit siyasətinin əsas alətləri kimi istifadə olunur. Ümumiyyətlə, hər bir ölkədə müəyyən makroiqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün pul-kredit siyasətinin konkret alətinin seçilməsi ölkənin maliyyə bazarının xüsusiyyətlərindən, bank sisteminin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Həm də vaxt keçdiğcə pul-kredit siyasəti alətlərinin tətbiqi əsulları dəyişikliklərə uğrayır.

Pul-kredit siyasəti iki cür olur: sərt və yumşaq. *Sərt pul-kredit siyasəti* (və ya bahalı pul siyasəti) inflasiyanın tempini aşağı sal-

maq məqsədilə yeridilir. Sərt pul-kredit siyaseti yürüdərkən Mərkəzi bank faiz dərəcəsini yüksəldir, məcburi ehtiyat normalarını artırır və qiymətli kağızları satır. *Yumşaq pul-kredit siyaseti* (və ya *ucuz pul siyaseti*) isə işgüzar fəallığı artırmaq məqsədilə yürüdülür. Bu zaman Mərkəzi bank faiz dərəcəsini aşağı salır, məcburi ehtiyatları azaldır və qiymətli kağızları alır.

Kommersiya bankları

Ölkənin kredit sisteminin fəaliyyətində başlıca rol kommersiya banklarına məxsusdur. *Kommersiya bankı* – başlıca funksiyası sərbəst pul vəsaitlərini cəlb etmək, kreditlər vermək, hesablaşmaları təşkil etmək və başqa əməliyyatları yerinə yetirməkdən ibarət olan kredit təşkilatıdır.

Bank əməliyyatları iki qrupa bölünür: aktiv və passiv. *Passiv əməliyyatlar* vasitəsilə bank özünün resurslarını formalaşdırır. Bankın resurslarına xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlər daxildir. Adətən xüsusi kapital bank passivlərinin 1/10-ni təşkil edir. Bank resursları əsasən cəlb edilmiş əmanətlərdən ibarətdir. Əmanətlərin isə müxtəlif növləri vardır. Bunları da iki qrupa bölmək olar: müddətli və müddətsiz.

Bank əmanətləri iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya qoyuluşlarının başlıca mənbələrindən biridir. Ona görə də ayrı ayrı ölkələrdə dövlət müxtəlif yollarla bank əmanətlərinin artmasını stimullaşdırır. Bu cür üsullardan biri də *əmanətlərin siğortalanması sisteminin* yaradılmasıdır. Bu sistemin yaradılması bank sisteminin sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Əmanətlərin siğortalanması sistemi iki funksiya yerinə yetirir:

- 1) bankın maliyyə çətinlikləri yaranan zaman əmanətçiləri maddi itkilərdən qoruyur;
- 2) bankları maliyyə cəhətdən dəstekləyir.

Əmanətlərin siğortalanması sistemi məcburi və könüllü olur. Əmanətləri siğortalamaq üçün xüsusi fondlar yaradılır. Həmin

fond iştirakçı-bankların ödədikləri haqlar hesabına formalasdırılır. Qabaqcıl ölkələrdə əmanətlərin məcburi siğortalanması sistemi müvafiq hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərir.

Aktiv əməliyyatlar vasitəsilə bank öz sərəncamında olan vəsaitləri yerləşdirir. Bu əməliyyatlar arasında kredit əməliyyatları aparıcı yer tutur. Çünkü kredit vermək bankın başlıca funksiyalarından biridir. Kreditləri də müxtəlif meyarlara görə qruplaşdırmaq olar. Məsələn, müddətinə görə kreditlər qısamüddətli, orta müddətli və uzun müddətli olur. Təmin olunma dərəcəsinə görə kreditlər təminatlı və təminatsız kreditlərə ayrılır. Borc alanın kateqoriyasına görə kreditlər kommersiya kreditinə (müəssisələrə, ticarət təşkilatlarına verilir), istehlak kreditinə və ipoteka kreditinə ayrılır.

Bankın aktiv əməliyyatlar hesabına əldə etdiyi gəlirlə onun xərcləri arasındaki fərq onun *mənfəəti* adlanır.

Kommersiya banklarını müxtəlif meyarlardan təsnifləşdirirler.

Mülkiyyət formasına görə banklar dövlət, özəl, bələdiyyə və qarışq banklara bölündür. Hansı ölkəyə mənsubluğundan asılı olaraq banklar yerli, xarici və birgə banklara ayrırlar. Təşkilati-hüquqi formasına görə banklar paylı və səhmdar banklara bölündür.

Həyata keçirdiyi əməliyyatlara görə banklar universal və ixtisaslaşmış banklara ayrırlar. Universal banklar on müxtəlif bank əməliyyatları, ixtisaslaşmış banklar isə məhdud çərçivədə bank əməliyyatları həyata keçirirlər. İxtisaslaşmış banklara misal olaraq ipoteka, əmanət və investisiya banklarını göstərmək olar.

Kommersiya bankının uğurlu fəaliyyətini təmin edən başlıca amillərdən biri onun likvidliyidir. Bankın *likvidliyi* dedikdə, onun öz öhdəliklərinin vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Kommersiya bankının yürüdüyü siyaset əsasən bankın likvidliyinin təmin edilməsinə yönəldilir. Bununla belə, mərkəzi banklar da bank sisteminin sabit inkişafına nail olmaq üçün müxtəlif likvidlik normativləri müəyyənləşdirirlər.

VALYUTA MƏZƏNNƏSİ VƏ VALYUTA SİYASƏTİ

Milli valyuta – dövlətin qanunvericiliklə təsdiq edilmiş pul vahididir. Beynəlxalq hesablaşmalarda adətən sərbəst dönerli valyutaların geniş istifadə olunur. Valyutaların alqı-satqısı bunun üçün müəyyən edilmiş xüsusi yerde – *valyuta bazarında* həyata keçirilir. Milli iqtisadiyyatda yeganə ödəniş vasitəsi milli valyutadır, xarici valyutalar isə yalnız dövlətin valyuta ehtiyatlarının formalasdırılmasında və xarici dövlətlərlə hesablaşmalarda istifadə olunur.

Sərbəst dönerli valyuta – istənilən xarici valyuta ilə heç bir məhdudiyyət qoyulmadan mübadilə edilən valyutadır.

Qismən dönerli valyuta – xarici valyutalarla mübadiləsi müəyyən qədər məhdudlaşdırılan valyutadır.

Qapalı valyuta – xarici valyutalarla mübadiləsi qadağan olunan valyutadır.

Milli valyutanın mübadilə məzənnəsi (valyuta məzənnəsi) – ölkənin pul vahidinin xarici dövlətlərin pul vahidləri ilə ifadə olunmuş dəyəridir.

Valyuta məzənnəsinin əsasən üç rejimi mövcuddur:

1) Sərbəst formalasan valyuta məzənnəsi və yaxud “üzən” məzənnə. Bu məzənnə valyuta bazarında tələb və təklifə əsasən formalasır.

2) Təsbit edilmiş valyuta məzənnəsi. Bu cür valyuta məzənnəsi dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, 1 dollar = 5 fransız frankı. Bu məzənnə təsbit edilmiş və dəyişməzdır.

3) Müasir dövrə ən geniş yayılmış rejim – “tənzimlənən üzən məzənnə” rejimidir. Bu rejimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, milli valyutanın mübadilə məzənnəsi dövlət tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilmiş çərçivədə dəyişir. Buna çox vaxt “valyuta dəhlizi” deyirlər. Məsələn Rusiya Mərkəzi Bankının 1998-ci ilin sen-

tyabr ayında qəbul etdiyi qərara görə 1 ABŞ dollarinin məzənnəsi 5-9,5 rubl diapazonunda müəyyən edildi.

Valyuta məzənnəsinin *iki növü* var:

1) Birbaşa məzənnə. Bu ölkə daxilində xarici valyutanın milli pul vahidi ilə ifadə olunmasıdır. Məsələn, 1 ABŞ dolları = 100 lir. Deməli, İtaliyada birbaşa məzənnə növü tətbiq olunur.

2) Dolayı məzənnə. Dolayı məzənnə növü ölkə daxilində milli pul vahidinin xarici valyuta ilə ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, 1 funt sterlinq = 3 ABŞ dolları. Bu onu göstərir ki, Böyük Britaniyada dolayı məzənnə növü tətbiq olunur.

Valyuta məzənnəsinin bir iqtisadi göstərici kimi beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində əhəmiyyətli rolü var. Belə ki, valyuta məzənnəsinin dəyişməsi ixrac və idxlənə malların qiymətlərinə, milli sənaye məhsullarının dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bunu konkret misallarla da göstərmək olar. Məsələn, ABŞ Fransaya hər birinin dəyəri 5000 ABŞ dolları olan 10 ədəd “Ford” avtomobili ixrac edir. Bir ABŞ dollarinin məzənnəsi isə 2 franka bərabərdir. Nəticədə ixracdan əldə olunan gəlir 50000 dollar təşkil edəcək, fransızların isə ödədiyi məbləğ 100000 franka bərabər olacaq ($5000\$ \times 10 \text{ ədəd} \times 2 \text{ frank} = 100000 \text{ frank}$). Fransa isə ABŞ-a hər birinin dəyəri 10 frank olan 100 ədəd saat ixrac edir. Nəticədə ixracdan əldə olunan gəlir 1000 frank təşkil edəcək, amerikalıların ödədiyi məbləğ isə 500 dollara bərabər olacaq ($10 \text{ frank} \times 100 \text{ ədəd} : 2 \text{ frank} = 500\$$).

Fərz edək ki, dolların franka nisbətən məzənnəsi yüksəlir və bir ABŞ dolları artıq 4 fransız frankı təşkil edir. Bu o deməkdir ki, dollar bahalaşır, frank isə ucuzlaşır. Dollar bahalaşdıqda ABŞ avtomobiləri də fransızlar üçün bahalaşır. Çünkü yeni məzənnə ilə fransızlar 10 ədəd “Ford” avtomobili üçün 100000 frank yox, 200000 frank ödəməli olacaqlar ($5000\$ \times 10 \text{ ədəd} \times 4 \text{ frank} = 200000 \text{ frank}$). Ona görə də fransızlar “Ford” avtomobilərinin ölkəyə idxalını azaldırlar. Nəticədə ABŞ-in ixracatının həcmi

aşağı düşür. Fransanın ABŞ-a saat ixracı isə əksinə artır, çünkü amerikalılar 100 ədəd saat üçün əvvəlki kimi 500 dollar yox, 250 dollar ödəyəcəklər ($10 \text{ frank} \times 100 \text{ ədəd} : 4 \text{ frank} = 250 \text{ dollar}$). Beləliklə, fransız saatları ucuzlaşır və ona görədə onların amerikalılar tərəfindən idxlər artır.

Valyuta məzənnəsinin formallaşmasına bir sıra *amillər* təsir göstərir. Bu amillər aşağıdakılardır:

1. *İnflyasiya tempi*. İnflyasiyanın artması milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini aşağı salır. Bu da öz növbəsində milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

2. *Tədiyə balansının vəziyyəti*. Tədiyə balansının aktiv saldoşu milli valyutanın məzənnəsinin möhkəmlənməsini təmin edir, çünkü valyuta bazarda ona tələb artır, xarici valyutanın təklifi isə genişlənir. Passiv saldo isə milli valyutanın ucuzlaşması ilə nəticələnir, çünkü valyuta bazarda onun təklifi genişlənir, xarici valyutaya isə tələb artır.

3. *Valyuta siyasəti*. Valyuta müdaxiləsi vasitəsilə valyuta bazarının dövlət tənzimlənməsi də milli valyutanın məzənnəsinin dinamikasına təsir edir. Valyuta müdaxiləsi xarici valyutalar üzrə tələb və təklifi tarazlaşdıraraq milli valyutanın məzənnəsinin müəyyən səviyyədə saxlanılmasına imkan verir.

4. *Milli gəlirlərin dinamikası*. Milli gəlirlərin yüksək templə artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətini yaxşılaşdırır. Nəticədə həm daxildə, həm də xaricdə istehsal edilmiş məhsul və xidmətlərə əhalinin tələbi yüksəlir. Xarici məhsul və xidmətlərə tələbin artması idxlərin genişlənməsinə şərait yaradır. Ona görə də xarici valyutaya tələb artır və onun milli valyutaya nisbətən məzənnəsi yüksəlir. Milli gəlirlərin azalması isə əks nəticələr verir.

5. *Faiz dərəcələri arasında fərq*. Məsələn, ölkənin maliyyə bazarda, dövlət qiymətli kağızları üzrə faiz dərəcələrinin yüksəlməsi onu həm daxili, həm də xarici investorlar üçün yüksək gəlirlilik baxımından cazibədar edir. Bu səbəbdən ölkəyə xarici

sərmayənin axını güclənir. Lakin dövlət qiymətli kağızlarını almamışdan önce xarici sərmayədarlar öz valyutalarını bu kağızların ifadə olunduğu milli valyutaya dəyişdirməlidirlər. Belə olduqda milli valyutaya tələb yüksəlir və o xarici valyutalara nisbətən bahalaşır. Və əksinə, faiz dərəcələri aşağı düşəndə həm daxili, həm də xarici səmayədarlar öz sərmayələrini ölkədən çıxararaq (məsələn, dövlət qiymətli kağızlarında) başqa ölkələrdə yerləşdirirlər. Milli valyutada ifadə olunmuş bu sərmayələr xaricə çıxarılmamışdan önce xarici valyutalara dəyişdirilir. Bu da öz növbəsində milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən dəyərdən düşməsinə səbəb olur.

Valyuta siyasəti və onun formaları

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin mühüm elementlərindən biri də valyuta siyasətidir. *Valyuta siyasəti* – dövlət tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən iqtisadi, hüquqi və inzibati tədbirlər kompleksidir. Onun bir neçə forması mövcuddur:

1. *Diskont siyasəti* – Mərkəzi bankın uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi yolu ilə valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsini nəzərdə tutur. Uçot dərəcələrinin dəyişdirilməsi milli iqtisadiyyatda faiz dərəcələrinin ümumi səviyyəsinə təsir göstərir. Faiz dərəcələrinin enib qalxması ölkələr arasında sərmayənin hərəket istiqamətini müəyyən edərək son nəticədə milli valyutaların məzənnələrinin dəyişməsinə götürib çıxarır. 80-ci illərin əvvəllərində ABŞ-in Federal Ehtiyat Sistemi ölkəyə xarici kapitalı cəlb etmək üçün bu metoddan çox geniş istifadə etdi. Faizlərin yüksəlməsi dolların dünya valyuta bazarlarında xeyli bahalaşması ilə nəticələndi.

2. *Valyuta müdaxiləsi*. Valyuta bazarda tələb və təklifin tarazlaşdırılması məqsədilə Mərkəzi bank valyutaların alqı-satqısı əməliyyatlarında müntəzəm olaraq iştirak edir. Milli valyutanın ucuzlaşmasının qarşısını almaq üçün Mərkəzi bank öz xarici val-

yuta ehtiyatlarının bir hissəsini sataraq əvəzində milli valyutanı alır. Əgər milli valyutanın məzənnəsinin yüksəlməsi arzuolunmazsa (çünki ixracatın həcmi azala bilər), onda Mərkəzi bank milli valyutanı sataraq əvəzində xarici valyutani alır. Dünya təc-rübəsində Mərkəzi bankın bu əməliyyatına valyuta müdaxiləsi deyilir.

3. *Devalvasiya və revalvasiya*. *Devalvasiya* – milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin aşağı salınması, yəni ucuzlaşdırılmasıdır. *Revalvasiya* – milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin qaldırılması, yəni bahalaşdırılmasıdır. Devalvasiya və revalvasiya yalnız təsbit edilmiş valyuta məzənnəsi rejimində tətbiq olunur. Bu o deməkdir ki, milli valyuta dövlət tərəfindən məqsədyönlü olaraq ucuzlaşdırılır və yaxud bahalaşdırılır. “Üzən məzənnə” rejimində isə milli valyuta yalnız tələb və təklifin təsiri altında ucuzlaşa və ya bahalaşa bilər.

4. *Valyuta məhdudiyyətləri*. Valyuta siyasetinin bu forması valyuta əməliyyatlarının inzibati tədbirlər və qanunverici aktlarla qadağan olunması və ya limitləşdirilməsini nəzərdə tutur. Valyuta məhdudiyyətləri valyuta nəzarəti sisteminin əsasını təşkil edir. Onun tətbiq sferası xarici ticarət və maliyyə əməliyyatlarıdır. Valyuta məhdudiyyətlərinin xarakteri tədiyə balansının vəziyyətindən asılıdır. Tədiyə balansında passiv saldo əmələ gəldikdə valyuta məhdudiyyətləri kapitalın ölkədən xaricə axmasının məhdudlaşdırılması və ölkəyə xarici sərmayenin cəlb edilməsinin stimullaşdırılması üçün tətbiq olunur. Burada əsas məqsəd milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

– xarici valyutaların və qızılın xaricə çıxarılmasının məhdudlaşdırılması və ya qadağan olunması;

– kredit və maliyyə bazarlarının fəaliyyəti üzərində nəzarətin gücləndirilməsi. Bu xarici dövlətlərə sərbəst dönərli valyuta ilə ifadə olunmuş kreditlərin verilməsinin və milli iqtisadiyyatla dün-yə iqtisadiyyatı arasında sərmayələrin müxtəlif formalarda hərə-

kətinin müvafiq dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənməsini nəzərdə tutur.

- xarici borcların xarici valyuta ilə ödənilməsinin qismən və ya tamamilə dayandırılması;
- ixracatdan əldə olunan valyuta vəsaitlərinin hamısının və ya bir hissəsinin Mərkəzi banka məcburi qaydada satılması;
- idxalçılara xarici valyutanın satılmasının məhdudlaşdırılması və s.

Tədiyə balansında aktiv saldo əmələ gəldikdə valyuta məhdudiyyətləri xaricdən ölkəyə kapital axının zəiflədilməsi və əksinə, kapitalın milli iqtisadiyyatdan xaricə axımına şərait yaratmaq üçün tətbiq olunur. Burada əsas məqsəd milli valyutanın məzənnəsinin həddindən artıq yüksəlməsinə yol verməməkdən ibarətdir. Bunun üçün xarici investisiyaların cəlb olunmasının qismən və ya tamamilə məhdudlaşdırılması (məsələn, dövlət qiymətli kağızlarının xaricilərə satılmasının qadağan edilməsi), xarici valyutaların ölkəyə gətirilməsinin limitləşdirilməsi və s. bu kimi tədbirlərdən istifadə olunur.

QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARI VƏ FOND BİRJASI

Qiymətli kağızlar bazarı (QKB) müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm attributlarından biridir. QKB-də orta və uzunmüddətli qiymətli kağızlar dövr edir. *Qiymətli kağız* – onun sahibinə müəyyən məbləğdə pul vəsaitinin əldə olunması hüququnu verən maliyyə sənədidir. Qiymətli kağız onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını təsdiqləyir.

QKB ilkin və tekrar bazarlardan ibarətdir:

İlkin bazar. İlkin bazarda yeni buraxılmış qiymətli kağızlar satılır. Bu yolla emitent yeni investisiyalar cəlb edir. *Emitent* – qiymətli kağızların sahibi (*investor*) qarşısında maliyyə öhdəciliyi olan şəxsdir. Misal üçün, müəssisə istehsalı genişləndirmək məqsədilə veksel (qiymətli kağız nöyü) buraxır. Onun satılması nəticəsində əldə olunan vəsait istehsalın artırılmasına yönəldilir. Bu zaman müəssisə emitent rolunu oynayır, onu alan şəxs isə investor kimi çıxış edir. Emitentin investor qarşısında öhdəliyi ondan ibarətdir ki, o müəyyən vaxt keçdikdən sonra (məsələn, 3 ay) investora borclu olduğu vəsaiti və ona hesablanmış faizləri qaytarmalıdır.

Təkrar bazar. Tekrar bazarda artıq dövriyyədə olan, yəni əvvəllər buraxılmış qiymətli kağızların təkrar alqı-satqısı aparılır.

Qiymətli kağızların aşağıdakı növləri mövcuddur:

Səhm – onun sahibinin (səhmdarin) səhmdar cəmiyyətin montətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək hüququnu təsdiqləyən qiymətli kağızdır. Səhmlər iki əlamətə görə təsnifləşdirilir:

1) Dividendin ödənilməsi üsluna görə. Bu əlamətə görə səmin aşağıdakı iki növü fərqləndirilir:

Adi səhm. Bu növ səhmin sahibkarına ödənilən dividendin (faiz gəlirləri) məbləği müəssisənin fəaliyyətinin maliyyə nəticələ-

rindən asılıdır. Yəni müəssisə gəlirlə işləsə adi səhm sahibi dividend alacaq, müəssisə zərərlə işlədikdə dividenddən məhrum olacaq.

İmtiyazlı səhm. Bu növ səhm onun sahibinə əvvəlcədən müəyyən edilmiş faiz gəlirinin əldə olunmasına imkan verir. İmtiyazlı səhmin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, onun sahibinə dividendlər adi səhm sahibinə dividendlər ödənilməmişdən qabaq ödənilir. Yəni müəssisə dividendi ilk önce imtiyazlı səhm sahibinə və yalnız bundan sonra adi səhm sahibinə ödəməlidir.

2) Satış üsuluna görə:

Təqdim edənə səhm üzərində sahibinin adı göstərilməyən səhm növdür;

Adlı səhm. Bir şəxs digər şəxsə adlı səhm satanda üzərində imzasını qoyur, yəni üzərində sahibinin adı göstərilir.

Qiymətli kağızların mühüm növlərindən biri də *istiqraz vərəqəsidir*. İstiqraz vərəqəsi – onun sahibinə emitentdən istiqraz vərəqəsində göstərilən məbləği və bu məbləğdən müəyyən edilmiş faizi almaq hüququnu təsdiq edən qiymətli kağızdır. İstiqraz vərəqələri müəyyən müddətə buraxılır (məsələn, bir ay, üç ay, bir il və s.) və səhmin sahibindən fərqli olaraq onun sahibi emitent müəssisənin fəaliyyətində səhmdar kimi iştirak etmir. O, sadəcə olaraq kreditor funksiyasını yerinə yetirir. İstiqraz vərəqələri həm özəl müəssisələr, həm də dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən buraxıla bilər. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızları iki qrupa ayırmak olar:

- dövlət qiymətli kağızları (qısa, orta və uzunmüddətli dövlət istiqraz vərəqələri, xəzinədarlıq vekselləri, vauçerlər);

- özəl qiymətli kağızları (səhmlər, istiqrazlar, veksellər, depozit sertifikatları, konosament və s.).

Növündən asılı olmayaraq bütün qiymətli kağızların mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biri onların *likvidliyidir*. Likvidlik – qiymətli kağızin hər an pul vəsaitinə çevrilmesi imkanını təcəssüm etdirir.

Qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar *fond birjasında* həyata keçirilir. Fond birjasında qiymətli kağızların alqısı və satqısı *broker və diler* adlandırılın vasitəcilerin köməyi ilə aparılır. Brokerlər və dilerlər qiymətli kağızların alicisi və saticisi arasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Fond birjasında qiymətli kağızların qiyməti (kursu) tələb və təklif əsasında formalaşır. Bu o deməkdir ki, qiymətli kağızin nominal qiyməti (üzərində qeyd olunan məbləğ) onun bazar qiymətindən (real qiymət) fərqli olabilir. Qiymətli kağızların qiymətinə bir sıra amillər təsir göstərir. Bunlar aşağıdakılardır:

- ölkədə mövcud olan siyasi və iqtisadi durum;
- müəssisənin maliyyə vəziyyəti;
- müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sahənin (məsələn, kimya və yaxud maşınqayırma sənayesinin) vəziyyəti.

Bu amillərin mənfi xarakter alması müəssisənin buraxdığı qiymətli kağızların (məsələn, səhm) kursunun aşağı düşməsinə səbəb olur (və əksinə).

Hazırda dünyanın bir çox fond birjalarında dövriyyədə olan bütün qiymətli kağızların orta məzənnəsi – *fond indeksi* müəyyən edilir. Bu indekslərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Dou-Cons indeksi – Nyu York fond birjasında müəyyən edilir. O, ABŞ-in 30 ən iri sənaye şirkətlərinin səhmlərinin orta qiymətidir.

Nikkey indeksi – Yaponiyada fəaliyyət göstərən 225 şirkətin səhmlərinin orta qiymətidir.

Faynenşal tayms indeksi – İngiltərənin 100 şirkətinin səhmlərinin orta qiymətidir və s.

Bu indekslər ölkə iqtisadiyyatında baş verən prosesləri birbaşa əks etdirir. İqtisadi vəziyyət yaxşılaşdıqda indekslər yüksəlir, pisləşdikdə isə aşağı düşür.

Fond birjası adətən səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılır. O qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı kimi çıxış edir. Onun üzvləri broker və dilerlərdir. Bəs fond birjası neçə fəaliyyət göstərir? Onun fəaliyyət mexanizmi təxminən aşağıdakı kimidir.

Fərz edək ki, vətəndaş səhm almaq istəyir, yəni öz pullarını hansısa bir müəssisənin səhmində yerləşdirərək investor olmaq fikrindədir. Bunun üçün o, birjanın üzvünə – qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olan brokerə zəng edib səhmin alınmasını ona sifariş etməlidir. Sifarişi aldıqdan sonra broker vətəndaşın maraqlandığı müəssisənin səhmini alır və ona xüsusi sertifikat göndərir. Bu sertifikat vətəndaşın səhm üzərində sahiblik hüququnu təsdiqləyən sənəddir. Bundan sonra vətəndaş brokerə səhmin alınmasına görə müəyyən pul məbləği göndərir. Öz vasitəçi funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə broker vətəndaşdan komissiya deyilən xidmət haqqı alır.

Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları müxtəlifdir. Fond birjalarından başqa burada digər hüquqi şəxslər – banklar, institusional investorlar (investisiya fondları, pensiya fondları, siğorta şirkətləri) da iştirak edirlər.

Dünya təcrübəsində QKB-nin üç modeli formalaşmışdır:

1. Bank modeli – əsasən bankların fəaliyyət göstərdiyi QKB;
2. Qeyri-bank modeli – burada institusional investorlar əksəriyyət təşkil edir;
3. Qarışq model – həm bank, həm də qeyri-bank təşkilatlarının QKB – də iştirakını nəzərdə tutur.

Hər bir sahədə olduğu kimi QKB-də dövlət tərəfindən tənzimlənir. QKB-nin dövlət tənzimlənməsi bir neçə istiqamətdə həyata keçirilir:

- dövlət QKB-nin fəaliyyətinə dair qanunlar, qərarlar və digər hüquqi sənədlər qəbul edir;
- dövlət özü QKB-nin iştirakçısı rolunda çıxış edərək onu tənzimləyə bilər;
- dövlət QKB-yə pul-kredit siyasəti vasitəsilə təsir göstərir.

Beləliklə, QKB müasir bazar iqtisadiyyatının mühüm infrastruktur elementidir. Onun əsas funksiyası sərbəst pul vəsaitlərinə malik və pula ehtiyacı olan subyektlərin bir birini tapmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir.

ÖZELLƏŞDİRİMƏ PROSESİ

Bazar iqtisadiyyatına keçidin sürətləndirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsidir. *Özəlləşdirmə* iqtisadi mühitə yeni ab-hava getirir, cəmiyyət üzvlərinin yenilikçilik ruhu, maddi maraq və məsuliyyət hisləri aşılıyır, istehsalın genişləndirilməsi üçün stimul yaradır və s. Bütün bunnarın nəticəsində bazar mexanizmini hərəkətə getirəcək elementlər formalaşır. Mülkiyyətin müxtəlif formalarının bərabər hüquqlu inkişafı yekcins mülkiyyət formasına nisbətən iqtisadi-texniki tərəqqi baxımından daha əlverişlidir.

Özəlləşdirmə istehsalçıda, yeni mülkiyyətçidə maddi maraq yaratmaqla yanaşı, həm də onun gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İstehsalçının gəliri mülkiyyətin özəlləşdirilməsi şəraitində əvvəlcədən müəyyən edilmiş normativlərə deyil, əməyin nəticəsinə əsaslanır və bu sahədə heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Yalnız gəlirin bir hissəsi vergi şəklində dövlət bütçəsinə daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyada əhalinin 90, ABŞ-da isə 70 faizi istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət hüququna malikdirlər. Bu göstəricilər istismarı deyil, əhalinin yüksək həyat səviyyəsini səciyyələndirir.

Əgər özəlləşdirmə inkişaf etmiş qərb ölkələrində bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilmişdirse, postsosialist ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda bu proses məhz bazar iqtisadiyyatına keçid dövrüne təsadüf edir. Ölkəmizdə özəlləşdirmə prosesinin mürəkkəbliyi də bu cəhətlə bağlıdır.

Özəlləşdirmə iqtisadi sistemin fəaliyyətinə yeni məzmun verməklə yanaşı, həm də cəmiyyətdə demokratikləşməni sürətləndirir, iqtisadi islahatların dönməzliyini təmin edir.

Hər bir şəxsin mülkiyyət hüququnu yalnız özəlləşdirmə vasitəsilə təmin etmək mümkündür. Özəlləşdirmə həm də sosial yönümlü iqtisadiyyat qurmağın əsas vasitələrindəndir. Əgər ölkənin hər bir vətəndaşı uzun illərdən bəri məhrum olduğu mülkiyyətin sahibi olursa, ölkə sərvətində onun da payı olduğunu dərk edirsə, bunun özü elə sosial ədalətin bərqərar olması deməkdir.

Özəlləşdirmə milliləşdirmədən fərqli olaraq, könüllülük principinə əsaslanır və o ölkənin tərəqqisi ilə bağlı çətinlik və problemləri cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürürlər. Əgər ölkə vətəndaşları mülkiyyət sahibidirlərsə, deməli, onlar nəinki həmin cəmiyyətin sabitliyində maraqlı olacaqlar, həm də yarana biləcək hər hansı sosial gərginliyi aradan qaldırmağa çalışacaqlar.

Ayri-ayrı ölkələrdə milli iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasının özəlləşdirmə ilə əlaqələndirilməsi heç də təsadüfi deyil. 80-ci illərin axırlarından indiyə kimi dönyanın 90-a yaxın ölkəsi özəlləşdirmə sahəsində müəyyən addımlar atıb, uğurlu nəticələr əldə ediblər.

Özəlləşdirmə milliləşdirmədən fərqli olaraq, birdəfəlik xarakter daşıır. O uzunmüddətli proses olaraq həyata keçirilir. Bəzi-ləri özəlləşdirməni təhlükəli, dövlətin iqtisadiyyatda rolunu azaldan proses kimi qiymətləndirirlər. Əslində, o heç də dövlətin imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu hər şeyin xüsusi kapital tərəfindən diktə edilməsi də demək deyil. Özəlləşdirmə nəticəsində dövlət bir çox təsərrüfat qayğılarından azad olur və o bütün diqqəti iqtisadi siyasətin düzgün müəyyənləşdirilməsinə, təsərrüfat həyatının çevik tənzimlənməsinə yönəldir. Məsələ burasındadır ki, özəlləşdirmədən sonra dövlət iqtisadiyyatı inzibati, direktiv metodlarla deyil, bazar iqtisadiyyatına xas olan üsullarla tənzimləyəcək.

Özəlləşdirmənin başlıca *məqsədi* iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Bu məqsəddən doğan əsas vəzifələr isə aşağıdakılardır:

- sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirməklə iqtisadiyyatda xüsusi bölmənin inkişafına şərait yaratmaq;
- iqtisadi tənzimləmədə bazar elementlərinin təsirini artırmaq;

- bazar infrastrukturunu formalasdirmaq;
- rəqabət münasibətlərinə geniş meydan vermek;
- dövləti lüzumsuz maliyyə və təsərrüfat qayğılarından azad etmek;
- xarici sərmayələr hesabına ölkənin beynəlxalq iqtisadi və siyasi əlaqələrini inkişaf etdirmek, həmçinin müasir texnika və texnologiyani ölkə iqtisadiyyatına geniş surətdə cəlb etmek;
- dövlətin gəlirlərini artırmaq;
- iqtisadiyyati liberallaşdırmaqla cəmiyyətin demokratikləşdirilməsini sürətləndirmek.

Ölkəmizdə özəlləşdirmə prosesinə “Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Proqramı” əsasında başlanılmışdır. Bu proqrama görə özəlləşdiriləcək bütün orta və iri müəssisələr əvvəlcə səhmdar cəmiyyətlərə çevrilir və sonradan özəlləşdirilir.

Dövlət müəssisələrinin növündən asılı olaraq özəlləşdirilmə aşağıdakı *formalarda* aparıla bilər:

- kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi;
- orta və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi;
- səhmdar və payçı bankların özəlləşdirilməsi;
- investisiya fondlarının səhmlərinin satışı.

Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin üsulları isə aşağıdakılardır:

- icarəyə verilmiş dövlət əmlakının icarəciyə satışı;
- əmlakın müəssisə kollektivinə satılması;
- çek və ya pul auksionlarının (hərracların) keçirilməsi;
- investisiya müsabiqələrinin təşkili;
- qapalı və açıq səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması.

1997-ci ilin mart ayının 1-dən Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşına 4 çekdən ibarət olan bir dövlət özəlləşdirmə payı verilmişdir. *Özəlləşdirmə payı* – Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşına özəlləşdirilən dövlət mülkiyyətindən əvəzsiz verilən hissədir. O ölkə vətəndaşlarına özəlləşdirilən dövlət müəssi-

sələrinin və investisiya fondlarının səhmlərini almaq üçün verilir. Çeklər adsız və nominalsızdır. Onun maddi ekvivalentini çeklə özəlləşdiriləcək dövlət əmlakının $1/32.000.000$ hissəsi təşkil edir. Çeklərin tədavül müddəti 3 ildir. Bu müddət ərzində ölkə vətəndaşları sahib olduqları özəlləşdirmə çeklərini reallaşdırmağa, yəni onları səhmlərə dəyişməyə çalışmalıdırlar.

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİ VƏ MÜƏSSİSƏLƏR

Müasir bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyəti müəssisələr tərəfindən heyata keçirilir. *Müəssisə* əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə məşğul olan iqtisadi subyektdir. Hər bir müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti onun istehsal vasitələri və işçi qüvvəsi hesabına təşkil olunur. Fəaliyyət növündən asılı olmayaraq müəssisə gəlir əldə etmək məqsədilə fəaliyyət göstərir. Lakin bu məqsədə nə il olmaq üçün o istehlakçıya lazıim olan məhsul və xidmətləri istehsal etməlidir. Ona görə də gəlir əldə olunması ilə yanaşı müəssisə eyni zamanda digər bir məqsədə nail olmağa – istehlakçının tələbatına cavab verən məhsul və xidmətlər istehsal etməyə çalışır.

Müəssisələri bir neçə əlamətlərinə görə təsnifləşdirmək olar:

1. *Fəaliyyət sahəsinə görə*. Bu baxımdan, müəssisələr maddi istehsal (sənaye, kənd təsərrüfatı) və qeyri-maddi istehsal (ticaret, siğorta, müxtəlif növ servis xidməti və s.), yəni xidmət sferasında fəaliyyət göstərirlər.

2. *Məhsul növlərinin sayına görə*. Bu əlamətə görə *ixtisaslaşmış* yəni az sayda məhsul istehsal edən müəssisələr və *genişprofil* yəni çox sayda müxtəlif məhsullar istehsal edən müəssisələr mövcuddur.

3. *İxtisaslaşma səviyyəsinə görə*. Bu əlamətə əsasən müəssisələri 3 qrupa ayırməq olar:

- hazır məhsul istehsal edən müəssisələr (məsələn, avtomobil);
- ehtiyat hissələri və müxtəlif detallar istehsal edən müəssisələr (məsələn, avtomobil üçün ehtiyat hissələri);
- texnoloji prosesin müəyyən mərhələsini həyata keçirən müəssisələr (məsələn, polad üçün nəzərdə tutulan çuqun istehsalı).

4. *Miqyasına görə*. Müəssisənin miqyası onun işçilərinin sayı ilə müəyyən edilir. Bu əlamətə görə müəssisələrin 3 növü möv-

cuddur: iri, orta və kiçik müəssisələr. Qeyd etmək lazımdır ki, dünən ölkələrində müəssisələrin işçilərin sayına görə qruplaşdırılması çox müxtəlifdir. Misal üçün ABŞ-da işçilərinin sayı 100-dək olan müəssisələr kiçik, 500-dək olanlar orta, 500-dən artıq olanlar isə iri müəssisələr hesab olunurlar.

Azad sahibkarlıq müasir bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir. Təsadüfi deyil ki, hazırda keçmiş sosialist dövlətləri bazar iqtisadiyyatına keçidi sürətləndirmək üçün ilk növbədə sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirirlər. Sahibkarlığın inkişafı isə milli iqtisadiyyatda özəl mülkiyyət formalarının bərqrər olmasına tələb edir. Ona görə də dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və özəl sektorun inkişafı postsosialist ölkələrində aparılan iqtisadi islahatların başlıca istiqamətlərindən biridir.

Bəs azad sahibkarlıq nədir? Onun prinsipləri və funksiyaları nədən ibarətdir?

Azad sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir özəl müəssisə iqtisadi resurslar əldə etmək, bu resursların vasitəsilə məhsul və xidmətlərin istehsalını təşkil etmək və onları bazaarda sərbəst satmaq hüququna malikdir. Yəni azad sahibkar təsərrüfat fəaliyyətinə dair qərarları sərbəst qaydada qəbul edir. O, bu qərarları qəbul edərkən şəxsi marağını və mənfəət əldə etmək imkanlarını əsas götürür. Beləliklə, azad sahibkar aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- 1) sahibkar gəlir görmək məqsədilə istehsal prosesini təşkil edir;
- 2) sahibkar öz müəssisəsinin fəaliyyət istiqamətini müəyyən edir və bu fəaliyyətin nəticələrinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür;
- 3) sahibkar novatordur, yəni o yeni məhsulların, texnologiyaların və müasir biznesin təşkilində öz səylərini əsirgəmir;
- 4) sahibkar hər zaman risklə üzləşir, bazar iqtisadiyyatı ona sabit gəlirin əldə olunmasına zəmanət vermir. Belə ki, sahibkarın biznesi həm gəlir, həm də ziyan gətirə bilər.

Sahibkar müvəffəqiyyətə nail olmaq üçün müəyyən qabiliyyətə malik olmalıdır. O, ilk növbədə təşəbbüskar olmalı, sərbəst fikir yürütməli, təşkilatçılıq bacarığına malik olmalı və öz məqsədinə çatmaq üçün qətiyyət göstərməlidir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fərdi və kollektiv formada aparıla bilər. Fərdi sahibkarlıqla fiziki şəxslər, yəni vətəndaşlar məşğul olurlar. Kollektiv sahibkarlıq isə nizamnamə və təsis sənədlərinə malik olan müəssisələr, yəni hüquqi şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

Müəssisələrin növləri

Bazar iqtisadiyyatında müəssisələrin 4 növü mövcuddur: fərdi müəssisələr, yoldaşlıqlar, kooperativlər və səhmdar cəmiyyətləri (korporasiyalar).

Fərdi müəssisələr. Dünyanın bir çox ölkələrində fərdi müəssisələr iqtisadiyyatda aparıcı rol oynayırlar. Bu müəssisələr fərdi şəxslərə məxsusdur. Fərdi müəssisənin sahibkarı müəssisənin mülkiyyəti və gəliri üzərində müstəsna hüquqa malik olur. O müəssisəni özü idarə edir və onun təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Yoldaşlıq. Fərdi müəssisənin kapitalı çox kiçik olduğuna görə onun sahibi böyük həcmde gəlir götürə bilmir. Ona görə də o, digər fərdi müəssisələrin sahibləri və yaxud öz tərəf müqabilləri ilə birləşib birgə biznes fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər. Biznesin bu cür formada təşkilinə yoldaşlıq deyilir. Beləliklə, bir neçə şəxsin mülkiyyətində olan müəssisə yoldaşlıqdır. Yoldaşlığın hər bir üzvünün onun kapitalında müəyyən payı olur. Üzvlərin gəlirlərinin həcmi onların qoyduqları payın həcmində asılıdır. Məsələn, üzvün payı 1 faiz təşkil edirsə, onun gəliri müəssisənin ümumi gəlirlərinin 1 faizinə bərabər olacaq. Müəssisə müflisləşdikdə yoldaşlıq üzvlərinin onun borclarına görə məsuliyyət dərəcəsi müxtəlif ola bilər. Bu baxımdan yoldaşlığın iki formada təşkil edilməsi mümkündür:

Tam yoldaşlıq. Bu halda üzvün payının həcmindən asılı olma- yaraq o, digər üzvlərlə birlidə bərabər məsuliyyət daşıyır.

Məhdud məsuliyyətli yoldaşlıq. Tam yoldaşlıqdan fərqli olaraq məhdud məsuliyyətli yoldaşlığın üzvləri arasında məsuliyyət onların payının həcmində uyğun olaraq bölüşdürülr.

Kooperativ. Biznesin təşkil olunmasının mühüm formalarından biri də istehsal kooperatividir. Kooperativ özündə xırda istehsalçıları birləşdirir. Yoldaşlıqda olduğu kimi kooperativ üzvü müəyyən paya malik olur, lakin birincidən fərqli olaraq kooperativ üzvü əmək fəaliyyəti ilə də məşğul olur. Kooperativlər xüsusilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı sahəsində geniş yayılmışdır. Kooperativin fəaliyyət mexanizmi aşağıdakı kimidir: fermərlər öz məhsullarını kooperativə təhvil verir, kooperativ onların satışını təşkil edir, əldə olunan vəsaitlər isə kooperativ üzvləri arasında bölüşdürülr (təhvil verilmiş məhsulların miqdardan asılı olaraq).

Səhmdar cəmiyyət. İlk səhmdar cəmiyyətlər hələ XVII əsrde Hollandiya, İngiltərə və Fransada yaradılmışdır. Səhmdar cəmiyyətin kapitalı səhmlərin buraxılışı və satışı hesabına formalasılır. Səhm – şəxsin müəssisədə mülkiyyətçi olduğunu və onun mənfəətinin bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsdiq edən maliyyə sənədidir. Səhmdar cəmiyyətləri bir çox hallarda korporasiya adlandırılır. Beləliklə, korporasiyanın mülkiyyətçiləri səhmdarlardır. Hər hansı bir fiziki və yaxud hüquqi şəxs korporasiyanın səhmini alıqda onun səhmdarına çevrilir. Korporasiyanın gəliri səhmdarlar arasında bölüşdürülr. Səhmdarın gəlirinə dividend deyilir.

Səhm səhmdara korporasiyanın fəaliyyəti ilə bağlı qərarların qəbul olunmasında səs hüququ verir. Bir səhm bir səsə bərabərdir. Lakin bu o demək deyil ki, bir səhmin sahibi olan hər bir səhmdar korporasiyanın ümumi iclasında iştirak edə bilər. Korporasiyanın fəaliyyət strategiyası ilə bağlı mühüm qərarları əsasən iki səhmdarlar qəbul edirlər (məsələn, səhmlərin 5, 10, 15, 20 fai-

zinə və s. malik olan səhmdarlar). Səhmdar korporasiyanın əsas sahibkarı üçün səhmlərin 51 faizini əldə etməlidir. Səhmlərin bu hissəsinə nəzarət zərfi deyilir.

Korporasiyanın idarəetmə mexanizmi aşağıdakı orqanlardan ibarətdir:

Ümumi Yiğincaq – onun iclası ildə bir dəfə keçirilir. Ümumi yiğincaq korporasiyaların fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərini müəyyən edir.

Direktorlar Şurası – korporasiyanın idarə edilməsi ilə əlaqədar cari məsələləri həll edir. Direktorlar Şurası ali orqan sayılan Ümumi Yiğincağa tabedir və ona hesabat verir. Bu orqan korporasiyaya menecerlər dəvət edir və onlar korporasiyanın idarə edilməsi ilə məşğul olurlar. Ona görə də korporasiyada adətən mülkiyyətçi və idarəedici funksiyaları bir-birindən ayrıılır. Yəni səhmdarlar korporasiyanın sahibləri kimi mülkiyyətçi funksiyasını yerinə yetirirlər, idarəetmə funksiyaları isə korporasiyaya dəvət olunmuş menecerlər tərəfindən həyata keçirilir.

Biznesin korporativ formada təşkil olunmasının bir sıra üstünlükləri var:

Birincisi, korporasiya ayrı-ayrı xırda sərmayədarların vəsaitlərini bir yerə cəmləşdirmək və geniş maliyyə imkanları əldə etməkə təsərrüfat fəaliyyətini genişləndirmək imkanına malikdir.

İkinci, korporasiyanın səhmdarları məhdud məsuliyyət daşıyırlar. Bu o deməkdir ki, onlar yalnız səhme qoyduqları vasaitlər həcmində risk edirlər. Yəni korporasiya müflisləşdikdə səhmdarların mülkiyyət hüquqlarına heç bir xələl gəlmir, onlar ən pis halda səhmlərə qoyduqları sərmayəni itirə bilərlər.

Üçüncü, korporasiya əməyin istifadə olunmasında dar ixtisaslaşma hesabına öz təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini xeyli artırır. Fərdi müəssisələrdə sahibkar bütün işləri özü aparır: o iştehsal edir, mühasibat uçotunu təşkil edir, maddi təhcizatla məşğul olur və s. Korporasiyada isə bütün bu işləri bir şəxs deyil, müxtəlif peşəkar kadrlar həyata keçirir.

Dördüncü, korporasiya digər müəssisələrlə müqayisədə yüksək işgüzar nüfuza malikdir. Korporasiyanın etibarlılığı (öz borçlarını vaxtında qaytarmaq qabiliyyəti) ona banklardan kredit resurslarını problemsiz və əlverişli şərtlərlə almağa imkan verir.

RƏQABƏT VƏ İNHİSARÇILIQ

Rəqabət maksimum gəlir götürmək üçün istehsalçılar və ya istehlakçılar arasında baş verən sərbəst mübarizədir. Rəqabət şəraitində asılı olaraq iqtisadçılar bazarın bir neçə formasını bir-birindən fərqləndirirlər. İqtisadi nəzəriyyədə satıcıların kəmiyyətindən və imkanlarından asılı olaraq bazarın dörd forması ayırdılır: sağlam rəqabət, inhisar, inhisarçı rəqabət və olıqpoliya.

Sağlam rəqabət eynicinsli əmtəəlerin alıcılarının və satıcılarının çoxluq təşkil etdiyi bazarda baş verir. Belə bir şəraitdə alıcı və satıcıların heç biri əmtəənin qiymətinə təsir göstərmək imkənə malik deyil. Burada qiymət tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən olunur. Alıcı və satıcıların heç biri bazar haqqında yeterli informasiyaya malik olmur. Digər tərəfdən satıcılar bazardan maneəsiz çıxmama imkanına malikdirlər. Ona görə də sağlam rəqabətin baş verdiyi bazarda istehsalçıların kəmiyyəti daim dəyişir. Sağlam rəqabət bazarının əsas cəhətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- çoxlu sayıda kiçik alıcı və satıcıların mövcudluğu;
- bütün istehsalçıların təklif etdiyi məhsulların eynicinsli olması və alıcının istənilən satıcıni seçə bilmək imkanı;
- qiymət və məhsulun höcmi üzərində nəzarətin olmaması və onların bazar konyukturundan asılı olaraq daim dəyişməsi;
- bazara daxil olmağın və oradan çıxmağın sərbəst olması.

Sağlam rəqabətin baş verdiyi bazarlara misal olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları bazarını, xarici valyuta bazarını və eləcə də qiymətli kağızlar bazarını göstərə bilərik. Burada alıcı üçün əmtəənin hansı satıcıdan alınmasının fərqi yoxdur. Məhsullar standart olduğundan sağlam rəqabət bazarda yalnız qiymət rəqabəti gedir. Sağlam rəqabət şəraitində ayrı-ayrı firmalar bazarda o qədər az paya malik olurlar ki, istehsalın höcminin dəyişməsi qiymətə həllədici təsir göstərmir. Burada firma qiyməti müəyyənləşdir-

mir, ona uyğunlaşır. Başqa sözlə desək, ayrıca götürülmüş firma bazarın tam təsiri altında olur. Sağlam rəqabət resursların səmərəli bülüşdürülməsinə şərait yaradır.

İnhisar sağlam rəqabətin tam əksidir. Burada yalnız bir satıcı mövcud olur və o analoqu olmayan məhsul istehsal edir. İnhisar şəraitində istehsalçı əmtəə təklifinin höcmində tam nəzarət etmək imkanına malik olur. Bu da istehsalçıya imkan verir ki, maksimum mənfəət əldə etmək məqsədilə mümkün qiymətlər arasında istənilən qiyməti seçsin.

Beləliklə, inhisarı sağlam rəqabətdən fərqləndirən başlıca cəhətlər bunlardır:

- istehsalçının yeganə satıcı (inhisarçı) olması;
- reallaşdırılan məhsulun unikallığı. Bu cəhətə görə alıcı inhisarçı tərəfindən müəyyənləşdirilən qiyməti ödəməyə və ya bu əmtəəni almaqdan imtina etməyə məcburdur;
- inhisarçının əmtəənin qiyməti və satışı üzərində tam nəzarətə malik olması;
- potensial rəqiblər üçün inhisarçının müxtəlif maneələr yaratması.

İqtisadiyyatın elə sahələri də vardır ki, burada rəqabətin baş verməsi ümumiyyətlə mümkün deyil. Belə sahələrə **təbii inhisarlar** deyilir. Bu sahələrə misal olaraq elektroenergetikanı, qaz sənayesini, su təchizatı müəssisələrini və s. göstərmək olar. Təbii inhisarların fəaliyyəti bir qayda olaraq dövlət tərəfindən tənzimlənir.

İnhisarçı müəssisə öz mövqeyində istifadə edərək mənfəəti artırmaq məqsədilə ayrı-ayrı alıcılar üçün müxtəlif qiymətlər müəyyənləşdirmək imkanına malikdir. Yəni o qiymət ayrı-seçkiliyi ilə məşğul ola bilər. Qiymət ayrı-seçkiliyi ilə məşğul olmaq üçün inhisarçı istehlakçıları müxtəlif kateqoriyalara bölür. Qeyd edək ki, qiymət ayrı-seçkiliyi xidmət sferasında daha çox tətbiq olunur. Qiymət ayrı-seçkiliyinin tətbiqinin iki nəticəsi ola bilər. Birincisi, qiymət ayrı-seçkiliyini tətbiq edən inhisarçı müəssisənin mənfəə-

ti artırır. İkincisi, qiymət ayri-seçkiliyi tətbiq edən inhisarçı müəssisə onu tətbiq etməyən müəssisəyə nisbətən daha çox məhsul istehsal etmiş olur.

Inhisarlılığın elmi-texniki tərəqqiyə necə təsir göstərməsinə dair iqtisadçılar fərqli fikirlər irəli sürürler. Onların bəziləri belə hesab edirlər ki, inhisar sağlam rəqabətə nisbətən daha proqressivdir. Çünkü onun əldə etdiyi yüksək mənfəət elmi tədqiqat işlərinin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Başqa bir fikrə görə rəqabətin olmaması inhisarçı müəssisənin novatorluğunu stimulunu azaldır. Ümumiyyətlə, inhisarlılıq resurslarının səmərəsiz, gəlirlərin isə ədalətsiz bölgüsünə gətirib çıxarıır.

Inhisarçı rəqabət şəraitində isə nisbətən çoxlu sayıda istehsalçılar olur ki, onlar da oxşar, lakin fərqli xüsusiyyətlərə malik (ahıclar üçün) əmtəələr istehsal edirlər. Sağlam rəqabətdən fərqli olaraq inhisarçı rəqabət şəraitində hər bir firma əmtəənin xüsusi növünü satır ki, o da keyfiyyətinə, qablaşdırılmasına və başqa cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu bazarda firmalar arasında qiymət rəqabətindən çox qeyriqiymət rəqabəti gedir. Ayrı-ayrı istehsalçıların bazardakı qiymətə təsir göstərmək imkanı məhduddur. Eyni zamanda burada çoxlu sayıda firmalar mövcud olduğu üçün qiymətlərin süni surətdə yüksəldilməsinə dair gizli sövdələşmələrin aparılması qeyri-mümkündür.

Inhisarçı rəqabət bazarında çox sayıda iştirakçılar mövcud olduğu üçün onlar arasında böyük asılılıq olmur. Hər bir firma digər rəqib firmaların reaksiyasını nəzərə almadan öz siyasetini müəyyənləşdirir. Bazara asanlıqla daxil olmaq imkanının mövcudluğu inhisarçı rəqabətin xarakterik cəhətlərindən biridir. Çünkü bu bazarda fəaliyyət göstərən istehsalçılar bir qayda olaraq iri müəssisələr olmurlar. Onlara lazımlı olan ilkin kapitalın məbləği də böyük deyildir. Inhisarçı rəqabət inhisarla rəqabətin bir-birini tamlayan formasıdır.

Inhisarçı rəqabət şəraitində iş aparan firma öz mənfəətini artırmaq üçün üç istiqamətdə – qiymət, əmtəə və reklam-təbliğat

fəaliyyəti üzrə siyaset yeritməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətin, əmtəənin və reklam-təbliğat fəaliyyətinin istənilən mümkün kombinasiyası firma üçün maksimal mənfəəti təmin etməlidir. Inhisarçı rəqabət şəraitində istehsalçı müvəqqəti də olsa öz rəqibləri üzərində üstünlük əldə etmək imkanına malikdir. Bunun üçün o reklamdan və satışı stimullaşdırmağın başqa üsullarından istifadə edə bilər. Reklam istehlakçının tələbini məhsula uyğunlaşdırır.

Reklamin iqtisadi və ictimai əhəmiyyətinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. Reklamin lehinə deyilən arqumentlərdən biri budur ki, o istehlakçıya informasiya verir. Bu informasiya istehlakçıya düzgün seçim etməkdə köməklik göstərir. Reklam rabitə sisteminin inkişafını stimullaşdırır. Belə ki, radio, televiziya, jurnal və qəzetlər qismən reklamin hesabına maliyyələşdirilir. Lakin reklamin geniş yayılmasının əleyhdarları da vardır. Onların fikrincə reklamin məqsədi istehlakçıya məlumat vermək deyil, onu inandırmaqdan ibarətdir. Bundan başqa reklama çəkilən xərclər qeyri-məhsuldar xərclərdir. Həmin xərclər cəmiyyətin inkişafında heç bir rol oynamır. Bəzi iqtisadçılar həm də hesab edirlər ki, reklam inhisarlılığa gətirib çıxarıır.

Oliqopoliya bazarında isə bir neçə iri firma öz aralarında rəqabət aparrı və başqa firmaların bazara daxil olması çətinləşir. Firmalar tərəfindən istehsal olunmuş məhsul həm oxşar, həm də differensiallaşmış ola bilər. Oxşarlıq adətən xammal və yarımfabrikatlar bazarında (məsələn, neft, sement, polad və s.), differensiallaşma isə istehlak məhsulları (məsələn, avtomobil) bazarında müşahidə edilir.

Oliqopoliya bazarına daxil olmanın çətinliyi bir neçə amillə bağlıdır. Oliqopoliya inhisarla inhisarçı rəqabət arasında mövqə tutur. Oliqopoliya bazarında bir-birlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan az sayıda firmaların mövcud olması gizli sövdələşmə üçün şərait yaradır. Gizli sövdələşmədə məqsəd oliqopoliya bazarında iş aparan firmaların öz aralarındaki rəqabəti məhdudlaşdırmaqdandır.

ibarətdir. Bunun üçün onlar bazarı öz aralarında bölüşdürürlər və məhsulların qiymətlərini təsbit edirlər. Gizli sövdələşmə müxtəlif formalar ala bilər.

Gizli sövdələşmənin nisbətən sadə forması *karteldir*. Kartel həm istehsalın həcmi, həm də qiymətə dair yazılı razlaşma əsasında yaranır. Nisbətən məşhur və daha uğurla fəaliyyət göstərən beynəlxalq kartelə misal olaraq OPEK-i (neft ixrac edən ölkələrin təşkilatı) göstərmək olar.

Oliqopoliya cəmiyyət üçün "səmərəli bazar strukturu" hesab edilə bilərmi? Bu suala iqtisadçılar müxtəlif cavablar verirlər. Da-ha çox yayılmış fikir ondan ibarətdir ki, oliqopoliya inhisara yaxın olduğundan oliqopolistlər də özlərini inhisarçı kimi aparacaqlar. Bəzi iqtisadçıların fikrincə, hətta inhisarçılıq oliqopoliyaya nisbətən daha arzuolunan bazar strukturudur. Çünkü öz mövqeyindən sui istifadənin qarşısını almaq üçün inhisarçıların fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənir. Oliqopolistlər arasında qeyri-rəsmi gizli sövdələşmənin əldə edilməsi inhisarda olduğu kimi oxşar nəticələrə gətirib çıxarır. Halbuki bu zaman elə görünür ki, oliqopolistlər arasında rəqabət mövcuddur. Başqa bir fikrə görə oliqopoliya bazarının mövcudluğu elmi-texniki tərəqqini sürətləndirmək nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətlidir.

MÖVZU 24

TƏDİYƏ BALANSI

Hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında onun xarici iqtisadi əlaqələri mühüm rol oynayır. Xarici iqtisadi əlaqələr dünya dövlətləri arasında qarşılıqlı maraq əsasında yaranan iqtisadi münasibətlərdir.

Xarici iqtisadi əlaqələri xarakterizə edən mühüm göstəricilər-dən biri tədiyə balansıdır. *Tədiyə balansı* – ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin mədaxil və məxaric formasında valyuta ilə ifadə olunmuş dəyəridir. Bir qədər sadə dillə ifadə etsək, demək olar ki, tədiyə balansı beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi nəticəsində milli iqtisadiyyata daxil olan və xaricə çıxarılan valyuta vəsaitləri arasında nisbəti müəyyən edir. Tədiyə balansının tərtibi Milli Bankın funksiyalarından biridir.

Tədiyə balansı üç hissədən ibarətdir:

I. Cari əməliyyatlar balansı.

Tədiyə balansının bu hissəsinə üç bölmə daxilidir:

1. *Xarici ticarət və xidmətlər balansı*. Xarici ticarət dövriyyəsinin strukturu və dinamikası tədiyə balansının cari vəziyyətinə təsir göstərən çox mühüm amildir. Xarici ticarət dövriyyəsinə iki komponent daxildir:

İxrac – ölkə ərazisindən satılmaq üçün xaricə çıxarılan məhsulların dəyəridir.

İdxal – xaricdən ölkə ərazisine yerli tələbatın ödənilməsi üçün gətirilən məhsulların dəyəridir.

İdxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu gömrük orqanları tərəfindən aparılır və tədiyə balansının tərtibi zamanı bu orqanların verdiyi məlumatdan istifadə edilir.

İxrac və idxlar arasındaki fərqə *xarici ticarət saldosu* deyilir. Xarici ticarət saldosu müsbət və ya mənfi ola bilər. Müsbət saldo ixracın idxaldan çox olmasına, mənfi saldo isə idxalın ixracdan çox olmasına göstərir. Xarici ticarət balansının müsbət və ya mən-

fi saldoya malik olmasının çox mühüm iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, ölkənin xarici ticarət balansında mənfi saldo yarananda onun xarici valyuta gəlirləri azalır, ödənişləri isə artır. Nəticədə, ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi aşağı düşür. Belə olduqda, milli valyuta xarici valyutalara nisbətən ucuzlaşır, çünki xarici valyuta ehtiyatlarının həcmi azaldıqda təsərrüfat subyektlərinin xarici valyutaya olan tələbatını ödəmək imkanları da məhdudlaşır.

Xarici ticarət balansının müsbət saldosu ölkənin xarici valyuta gəlirlərinin artmasına və nəticə etibarilə milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Müsbət saldoya nail olmaq üçün hər bir ölkədə ilk növbədə geniş ixracat imkanlarına malik olan istehsal sahələri inkişaf etdirilməlidir.

Cari əməliyyatlar balansının mühüm komponentlərindən biri də *xidmətlər balansıdır*. Xidmətlər balansı nəqliyyat, sığorta, rabiṭə, beynəlxalq turizm, maliyyə, tikinti, elmi-texniki və istehsal təcrübəsinin mübadiləsi və s. xidmət növləri üzrə ölkənin valyuta gəlirləri və ödənişləri arasındaki nisbəti müəyyən edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox dünya ölkələrinin iqtisadi inkişafında xidmətlər sferası əvəzsiz rol oynayır. Məsələn, Misir, Türkiyə, İspaniya, Kipr və İsvəçrə kimi dövlətlərdə beynəlxalq turizm ən gəlirlər sahə sayılır və ümumi valyuta gəlirlərinin 40-60, bəzən isə 90 faizini təmin edir.

2. Gəlirlər balansı. “Gəlirlər kateqoriyasına” iki əməliyyat növü daxildir:

- a) xarici işçilərin əməyinin ödənilməsi;
- b) investisiyalar üzrə gəlirlər.

“Əməyin ödənilməsi” xaricdə (ölkədə) bir ilədək əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş ölkə vətəndaşları (xarici vətəndaşlar) tərəfindən əldə olunmuş əmək haqqını və digər qazanc növlərini (pul formasında və ya natural formada) eks etdirir.

“İnvestisiya gəlirləri” üç komponentdən ibarətdir: birbaşa investisiya gəlirləri, portfel investisiyaları üzrə gəlirlər və digər investisiyalardan gəlirlər.

Birbaşa investisiya gəlirləri – yerli investorun xarici müəssisənin kapitalında iştirakına görə əldə etdiyi gəlirlərdir.

Portfel investisiyalarından gəlirlər – xarici qiymətli kağızlarda yerləşdirilmiş kapitaldan əldə olunan gəlirlərdir.

Digər investisiyalardan gəlirlər – kreditlər və depozitlər üzrə ödənilən faiz gəlirləridir.

Bir çox hallarda “gəlirlər balansı” tədiyə balansında “faktor gəlirlərinin” balansı kimi göstərilir, çünki əmək və kapital istehsal faktorları olduqları üçün onların istifadəsində yaranan gəlir “faktor” gəliri hesab olunur.

3. Cari transfertlər. Tədiyə balansında cari transfertlərin uçotu sektorlar prinsipi əsasında aparılır. Yəni cari transfertlər dövlət və özəl sektoru üzrə təsnifləşdirilir.

Dövlət sektoru üzrə cari transfertlər aşağıdakılardan ibarətdir:

a) humanitar yardımçılar (məsələn, BMT və digər təşkilatların xətti ilə Azərbaycana qəcqinlər üçün gətirilən ərzaq, dərman, çadır və s. ləvazimatlar);

b) xarici dövlətlərin rəsmi orqanlarından əvəzsiz olaraq alınmış maliyyə vəsaitləri;

v) əvəzsiz olaraq alınmış hərbi texnika;

q) beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı;

d) texniki yardımçılar (məsələn, xarici ekspertlər tərəfindən milli kadrlara məsləhətlərin verilməsi və ya eksinə) və s.

Özəl sektorun cari transfertləri üzrə əməliyyatlar xaricdə bir ilədən artıq əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmuş vətəndaşların pul ködürülmələri (vətəndə yaşayan qohumlarına və tanışlarına), alimentlər, qeyri-dövlət təşkilatlarının xətti ilə gətirilən humanitar yardımçılar, elmi, dini və s. təşkilatlara üzvlük haqqı, pensiya təminatı proqramları çərçivəsində ödənilən vəsaitlər və s. aid edilir.

Tədiyə balansının aktiv saldosu – cari əməliyyatlar balansı üzrə ölkəyə daxil olan valyuta vəsaiti həcmindən çıxarılan valyuta vəsaitinin həcmindən çox olmasını göstərir.

Tədiyə balansının passiv saldosu – cari əməliyyatlar balansı üzrə ölkədən çıxarılan vəsaiti həcmimin ölkəyə daxil olan vəsaitinin həcmindən çox olmasını göstərir.

II. Kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansı

Bu hissəyə iki bölmə daxildir:

1. Kapitalın hərəkəti balansı. Kapitalın hərəkəti balansı kapital transfertləri və istehsal edilmiş qeyri-maliyyə aktivləri üzrə əməliyyatları əhatə edir. *Kapital transfertləri* cari transfertlər kimi dövlət və özəl sektorlar üzrə təsnifləşdirilir:

Dövlət sektoru. Borcverən və borcalan dövlətlər arasında razılışma əsasında mövcud borcların həcminin azadılması və yaxud bu borcların tamamilə silinməsi tədiyə balansında “kapital transfertləri” kimi əks olunur. Dövlət sektorunun kapital transfertlərinə, həmçinin investisiya transfertləri də aid edilir. İnvestisiya transfertləri konkret investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə (məsələn, xəstəxanaların, körpüllerin tikintisi) bir ölkə tərefindən əvəzsiz olaraq digər ölkənin təşkilatlarına verilən vəsaitlərdir. Kapital transfertləri kompensasiya xarakterli ödənişləri də əhatə edir. Məsələn, neftin dənizə axıdılması nəticəsində təbiətə dəyən ziyana görə ödənilən kompensasiyanı buraya aid etmək olar.

Özəl sektor. Qeyri-dövlət sektoruna aid edilən kapital transfertlərinə aşağıdakı əməliyyatlar daxildir:

a) *Miqrasiya ilə bağlı transfertlər.* Miqrantlara məxsus daşınan əmlak (şəxsi əşyalar, o cümlədən, mebel, maşın və s.) bir ölkənin ərazisindən digər ölkənin ərazisinə keçirildikdə onun dəyəri “kapital transfertləri” maddəsində qeyd olunur. Əgər miqrantların köhnə yaşayış yerlərində daşınmaz əmlakı qalıbsa (evlər, bağlar və s.) onun da dəyəri “kapital transfertləri” maddəsinə daxil edilir.

b) *Borcların silinməsi və digər transfertlər.* Burada dövlət sektorunun müvafiq maddəsi üzrə təsnifatı eyni ilə özəl sektora da tətbiq olunur.

İstehsal edilməmiş qeyri-maliyyə aktivlərinin alqı-satqısı torpaq və onun sərvətləri, patentler, müəllif hüquqları, ticaret marka-

ları üzrə kommersiya xarakterli əməliyyatları əhatə edir.

2. *Maliyyənin hərəkəti balansı.* Buraya üç maddə daxildir:

a) Birbaşa investisiyaları – xarici müəssisələrdə uzun müddətə yerləşdirilən və onların fəaliyyəti üzərində nəzarəti təmin edən sərmayədir. Beynəlxalq meyarlara görə səhmlərin 10 faizi xarici sərmayədara məxsus olan müəssisə birbaşa xarici investisiyaların obyekti sayılır.

b) Portfel investisiyalar – xarici qiymətli kağızlarda yerləşdirilən və sərmayədara investisiya obyekti üzərində nəzarəti təmin etməyən sərmayədir. Burada səhmlər və müxtəlif borc öhdəlikləri investisiya obyekti kimi çıxış edir.

c) Digər investisiyalar aşağıdakı dörd elementi əhatə edir:

– kommersiya kreditləri (satıcı və alıcı arasında kredit münasibəti);

– kreditlər və ssudalar (maliyyə lizinqi, beynəlxalq iqtisadi təşkilatın kreditləri və s.);

– depozitlər (bank hesablarında olan pul vəsaiti);

– nağd vəsait (dövriyyədə olan pul kütləsi).

Xaricdən cəlb edilmiş maliyyə resursları ölkənin passivi, xarici dövlətlərə və onların təşkilatlarına verilmiş maliyyə resursları isə ölkənin aktivi hesab olunur.

III. Ehtiyat aktivləri

Ehtiyat aktivləri tədiyyə balansının statistikasında ən mühüm elementlərdən biridir. Ehtiyat aktivləri dedikdə, dövlətin rəsmi qızıl-vəsaitləri nəzərdə tutulur. Qızıl-vəsaitləri ehtiyatlarının həcmi tədiyə balansının cari vəziyyətində bilavasitə asılıdır. Əgər cari əməliyyatlar balansında kəsir mövcuddursa, onda ölkənin vəsaitləri və deməli rəsmi vəsaitləri azalır. Çünkü kəsir əmələ gəldikdə (məsələn, xarici ticarətin mənfi saldosu nəticəsində) ölkə subyektlərinin xarici öhdəlikləri artır və bu öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün onlar vəsaitləri bazarında milli vəsaitləri müqabilində xarici vəsaitləri alırlar. Xarici vəsaitləri tələbatı tam ödəmək məqsədilə adətən Mərkəzi bank (dövlətin

qızıl-valyuta ehtiyatları əksər hallarda Mərkəzi bankda saxlanır) öz ehtiyatlarının bir hissəsini valyuta bazarına çıxararaq orada satır. Mərkəzi bankın bu əməliyyatı “valyuta müdaxiləsi” adlanır və o əsasən valyuta məzənnəsinin tənzimləndiyi ölkələrdə tətbiq olunur. Satılmış valyuta vəsaitləri isə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan firma, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən xaricə köçürürlər. Beləliklə, valyuta ehtiyatlarının azalması hesabına cari əməliyyatlar balansının kəsri maliyyələşdirilir.

Cari əməliyyatlar balansında aktiv saldo yarandığı halda (məsələn, xarici ticarət balansının müsbət saldosu nəticəsində) ölkənin valyuta ehtiyatları artır. Çünkü ölkəyə gətirilən valyuta vəsaitinin həcmi ölkədən çıxarılan valyuta vəsaitinin həcmindən çox olur. Bu fərqli ixracatçılar tərəfindən valyuta bazarında satılır. Əgər satılan xarici valyutanın həcmi böyükdürsə, onda Mərkəzi bank valyuta bazarına müdaxilə edir və xarici valyutanın bir hissəsini alaraq öz ehtiyat aktivlərini artırır. (“Tənzimlənən” valyuta məzənnəsi rejiminə uyğun olaraq).

Tədiyə balansının tərtibi mühasibat uçotunda qəbul olunmuş “ikili yazılış” metoduna əsaslanır. Əməliyyatlar həyata keçirildikdə milli iqtisadiyyat və dünya iqtisadiyyatı arasında iqtisadi dəyərlərin mübadiləsi baş verir. Bu əməliyyatlar üzrə əldə olunan valyuta daxilolmaları tədiyə balansının “kredit” hissəsində “+“ işarəsi ilə, ödənişlər isə “debet” hissəsində “-“ işarəsi ilə qeyd olunur.

“Cari əməliyyatlar” balansı ilə “maliyyənin və kapitalın hərəkəti” balansı və onların ayrı-ayrı maddələri arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bu əlaqəni görmək üçün aşağıdakı misallara nəzər tirmək möqsədə uyğun olardı:

a) Azərbaycan firması Rusiyaya 5 mln. dollar dəyərində 90 günlük kredit şərtlə mal göndərir (başqa sözlə, Rusiya idxalçısı 5 mln. dollar həcmində vəsaiti Azərbaycan firmasına 90 gün ərzində ödəməlidir);

b) Azərbaycan vətəndaşı xarici qiymətli kağızlardan 10 mln. dollar dividend qazanır və bu vəsaitləri yeni xarici qiymətli kağızların alınmasına sərf edir;

v) Türkiyə Hökuməti Azərbaycan qaçqınlarına 15 mln. dollar dəyərində geyim və ərzaq məhsullarını humanitar yardım kimi göndərir;

q) Azərbaycan müəssisəsi Yaponiya banklarının birindən 6 mln. dollar həcmində kredit alır və bu kreditlər hesabına bu ölkənin “Toyota” şirkətində istehsal olunmuş avtobusları idxal edir.

Bütün bu əməliyyatlar tədiyə balansında aşağıdakı kimi əks olunur:

Cədvəl 1.

Tədiyə balansının bölmələri	a)	b)	v)	q)	Cəmi balans
Cari əməliyyatlar balansı					-9
Xarici ticarət balansı					-16
İxrac	+5				
İdxal			-15	-6	
Xidmetlər balansı					
İxrac					
İdxal					
Gəlirlər balansı					+10
Faizlər					
Dividendlər	+10				
Cari transferlər			+15		+15
Kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansı					-9
Birbaşa investisiyalar					
Portfel investisiyaları	-10				
Kreditlər	-5			+6	
Tədiyə balansı					0

Göründüyü kimi, cari əməliyyatlar balansının kəsri maliyyənin və kapitalın hərəkəti balansı üzrə milli iqtisadiyyata kapital axı-

nına səbəb olur (məsələn, q) bəndi). Və əksinə, cari əməliyyatlar hesabının aktiv saldosu maliyyənin və kapitalın hərəkəti balansı üzrə milli iqtisadiyyatdan kapitalın xaricə getməsi ilə nəticələnir. Bu təhlillərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, cari əməliyyatlar balansı kəsrinin maliyyələşdirilməsinin yeganə mənbəyi maliyyənin və kapitalın hərəkəti balansıdır. Lakin elə vəziyyət yaranıbilər ki, xarici kapitalın ölkəyə axını cari əməliyyatlar balansının kəsrinin tamamilə maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etməsin.

Fərz edək ki, cari əməliyyatlar balansının kəsri – 100 mln. dollara, xalis kapital axını isə +80 mln. dollara bərabərdir. Bu o deməkdir ki, ölkənin qazandığı xarici valyuta vəsaitinin həcmi onun xarici öhdəliklərinin (məsələn, idxalın dəyərinin ödənilməsi) yerinə yetirilməsi üçün kifayət etmir. Başqa sözlə, milli iqtisadiyyata daxil olan valyuta vəsaitinin həcmi onun ödəməli olduğu valyuta vəsaitinin həcmindən 20 mln. dollar azdır. Ona görə də valyuta bazarında xarici valyutaya tələb artır və milli valyutanın dəyərdən düşməsi təhlükəsi yaranır. Bu tələbatı ödəmək və milli valyutanın sabitliyini təmin etmək üçün Mərkəzi bank valyuta müdaxiləsini həyata keçirmək məcburiyyətində qalaraq öz valyuta ehtiyatlarından 20 mln. dollar vəsaiti valyuta bazarında satır. Nəticədə ölkənin valyuta ehtiyatlarının həcmi 20 mln. dollar azalır.

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansının müsbət saldosu cari əməliyyatlar balansının kəsrindən çox olduğu halda əksinə, valyuta ehtiyatlarının həcmi artır. Məsələn, kəsir – 80 mln. dollar, xalis kapital axını isə +100 mln. dollar təşkil edərsə valyuta bazarında xarici valyutanın təklifi tələbdən 20 mln. dollar çox olar. Bu halda Mərkəzi bank valyuta müdaxiləsini həyata keçirərək (ixracatçıların mənafeyinə zidd olan milli valyutanın revalvasiyasının qarşısının alınması məqsədilə) bu dəfə əksinə, milli valyutani satır, əvəzində xarici valyutani alaraq valyuta ehtiyatlarının artırılmasına yönəldir.

Beləliklə, tədiyə balansının üç hissəsinin – cari əməliyyatlar balansı, kapitalın və maliyyənin hərəkəti balansı və ehtiyat aktivlərinin cəmi sıfır bərabər olmalıdır. Çünkü beynəlxalq iqtisadi əməliyyatlarda istifadə olunan xarici valyutanın hər vahidinin (yəni "debit" xarakterli əməliyyatların – ödənişlərin) mənbəyi (yəni "kredit" xarakterli əməliyyatlar – daxil olmalar) olmalıdır.

MÖVZU 25

XARİCİ TİCARƏT

Xarici ticarət ölkələrarası ticarət kimi ləp qədimlərdə yaranıb. O, həm quldarlıq, həm də feodalizm dövrlərində inkişaf etmişdir. Kapitalizm cəmiyyətinədək olan dövrdə iqtisadi sistem natural təsərrüfatın əsaslanırdı. Buna görə də məhsulun əsas hissəsi ayrıca təsərrüfat daxilində, kiçik ərazi hüdudlarında istehsal və istehlak olunurdu. Feodalizmin dağılması, kapitalist münasibətlərinin inkişafı və natural təsərrüfatdan əmtəə-pul münasibətlərinə keçid beynəlxalq ticarətin inkişafına güclü təkan verdi.

Hər bir ölkənin ticarətinin strukturunu və istiqamətləri dünya bazarında onların məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin dəyişməsinin təsiri altında formalaşır.

Dünya miqyasında resursların qeyri-bərəbər bölgüsü və tələbatın sonsuzluğu xarici ticarət əlaqələrini zəruri edir. Bu gün heç bir ölkə xarici ticarət əlaqələri qurmadan, qapalı bir şəkildə mövcud ola bilməz. Eyni zamanda hər bir ölkə bu ticarət əlaqələrinən maksimum mənfəət əldə etməyə çalışır. Hazırda beynəlxalq ticarət sürətlə ikişaf etməkdədir.

Belə ki, 1992-1994-cü illərdə dünya üzrə xarici ticarət dövriyəsi 13,4 faiz, sənaye istehsali isə cəmi 6,3 faiz artmışdır. Beləliklə, xarici ticarət ölkələrarası əlaqələrdə və ümumiyyətlə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminde öz mövqeyini möhkəm-ləndirməkdə davam edir.

Bu gün ölkələrarası iqtisadi əlaqələrin dünya təsərrüfatı fonda qovuşması, çulğalashması prosesi getməkdədir. Bu prosesdə xarici ticarət öz əvəzedilməz rolunu saxlamaqdə davam edir.

Xarici ticarət siyaseti

Hər bir ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri və rolu onun apardığı iqtisadi siyaset vasitəsilə müəyyən olunur. Xarici ticarət

siyaseti ümumi iqtisadi siyasetin tərkib hissəsi olmaqla ölkələrin dünya təsərrüfatı sistemini integrasiyasını təmin edə biləcək iqtisadi vasitədir.

Əslində xarici ticarət siyaseti idxlə və ixrac məsələləri üzərindəki tam hökumət fəaliyyətini əhatə edən siyasetdir. Bu siyaset hər bir dövlətin beynəlxalq mübadilədən maksimum fayda götürmək və mübadilənin optimal strukturuna nail olmaq istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirləri özündə birləşdirir. Xarici ticarətin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı xarici ticarət siyasetinin hansı formada aparılmasından asılıdır.

Ümumiyyətə, dövlətin iqtisadiyyatı, o cümlədən xarici ticarəti tənzimləməsi həmişə aktual məsələ olmuşdur. Xarici ticarətə dövlət müdaxiləsinin miqyasından asılı olaraq xarici ticarət siyasetini proteksionist (himayədarlıq) və azad ticarət siyaseti kimi iki qrupa ayırmak olar.

Azad ticarət siyaseti (free trade) – tələb və təklifə əsaslanan xarici ticarətə minimal dövlət müdaxiləsi siyasetidir.

Proteksionizm – dövlətin ticarət siyasetinin tarif və qeyri-tarif aletlərindən istifadə yolu ilə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunması siyasetidir. Bu gün himayədarlıq meyllərinin güclənməsi bu siyasetin bir neçə formasını ayırmaga imkan verir:

1) seçmə himayədarlıq – müəyyən ölkəyə və ya müəyyən əmtəəyə qarşı yönəldilən siyasetdir;

2) sahə himayədarlığı – müəyyən istehsal sahələrinin iqtisadi maraqlarını müdafiə edir;

3) kollektiv himayədarlıq – ölkə birliklərinin bu birliyə daxil olmayan ölkəyə münasibətdə tətbiq edilir;

4) gizli himayədarlıq – daxili iqtisadi siyaset metodları ilə həyata keçirilir.

Xarici ticarət sahəsində dövlətin əsas vəzifəsi – ixracatçılara onların məhsullarının beynəlxalq bazzarda rəqabət qabiliyyətini artırmaqla daha çox məhsul ixrac etməyə kömək etməkdir.

Xarici ticarətin tənzimlənməsi mexanizmi

İqtisadiyyatın digər sahələri kimi xarici ticarət də dövlət tərəfindən tənzimlənir. Bu tənzimləmədə əsas məqsəd ölkənin xarici ticarət əlaqələrini səmərələşdirmək və ölkənin iqtisadi potensialından düzgün istifadə etməkdir.

Xarici ticarətin tənzimlənməsində müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu metodların hansının seçilməsi isə dövlətin iqtisadi gücündən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Tənzimləmə metodlarını iki yere bölmək olar:

- 1) iqtisadi metodlar və yaxud tarif metodları;
- 2) qeyri-iqtisadi metodlar və yaxud qeyri-tarif metodları.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinin tarif metodları əsasən gömrük tariflərinin tətbiqinə əsaslanır.

Dövlət xarici ticarəti tənzimləmək üçün ticarət siyasetinin qeyri-tarif metodlarından da istifadə edir. Çünkü müəyyən hallarda tarif və qeyri-tarif metodlarının birgə tətbiqi çox yüksək səmərə verə bilir. Tənzimləmənin qeyri-tarif metodları son illər müxtəlif formalarda tətbiq olunur və onların xarici ticarətin tənzimlənməsində rolü getdikcə artmaqdadır.

Xarici ticarətin qeyri-tarif tənzimlənməsi metodları arasında əsas yeri kəmiyyət məhdudiyyətləri tutur. Kəmiyyət məhdudiyyətləri dedikdə, idxal və ixracına icazə verilən məhsulların kəmiyyət və çeşidini müəyyən edən inzibati tənzimləmə metodu başa düşülür. Kəmiyyət məhdudiyyətləri metodu hökumət qərarları ilə, ya da beynəlxalq sazişlər əsasında tətbiq edilə bilər. Kəmiyyət məhdudiyyətlərinə kvotalaşdırma, lisenziyalasdırma və ixracın "könlüyü" məhdudlaşdırılması daxildir.

Kəmiyyət məhdudiyyətlərinin daha geniş yayılmış forması kvotalaşdırmadır. *Kvota* – müəyyən vaxt ərzində müəyyən həcmde məhsulların idxal və ixracının məhdudlaşdırılması tədbiridir. Teyinatına görə idxal və ixrac kvotaları mövcuddur.

Lisenziyalasdırma – dövlət orqanları tərəfindən məhsulların konkret vaxt üçün müəyyən olunmuş həcmde idxal və ixracına

icazə vermək yolu ilə xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi başa düşülür. Lisenziyanın müxtəlif formaları var:

1) fərdi lisenziya – hökumət tərəfindən konkret müəssisəyə bir il müddətində yalnız bir müqavilə üzrə məhsulların idxalına və ixracına verilən icazədir;

2) ümumi lisenziya – bir il ərzində müqavilə məhdudiyyəti olmadan bu və ya digər məhsulun idxal və ixracına verilən icazədir;

3) qlobal lisenziya – konkret məhsulun müəyyən vaxt ərzində kəmiyyət və dəyər məhdudiyyətləri olmadan dünyanan istənilən ölkəsinə ixrac və idxal etmək üçün verilən icazədir.

Son illər geniş yayılmış qeyri-tarif tənzimləmə metodlarından biri də ixracın "könlüyü" məhdudlaşdırılması metodudur. İxracın "könlüyü" məhdudlaşdırılması – dövlətlərarası rəsmi müqavilələr və ya qeyri-rəsmi razılaşmala əsasən qarşı tərəflərdən birinin öz ixracını məhdudlaşdırması və ya heç olmasa artırılması tədbirləridir.

Bunlarla yanaşı dövlət xarici ticarəti tənzimləmək üçün ticarət siyasetinin maliyyə metodlarından da geniş istifadə edir. Maliyyə metodlarından ən geniş yayılanları subsidiyalar, kreditləşdirmələr və dempinqdir.

Əgər hökumət milli istehsalçıların ixracını stimullaşdırmağı vacib hesab edirsə, onda o bu və ya digər formada büdcədən onlara subsidiya vere bilər. Subsidiya – milli istehsalçıların dəstəklənməsinə və dolayısı ilə idxalın diskriminasiyasına yönəldilən pul ödəmələridir. Ödəmənin xarakterinə görə subsidiyalar birbaşa və dolayı növlərə bölünür:

birbaşa subsidiyalar – ixracatçılara birbaşa ödənilir;
dolayı subsidiyalar – vergilərdə güzəştlər, güzəştli sigorta şərtləri, idxal rüsumlarının qaytarılması və s. formalarda tətbiq edilir.

Bəzən dövlət təkcə idxal malları ilə rəqabət aparan sahələrə deyil, həm də ixracatçılara subsidiya verir. İxrac subsidiyaları dedikdə, ticarət siyasetinin qeyri-tarif maliyyə metodu olan və büdcə tərəfindən yerli ixracatçılara ödənilərək onlara məhsulu xarici

bazarda daxili bazara nisbətən daha ucuz qiymətlə satmaq imkan verən tədbirlər başa düşülür.

Bir çox hallarda, ixracın gizli subsidiyalasdırılması ixracın kreditləşdirilməsi vasitəsilə həyata keçirilir. İxracın kreditləşdirilməsi dövlət tərəfindən yerli müəssisələrin ixracının maliyyə cəhətdən stimulaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Ixrac kreditləri qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli olur. Qısamüddətli kreditlər bir il müddətində istehlak mallarının və xammalın ixracı üçün, ortamüddətli kreditlər bir ildən beş ilədək müddətə maşın və avadanlıqların ixracı üçün, uzunmüddətli kreditlər isə beş ildən çox müddətə investisiya məhsullarının ixracı və böyükmiqyaslı layihələrin kreditləşdirilməsi üçün verilir.

Ticarət siyasetinin qeyri-tarif maliyyə metodlarından biri dempinqdır. Dempinq dedikdə, məhsulların idxləçi ölkədə olan normal qiymət səviyyəsindən aşağı ixrac qiymətləri ilə xarici bazara çıxardılması başa düşülür.

Təcrübədə dempinqin aşağıdakı formalarına təsadüf edilir:

sporadik dempinq – artıq məhsul ehtiyatlarının xarici bazarda aşağı qiymətlərlə epizodik satışı;

məqsədli dempinq – rəqiblərin bazardan çıxardılması və inhişar qiymətinin qoyulması məqsədilə ixrac qiymətlərinin müvəqqəti endirilməsi;

müntəzəm dempinq – məhsulların aşağı qiymətlərlə müntəzəm ixracı;

tərs dempinq – məhsulun daxili bazardakı qiyməti ilə müqayisədə onun ixrac qiymətlərinin artırılması və s.

Ümumiyyətlə, dempinq həm ölkələrin antidempinq qanunlarına əsasən, həm də Ümumdünya Ticarət Təşkilatının normalarına görə qadağandır. Dempinqin qarşısını almaq üçün dövlətlər antidempinq rüsumları tətbiq edirlər. Antidempinq rüsumu – məhsulun daxili və xarici bazardakı satış qiymətləri arasındaki fərq həcmində ixracatdan tutulan rüsumdur.

XARİCİ İNVESTİSİYALAR

İnvestisiya sözü ingiliscə “Investment” sözündən götürülüb və mənası müəyyən bir işə kapital qoyuluşu mənasını ifadə edir. İnvestisiyalar daxili və xarici investisiyalara bölünür.

Daxili investisiyalar ölkə daxilində həmin ölkənin subyektləri tərəfindən qoyulan kapitaldır.

Xarici investisiyalar isə ölkəyə xarici subyektlər (ölkələr, xarici firmalar, beynəlxalq təşkilatlar) tərəfindən qoyulan kapitaldan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, dünyada iqtisadi proseslər, iqtisadi inkişaf ele bir səviyyədə və elə bir keyfiyyətdə baş verir ki, heç bir ölkə tek başına, “xarici impuls” olmadan bu proseslərdə təmsil oluna bilməz. Ona görə də hazırda xarici investisiyalar, daha dəqiq desək kapitalın beynəlxalq hərəkəti hər bir dövlət üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkəti və ya beynəlxalq kapital qoyuluşu dedikdə, onun ilkin olaraq artım məqsədilə və digər məqsədlərlə xaricdə yerləşdirilməsi və fəaliyyət göstərməsi başa düşülür. Ölkələr arasında kapitalın hərəkəti birtərəfli deyil. Məsələn, bu gün Azərbaycanın xarici kapital qoyuluşuna ehtiyacı nə qədər çox olsa da, Azərbaycandan da xaricə kapital qoyuluşu baş verir.

Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formalarını bir neçə meyarla ra görə təsnifləşdirmək olar:

Yaranma mənbəyinə görə:

Rəsmi kapital. Kapitalın bu kateqoriyasının beynəlxalq hərəkəti dövlətlərarası sazişlər çərçivəsində bir dövlət tərəfindən digərinə kreditlərin, qrantların və s. xarakterli vəsaitlərin verilməsi formasında təmin edilir. Buraya həmçinin beynəlxalq təşkilatların (məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu) kreditləri və digər vəsaitləri aid edilir.

Özəl kapital. Bu kapitalın mənbəyi özəl bankların, firmaların, müəssisələrin resurslarıdır, yəni dövlət büdcəsi ilə bağlı olmayan vəsaitlərdir.

Müddətinə görə:

Orta və uzunmüddətli kapital – beynəlxalq kapital qoyuluşlarına bir ildən çox müddətə qoyulan kapitaldır.

Qısamüddətli kapital – bir ildən az müddətə qoyulan kapitaldır.

İstifadə xarakterinə görə:

Sahibkar kapitalı-birbaşa və dolayı yolla istehsala qoyulan və sahibkara dividend formasında müəyyən gəlir gətirən kapitaldır.

Borc kapitalı-faiz gəlirinin əldə olunması məqsədi ilə borca verilən vəsaitdir

Qoyuluş məqsədinə görə:

Birbaşa investisiyalar. Birbaşa investisiyalar (kapital qoyana) investisiya qoyulan müəssisə üzərində nəzarət etmək hüququ verir və uzunmüddətli məqsədlər üçün nəzərdə tutulur.

Portfel investisiyalar – kapital qoyulan müəssisələr üzərində nəzarət hüququnu təmin etmir, o yalnız uzunmüddətə gəlir əldə edilməsinə xidmət edir.

Digər investisiyalara ticarət kreditləri, ssudalar, nağd valyuta və depozitler aid edilir.

Birbaşa və portfel investisiyaları arasında sərhədlər şərtidir. Müəssisənin idarə edilməsinə nəzarəti səhmlərin kiçik paketi də təmin edə bilər. Xüsusilə, əgər müəssisənin öz kapitalı çoxlu sayıda sahibkarlar arasında bölüşdürülsə və kiçik kapital sahibinin əlində müəssisə üçün vacib texnologiya varsa, belə bir nəzarət mümkündür. Bəzi hallarda sahibkar və borc kapitalı arasında da sərhədlərin qeyri-müəyyənliyi nəzərə çarpir. Belə ki, birbaşa investisiyalara (sahibkar kapitalı birbaşa və portfel investisiyalardan ibarətdir) əsas müəssisənin öz xarici filiallarına verdikləri borclar da aid edilir.

Dünya iqtisadiyyatında xarici investisiyaların həcmi sürətlə artmaqla davam edir. Əgər 1917-ci ildə ikinci dünya müharibəsinin

sonunadək xarici investisiyaların həcmi 35 faizdək artdırsa, sonrakı 10 il ərzində 2 dəfə, daha sonrakı 6-7 il ərzində yenidən 2 dəfə artdı. 1960-ci illərin ortalarından 80-ci illərədək xarici investisiyaların həcmi 4 dəfə artaraq 450 mlrd.ABŞ dollarına çatmışdır. 1996-ci ildə isə dünyada xarici investisiyaların həcmi 3 trln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Xarici investisiyaların yüksək sürətlə artımı təkcə daxili bazarда effektiv istifadə oluna bilməyən kapitalın artıqlığı ilə deyil, həm də yüksək mənfəət normasına malik ölkələrin olması ilə izah edilir.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR SİSTEMİ

Ticarətin inkişafı beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bir sistem olaraq bərqərar olmasında ilkin və əsas amil olmuşdur. Sonradan ölkələr arasında məzmunca və formaca yeni təsərrüfat əlaqələri yaranmış və bunun da nəticəsində ölkələrin arasında qarşılıqlı iqtisadi asılılıq güclənmiş, müasir dünya iqtisadiyyatı formalashmışdır.

Bələliklə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemi dövlətlərərasi iqtisadi əməkdaşlıqda öz əksini tapır. Bu əməkdaşlığın müxtəlif formaları mövcuddur:

- beynəlxalq ticarət
- xarici sərmayənin dövlətlərərasi hərəkəti
- beynəlxalq maliyyə-kredit və valyuta münasibətləri
- əhalinin və işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası
- beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlıq

Göstərilən istiqamətlər beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisiteminin yüzilliklər ərzində təkamülü nəticəsində bərqərar olmuşdur. Bu istiqamətlərdə dövlətlərərasi mübadilə *beynəlxalq əmək bölgüsü* prinsipi əsasında formalashır. Beynəlxalq əmək bölgüsü dedikdə, ölkələrin istehsalın ayrı-ayrı sahələri və istehsal prosesinin müəyyən fazaları üzrə ixtisaslaşması və bu əsasda ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsi başa düşülür. Məsələn, hasiledici və emaledici sənaye sahələri arasındaki mübadilə (sahələrərasi mübadilə), hazır məhsul mübadiləsi, texnoloji kooperasiya çərçivəsində hissələrin və yarımfabrikatların mübadiləsi beynəlxalq əmək bölgüsü prinsipinin təzahürüdür.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, bu əlaqələr açıq bazar sisteminə xas olan tələb və təklif qanunlarının təsiri altında formalashır. Bu zaman açıq

bazarın rəqabət mühitində beynəlxalq iqtisadi mübadilə prosesində minlərcə firma və təşkilat, həmcinin dövlət strukturları və beynəlxalq iqtisadi qurumlar dünya iqtisadiyyatının subyektləri kimi iştirak edir.

Dünya bazarında rəqabət tekçə ayrı-ayrı firma və müəssisələrin mübarizəsi yox, həmcinin dövlətlər arasında iqtisadi hegemonluq, satış bazarları uğrunda mübarizədir. Təsadüfi deyil ki, XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dünyada iqtisadi rəqabət prosesində 3 aparıcı region – ABŞ, Qərbi Avropa və Yaponiya (bu regionları bəzən dünya kapitalizminin üç mərkəzi adlandırırlar) arasında daim gərgin mübarizə gedir. Bəzən bu mübarizə “ticarət mühəribələri” deyilən açıq qarşıdurma (idxalı məhdudlaşdırılan gömrük siyasetinin yeridilməsi, iqtisadi sanksiyaların tətbiq olunması və s.) ilə nəticələnir.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin formalashlığı dünya bazarında inhisarlılıq elementləri də mövcuddur. Belə ki, transmilli şirkətlərin fəaliyyəti istehsalın və satışın təmərküzləşməsinə şərait yaradır, bu da öz növbəsində iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı sahələrində azad rəqabətin məhdudlaşdırılmasına getirib çıxarır.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr həm milli, həm də beynəlxalq seviyyədə tənzimlənir. Bu tənzimləməni milli seviyyədə müxtəlif dövlət orqanları, beynəlxalq seviyyədə isə dövlətlərərasi iqtisadi, ticarət, valyuta və gömrük ittifaqları və blokları həyata keçirir.

Müasir şəraitdə dünyada baş verən iqtisadi proseslərdə hər bir ölkənin rolü və yeri onun iqtisadi qüdrəti ilə müəyyən edilir. Bu baxımdan dünya dövlətlərini iqtisadi imkanları, iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri və bazar münasibətlərinin inkişaf seviyyələrinə görə üç qrup üzrə təsnifləşdirmək olar:

- sənayecə inkişaf etmiş dövlətlər;
- inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan dövlətlər;
- zəif inkişaf etmiş dövlətlər.

Bu dövlətlərdə cərəyan edən iqtisadi proseslər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dinamikası və strukturuna təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, bu münasibətlər bir çox amillərin təsiri altında formalaşır ki, bunlardan da elmi-texniki tərəqqini, ekoloji problemlərin kəskinləşməsini, dünya əhalisinin artımı və miqrasiyasını, inhisarçılığın güclənməsini, iqtisadi asılılığıq və integrasiyanı, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların dünya miqyaslı iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində rolunun artmasını və s. bu kimi amilləri qeyd etmək olar. Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər formaca zəngin olan dövlətlərarası iqtisadi mübadilə sistemidir.

MÖVZU 28

ƏHALİNİN VƏ İŞÇİ QÜVVƏSİNİN BEYNƏLXALQ MIQRASIYASI

Müasir dünya iqtisadiyatında əhalinin və işçi qüvvəsinin miqrasiyası çox geniş miqyas almışdır. Miqrasiya hərbi əməliyyatlar, təbii fəlakətlər, sosial-iqtisadi problemlər və s. bu kimi müxtəlif səbəblərdən baş verir. Ancaq əksər hallarda miqrasiya ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrində kəskin fərqliyə yaranması və bu səbəbdən də işçi qüvvəsinin bir ölkədən digərinə qazanc məqsədilə hərəkəti ilə bağlıdır. Deməli, *işçi qüvvəsinin miqrasiyası* əmək qabiliyyətli əhalinin bir ölkədən digərinə iqtisadi və digər xarakterli səbərlə izah olunan bir ildən artıq müddətə köçməsidir. Ölkə tərəfindən xarici işçi qüvvəsinin qəbul edilməsinə - *immigrasiya* və əksinə ölkədən xaricə işçi qüvvəsinin göndəriləsinə - *emigrasiya* deyilir.

Təxmini hesablamalara görə hazırda dünyada hər il bir ölkədən o birisinə köçən insanların sayı 20 milyona bərabərdir. İşçi qüvvəsinin qəbul edən ölkələrin sənayesində immigrantların əməyi olduqca böyükdür. Məsələn, Fransada tikintidə çalışanların 1/4-i və avtomobil sənayesində işləyənlərin 1/3-i immigrantlardır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, dünyada kütləvi miqrasiya halları bir neçə dəfə qeydə alınmışdır. Məsələn, XVIII-XIX əsrlərdə qaradərili əhalinin Afrika kontinentindən Amerikaya köçməsini, son onilliklərdə isə Asiya ölkələrinə Avropaya işçi qüvvəsinin kütləvi axını nümunə kimi göstərmək olar.

İkinci dünya müharibəsindən sonra miqrasiya prosesi keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu onunla bağlıdır ki, dünya əmək bazارında yüksək ixtisaslı kadrlara-alimlərə, həkimlərə, mühəndislərə böyük tələbat yaranmış və onların əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrə axını güclənmişdir (“beyin axını”). Hazırda işçi qüvvəsinin üçüncü dünya ölkələrinə cəlb olunma-

sında ABŞ, Kanada, Avstraliya və Qərbi Avropa ölkələri liderdir. Son illər isə neft hasil edən Yaxın Şərqi ölkələrində əmək resurslarının miqrasiyası xeyli güclənmişdir. Bu da onunla bağlıdır ki, bəzi neft ixracatçısı olan ərəb ölkələrində neft gəlirləri hesabına iqtisadi sıçrayış baş vermiş və nəticə etibarilə əlavə işçi qüvvəsinə ehtiyac yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, istər inkişaf etməkdə olan ölkələrə, istərsə də Yaxın Şərqi ölkələrinə köçmüş işçi qüvvəsi əsasən ağır əməklə məşğul olur (onlar tikinti sahələrində, sağlamlığa zərər vuran kimyəvi zavodlarda, digər ağır işdə çalışırlar).

Miqrasiyanın süretlənməsi inkişaf etmiş ölkələr üçün bir çox hallarda problemlər yaradır və bu problemlərin kəskinləşməsinin qarşısını almaq üçün onlar immiqrasiyanı tənzimləyən məqsəd-yönlü siyaset yeridirlər. Bu məqsədlə bəzi ölkələr immiqrantların hər il üçün maksimal sayını müəyyən edirlər. Bunun müxtəlif formaları mövcuddur. Məsələn, xarici işçi qüvvəsinin ölkənin ümumi işçi qüvvəsində xüsusi çəkisi və yaxud immiqrantların sənayenin müəyyən sahələrində maksimal xüsusi çəkisi müəyyən olunur və s.

Bundan başqa immiqrasiyaya müvəqqəti məhdudiyyətlər, ölkəyə gələn şəxslərin peşəkar hazırlığına və sağlamlıqlarına sərt tələblərin qoyulması, immiqrantları qəbul edən dövlətin iqtisadiyyatına müəyyən məbləğdə investisiya qoyuluşu şərtinin irəli sürülməsi və s. bu kimi tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilir.

Miqrasiya prosesinin məqsəd-yönlü tənzimlənməsi həmçinin işçi qüvvəsini ixrac edən dövlətlər tərəfindən də aparılır. Adətən bu dövlətlərin emiqrasiya siyaseti ölkə vətəndaşlarının xaricdə maraqlarının qorunması, emiqrasiya prosesinin strukturunun tənzimlənməsi (məsələn, yüksək ixtisaslı kadrların ölkədən çıxıb getməsinə yol verilməməsi, emiqrantların xaricdə qazandıqları vəsaitin milli iqtisadiyyata cəlb edilməsinin stimullaşdırılması (məsələn, depozitlərə görə yüksək faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi) və s.məqsədləri güdür.

Miqrasiyanın tənzimlənməsi həmçinin dövlətlərərə müqavilələrin imzalanması vasitəsilə də həyata keçirilir.Bundan başqa beynəlxalq səviyyədə miqrasiya ilə bağlı problemlərle Beynəlxalq Əmək Təşkilatı məşğul olur. Bu təşkilatın fəaliyyəti miqrant işçilərin dilindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq onların hüquqlarının qorunması istiqamətində qurulmuşdur.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-KREDİT VƏ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ

Dünyada ilk valyuta bazarları XIX əsrde formalasmağa başlamışdır. Beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi ölkələr arasında hesablaşmaların miqyasının da böyüməsi ilə müşahidə olunurdu. Hesablaşmalar isə müxtəlif valyutalarda aparılırdı. Ona görə də ticarət edən tərəflər üçün onlara lazımlı olan valyutaların alqı-satqısını təşkil etmək məqsədilə dünyadan əsas ticarət mərkəzlərində, ilk növbədə Avropada valyuta bazarları yaradılmağa başladı. Hazırda dünya valyuta bazarının gündəlik dövriyyəsi 1 trln. ABŞ dollarından çoxdur. Dövriyyənin həcmi hər il 10 faiz artır. Alqı-satqı əməliyyatlarında ABŞ dolları, alman markası, ingilis funt-sterlinqi, fransız frankı və yapon iyenini böyük xüsusi çəkiyə malikdir.

Valyuta mübadiləsi üzrə dövriyyənin həcmindən, satılan valyutaların *beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarında* xüsusi çəkisindən asılı olaraq valyuta bazarlarını iki qrupa ayırmak olar:

- dünya valyuta bazarları;
- regional valyuta bazarları.

Dünya valyuta bazarlarında banklar dünyadan aparıcı dövlətlərinin valyutalarının alqı-satqısını həyata keçirirlər. Bu bazarlar içərisində London, Nyu-York və Tokio bazarlarını göstərmək olar. Beynəlxalq valyuta ticarətinin yarısından çoxu məhz bu bazarlarda aparılır.

Regional valyuta bazarlarında isə yalnız müəyyən sərbəst dönləri valyutalarla əməliyyatlar həyata keçirilir. Onlardan Frankfurt, Syurix, Sinqapur, Honkonq bazarlarını qeyd etmək olar.

Kommersiya bankları, mərkəzi banklar, firmalar və qeyri-bank maliyyə təşkilatları (məsələn, sigorta şirkətləri) dünya valyuta bazarının əsas iştirakçılarıdır. Banklar valyuta əməliyyatlarının

aparılmasında aparıcı rol oynayırlar. Onlar valyutaların alqı-satqısını həyata keçirməklə bir tərəfdən öz müştərilərinin (əsasən beynəlxalq ticarətlə məşğul olan firmaların) valyutaya olan ehtiyacını ödəyir, digər tərəfdən məzənnələrin fərqi hesabına qazanc əldə edirlər.

Dünya valyuta bazarlarında aşağıdakı əməliyyatlar həyata keçirilir:

1. *Spot əməliyyatları*. Bu əməliyyatın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, iki tərəf (bank və müəssisə) valyutanın alqı-satqısı barədə sövdələşmə əldə edirlər və dərhal bir gün sonra satıcı sövdələşmə ilə nəzərdə tutulan valyuta məbləğini alicinin hesabına köçürür.

2. *Müddətli (forward) əməliyyatlar*. Forward əməliyyatı spot əməliyyatları kimi iki tərəf arasında valyutanın alqı-satqısı barədə sövdələşmənin əldə edilməsini nəzərdə tutur. Lakin spotdan fərqli olaraq forward əməliyyatı zamanı satıcı müəyyən müddət keçdikdən sonra (məsələn, 3 aydan sonra) sövdələşmə ilə nəzərdə tutulmuş valyuta məbləğini alicinin hesabına köçürür. Qeyd edək ki, alqı-satqı məzənnəsi əvvəlcədən satıcı və alıcı arasında razılaşdırılır. Beləliklə, forwardın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, valyuta sövdələşməsinin bağlanması və yerinə yetirilməsi arasında vaxt intervalı mövcuddur.

3. *Svp əməliyyatı*. Svp valyutanın spot məzənnəsi ilə satılması və sonradan onun forward məzənnəsi ilə geri alınması əməliyyatıdır. Fərz edək ki, alman müəssisəsi 1 mln. dollar gəlir əldə etmişdir və bu məbləği 3 aydan sonra başqa bir müəssisəyə ödəməlidir. Hələlik isə müəssisə bu məbləği yerli istiqraz vərəqələrində (marka ilə ifadə olunmuş) yerləşdirməyi qərara alır. Lakin müəssisə dolları markaya spot sövdələşməsi ilə mübadilə edib onu üç aydan sonra başqa bir sövdələşmə – forward sövdələşməsi ilə geri almaq istəmir. Çünkü hər iki sövdələşmə üzrə müəssisə komisyon haqqı ödəməklə əlavə xərclərlə üzləşə bilər. Ona görə də müəssisə spot və forwardı birləşdirən bir sövdələşmə – svop

sövdələşməsinə üstünlük verərək dolları markaya deyişmək və üç aydan sonra ona dollar lazım olanda satılmış dolları geri almaq imkanına malik olur.

Hazırda dünya valyuta bazarlarında valyutanın alqı-satqısı heç də həmişə beynəlxalq ticarət əməliyyatları üzrə hesablaşmalarla bağlı həyata keçirilmir. Bir çox hallarda bu spekulyativ xarakter daşıyan, yəni məzənnə fərqindən qazanc əldə etmek məqsədini güdürlər. Bu baxımdan banklar "arbitraj" deyilən əməliyyatlardan çox geniş istifadə edirlər. *Arbitraj* – valyutani ucuz alıb sonradan baha satmaqla məzənnə fərqindən gəlir götürmək deməkdir.

Beynəlxalq kapital bazarı

Beynəlxalq kapital bazarı valyuta bazarı ilə birlikdə ümudünya maliyyə bazarının tərkib hissəsi olaraq ölkələr arasında maliyyə resurslarının bölgündürülməsində bir mexanizm kimi çıxış edir. Bu bazarın iştirakçıları müxtəlifdir: özəl firmalar və banklar (və ya xud transmilli şirkətlər və transmilli banklar), fond birjaları, dövlət müəssisələri, hökumət və bələdiyyə orqanları, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları. Beynəlxalq kapital bazarının miqyası olduqca böyükdür. Burada aparılan kredit və maliyyə əməliyyatlarının illik həcmi trilyonlarla dollara çatır.

Beynəlxalq kapital bazarının iki əsas seqmenti vardır: kredit bazarı və borc öhdəlikləri bazarı. Kredit bazarında dünyanın nüfuzlu bankları kreditor rolunda çıxış edərək iri şirkətləri və hökumət orqanlarını kreditləşdirirlər. Bir çox hallarda banklar kredit əməliyyatlarda qrup şəklində çıxış edərək kredit risqini minimuma endirməyə çalışırlar.

Qeyd edək ki, beynəlxalq kredit əməliyyatlarına əvvəlki mövzularda toxunulmuşdur və ona görə də biz bununla bağlı ətraflı söhbət açmayacaqıq. Əlavə olaraq onu göstərmək olar ki, son onilliklərdə beynəlxalq kredit bazarının avrobazar deyilən seqmenti çox sürətlə inkişaf etmişdir. *Avrobazar* – avrovalyutalarda

depozit – ssuda əməliyyatlarının həyata keçirildiyi bazardır. Coğrafi baxımdan avrobazar Avropanın sərhədləri ilə məhdudlaşdırır.

Bəs avrovalyuta nədir? Əger hər hansı bir hüquqi şəxs ABŞ bankında yerləşdiridiyi dollar depozitlərini ABŞ-dan kənarda yerləşən xarici banka köçürürsə onlar bu halda avrodollar kimi çıxış edir. Digər valyutalarla da eyni əməliyyatlar aparıldığda avrovalyuta bazarı formalasır. Avrovalyuta bazarında cəmləşmiş depozitlər sonradan depoziti qəbul edən bank tərəfindən istenilən ölkədə, o cümlədən valyutanın emitenti olan ölkədə kredit əməliyyatları üçün istifadə olunur.

Beynəlxalq kredit müxtəlif şərtlərlə verilir. Belə ki, kreditlər üzrə faiz dərəcələri əvvəlcədən kreditor və borcalan arasında razılışdırıldıqdan sonra müəyyən edilə bilər. Buna *təsbit edilmiş faiz dərəcəsi* deyilir və bu dərəcə kredit müqaviləsinin müddəti bitənədək qüvvədə qalır. Lakin əksər hallarda kredit müqavilələri faiz dərəcəsinin kreditin vaxtı bitənədək bazar konyukturuna uyğun dəyişdirilməsini nəzərdə tutur ("rollover" kreditləri). Buna *üzən faiz dərəcəsi* deyilir. Misal üçün, avrobazarda üzən faiz dərəcəsi kredit müqaviləsi dövründə həm azaldıla, həm də artırıla bilər. Faiz dərəcəsinin mütəmadi olaraq dəyişdirilməsi London banklararası bazarında təklif edilən faiz dərəcəsinin (LIBOR) dinamikasından asılıdır. LIBOR Avrobazarda kreditlər üzrə faiz dərəcələri müəyyən edilərkən əsas kimi götürülür.

Beynəlxalq borc öhdəlikləri bazarında istiqrazlar, veksellər, səhmlər və digər qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlar həyata keçirilir.

Istiqrazlar həm dövlət, həm də özəl qurumlar tərəfindən emissiya edilir. Emissiyanın müddəti 3-10 il təşkil edir. Bəzən elə olur ki, emissiya olunmuş istiqrazların hamısı bir bank və yaxud banklar sindikati tərəfindən alınır. Bu halda istiqrazların yerləşdirilməsi bank kreditinin alınması kimi qəbul edilir.

Bir ölkənin maliyyə bazarında yerləşdirilmiş istiqrazlar da xarici istiqrazlar sayılır. Buna misal olaraq, ABŞ-da dövr edən və

xarici emitentlərə məxsus yerli istiqrazları (Yankee bonds) göstərmək olar. Eyni kateqoriyalı istiqrazlar Yaponianın maliyyə bazarında samuray – bonds adını almışdır.

Son illər avroistiqraz bazarı süretlə inkişaf etməkdədir. Avroistiqrazlar adı istiqrazlardan fərqlənir. Belə ki, o bir neçə ölkənin maliyyə bazarlarında yerləşdirilir, emissiya bank konsorsiumu və beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir. Avroistiqrazlar bir qayda olaraq 10-15 il müddətinə buraxılır. Onların 60 faizindən çoxu dünyanın iri maliyyə mərkəzi olan Londonda yerləşdirilir.

Avroistiqrazi əlverişli şərtlərlə, yəni aşağı faiz dərəcəsi ilə investorlar arasında yerləşdirmək üçün emitent yüksək kredit reytinqinə malik olmalıdır. Emitentin kredit reytinqini beynəlxalq reytinq agentlikləri müəyyənləşdirir. Bunların içərisində Moody Investor və Standart and Poors kimi nüfuzlu agentlikləri misal göstərmək olar. Onların emitent üçün müəyyənləşdiridiyi on yüksək kredit reytinqi AAA reytinqidir. Bu reytinqə layiq göülmək üçün emitent üstün iqtisadi göstəricilər əldə etməlidir (istər dövlət, istərsə də özəl qurum).

Beynəlxalq borc öhdəlikləri bazarnın digər mühüm hissəsində səhmlər, depozit sertifikatları dövr edir. Lakin bu segmentin maliyyə resurslarının səfərbər edilməsində rolü ilbəil zəifləyir. Belə ki, hazırda dünya ölkələrinin beynəlxalq maliyyə bazarlarından cəlb etdikləri vəsaitin cəmi 6 faizi səhm buraxılışının payına düşür. Səhm və depozit sertifikatları bazarı inkişaf səviyyəsinə görə iki qrupa ayrılır:

yetkin bazarlar – ABŞ-in, Yaponianın və Avropa Birliyinin bazarları;

inkişaf edən bazarlar – inkişaf etməkdə olan və keçid dövrünü yaşayan ölkələrin bazarları hesab olunur.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI TƏŞKİLATLAR

Müasir dünyada mövcud olan iqtisadi problemlərin həll olunmasında və dövlətlər arasında iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmlənməsində beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təşkilatların fəaliyyət sferası müxtəlidir. Onlardan bəziləri qlobal iqtisadi məsələlərlə, digərləri isə regional əməkdaşlıq, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərlə bağlı spesifik problemlərin həll olunması ilə məşğul olurlar.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) – universal beynəlxalq kurumdur. Artıq 50 ildən çoxdur ki, bu təşkilat bəşəriyyətin üzləşdiyi siyasi və sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində məqsədyönlü iş aparır. BMT-nin nizamnaməsində deyilir ki, onun əsas məqsədi iqtisadi və sosial xarakterli problemlərin həll olunmasını təmin etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün BMT-nin tərkibində bir sıra qurumlar yaradılmışdır.

Iqtisadi və Sosial Şura. Bu orqan BMT-nin sosial-iqtisadi sahədə bütün fəaliyyətini əlaqələndirir.

Katiblik – BMT-nin digər orqanlarının normal fəaliyyətini təmin edir.

YUNKTAD – Ticarət və İnkişaf Üzrə Konfrans 1964-cü ildə yaradılmışdır. YUNKTAD-in vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq ticarəti inkişaf etdirmək;
- ölkələr arasında bərabər hüquqlu əməkdaşlığı təmin etmək;
- xammal, hazır məhsul, yarımfabrikatlar üzrə beynəlxalq ticarətlə bağlı problemləri həll etmək;
- nəqliyyat, siğorta, texnologiyaların verilməsi ilə əlaqədar məsələləri tənzimləmək.

YUNKTAD-in qərargahı Cenevə şəhərində yerləşir.

YUNİDO – BMT-nin Sənaye İnkışafı Üzrə Təşkilatı 1966-ci ildə yaranmışdır. Bu təşkilatın əsas məqsədi inkışaf etməkdə olan dövlətlərdə sənayeləşdirmə prosesini sürətləndirməkdir. Qərargahı Vyana şəhərindədir.

BMT İP – BMT-nin İnkışaf Programı – 1965-ci ildə yaradılıb. Fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurulmuşdur:

- yoxsulluqla mübarizə;
- inkışaf etməkdə olan ölkələr arasında texniki əməkdaşlıq;
- ətraf mühitin qorunması;
- təbii resursların səmərəli istifadə olunması və s.

FAO – BMT-in Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı 1945-ci ildə yaradılıb. Qərargahı Roma şəhərində yerləşir. İnkışaf etməkdə olan ölkələrə kənd təsərrüfatı, meşə və balıq təsərrüfatı sahəsində köməklik göstərir. Bu ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının genişləndirilməsi məqsədilə FAO onlara texniki yardım edir və müvafiq kadrlar hazırlayır.

Bu orqanlardan başqa, BMT-in tərkibində Avropa İqtisadi Komissiyası, Afrika İqtisadi Komissiyası, Latin Amerikası İqtisadi Komissiyası, Asiya və Sakit Okean İqtisadi və Sosial Komissiyası, Qərbi Asiya İqtisadi və Sosial Komissiyası kimi regional qurumlar da fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) 1944-cü ildə Bretton-Vuds konfransının qərarı ilə yaradılmışdır. 180-dən artıq dövlət bu təşkilatın üzvüdür. BVF tədiyə balansının xroniki kəsri ilə üzləşən dövlətlərə maliyyə yardımçıları göstərir. Kəsrin aradan qaldırılması məqsədilə BVF kredit alan dövlətlərlə birlikdə “sabitləşmə proqramları” hazırlayırlar. Bu proqramlar iqtisadi islahatların sistemli şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Kredit alan dövlət BVF-nin sabitləşmə proqramlarında əks olunan şərtlərə əməl edərək öz iqtisadi siyasetinin istiqamətlərini müəyyən edir. BVF-nin hər bir üzvü bu təşkilatın kapitalında müəyyən kvotaya malikdir.

Dünya Bankı da BVF ilə eyni vaxtda 1944-cü ildə yaradılıb. Dünya Bankına dörd qurum daxildir: Beynəlxalq Yenidənqurma

və İnkışaf Bankı (BYİB), Beynəlxalq İnkışaf Assosiasiyyası (BİA), Beynəlxalq İnvestisiya Təminatı Agentliyi (BİTA) və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK).

BYİB beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatıdır. Bu təşkilata yalnız BVF-nin üzvləri olan dövlətlər daxil ola bilərlər. BYİB üzv dövlətlərdə iqtisadi islahatların sürətləndirilməsi, xüsusiələ də özəl sektorun inkışafı, sənaye potensialının artırılması məqsədilə onlara hərtərəfli maliyyə dəstəyi göstərir. Bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri investisiya layihələrinin və fermer təsərrüfatlarının maliyyələşdirilməsindən ibarətdir. BYİB-in üzv dövlətlərə ayırdığı kreditlərin müddəti 40 ilədək ola bilər. Kreditlər çox aşağı faizlə verilir.

BİA kreditləri ən kasib ölkələrə verir. Kreditlər çox əlverişli şərtlərlə 35-40 il müddətinə ayrılır. Bu kreditlərin əsas təyinatı kənd təsərrüfatının inkışaf etdirilməsidir.

BMK inkışaf etməkdə olan ölkələrdə sahibkarlığın inkışafı, fermer təsərrüfatlarının yaradılması istiqamətində məqsədyönlü iş aparır, bu ölkələrin özəl sektoruna xarici investisiyaların cəlb olunmasına şərait yaradır.

BİTA üzv-dövlətlərə kapital qoyan xarici sərmayədarlara zəmanət verir. O 1988-ci ildə yaradılmışdır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) əsası 1947-ci ildə qoyulmuşdur. 130-dan artıq dövlət bu təşkilatın üzvüdür. ÜTT beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu təşkilatın əsas ideyası dünyada azad ticarət sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Azad ticarət dedikdə, dövlətlərarası ticarət əməliyyatlarında bütün məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması, gömrük rüsumlarının tədricən azaldılması və gələcəkdə tamamilə ləğv olunması nəzərə tutulur. Bu məqsədə nail olmaq üçün ÜTT-nin üzv dövlətləri arasında müntəzəm olaraq danışqlar və ya “raundlar” keçirilir. ÜTT yalnız gömrük rüsumlarını xarici ticarətin tənzimlənməsi vasitəsi kimi qəbul edir. Qeyri-tarif vasitələrinin (lisensiya, kvota və s.) tətbiq olunması isə arzuolunmaz hesab

edilir (xarici ticaret balansında kəsrin yaranması kimi hallar istisna edilməklə).

Avropa Yenidənqurma və İnkışaf Bankı (AYİB). Bu bank 1990-cı ildə Fransa prezidenti F.Mitteranın təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. Əsas məqsədi keçmiş sosialist ölkələrində bazar münasibətlərinə keçidi sürətləndirmək və bu sahədə onlara maliyyə yardımçıları etməkdir. Bank tərəfindən postsosialist ölkələrinə ayrılan kreditlərin təxminən 70 faizi özəl sektora yönəldilir. Şərqi Avropana ölkələrində özəl sənaye müəssisələrinin yaradılmasında və ümumiyyətlə özəlləşdirmə proqramlarının həyata keçirilməsində AYİB-nin xüsusi rolü olmuşdur.

Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankı (BHB) 1930-cu ildə yaradılıb, qərargahı İsveçrənin Bazel şəhərində yerləşir. BHB iki funksiyani yerinə yetirir:

- mərkəzi banklar arasında əməkdaşlığın möhkəmlənməsini təmin edir;
- beynəlxalq hesablaşmaların və beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının aparılmasında vasitəçi kimi çıxış edir.

Qara Dəniz İnkışaf Bankı (QİB) 1996-cı ildə təsis edilmişdir və bu bankın üzvləri əsasən Qara Dəniz hövzəsində yerləşən dövlətlərdir. Bankın fəaliyyəti hövzə dövlətləri arasında iqtisadi integrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində qurulmuşdur. Regionda nəqliyyat kommunikasiya sisteminin yaxşılaşdırılması üçün QİB məqsədli layihələri maliyyələşdirir.

Asiya İnkışaf Bankı (AİB) 1965-ci ildə yaradılmışdır. AİB-in fəaliyyətində Asiya ölkəleri ilə yanaşı dünyanın digər regionlarında yerləşən dövlətlər də iştirak edir. Bank müxtəlif sahələrdə investisiya layihələrini maliyyələşdirir. İnfrastruktur sahələrin (nəqliyyat, rabitə, energetika və s.) inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. AİB tərəfindən ayrılan kreditlərin 1/3-i güzəştli xarakter daşıyır.

İslam İnkışaf Bankı 1975-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır, qərargahı Səudiyyə Ərabistanının paytaxtı Ciddə şəhərində yerləşir. Fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, yalnız İslam ölkələrinə

maliyyə yardımçıları göstərir və verilən kreditlərdən faizlər tutmur. Kənd təsərrüfatı və infrastrukturun inkişafına yardım göstərmək bankın fəaliyyətində prioritet istiqamətlər hesab olunur.

Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkışaf Təşkilatı (BƏİT) sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadi qurumudur. Bu təşkilat 1961-ci ildə üzv – dövlətlərdə iqtisadi və sosial tərəqqiyə nail olmaq və inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım göstərilməsi sahəsində birgə iş aparmaq məqsədilə yaradılıb. Hazırda BƏİT-nin 24 üzvü var. Onun tərkibində üç komitə fəaliyyət göstərir: Ticarət üzrə komitə; İcraedici komitənin xüsusi sessiyası; İnkışafa yardım komitəsi.

Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı BMT-nin ixtisaslaşmış təsisatı kimi aşağıdakı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir:

- beynəlxalq yükdaşımalarını həyata keçirən dəniz donanması ilə bağlı problemləri həll edir;
- dənizdə təhlükəsizliyin təmin olunmasına dair beynəlxalq normaları müəyyən edir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı BMT-nin ixtisaslaşmış orqanıdır. Əməkçilərin sosial-iqtisadi problemləri BƏT-in əsas fəaliyyət sahəsi hesab olunur. BƏT əməkçilərin iş rejiminin yaxşılaşdırılması, normal həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, işsizliyə qarşı mübarizə və s. bu kimi məsələlərlə məşğul olur.

BEYNƏLXALQ İQTİSADI İNTEQRASIYA

XX əsrin son onillikləri dövlətlərərəsi iqtisadi münasibətlərin inkişafının keyfiyyətce yeni mərhələyə – iqtisadi integrasiya mərhələsinə qədəm qoyması ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya – dövlətlər arasında iqtisadi yaxınlaşma prosesidir. Bu proses milli iqtisadi sistemlərin müxtəlif formalarda birləşməsi ilə müşahidə olunur. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, dövlətlər, regionlar arasında kapital axınının sürətlənməsi, istehsal və elmi-texniki kooperasiyanın inkişafi iqtisadi integrasiyanı obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Bütün bu proseslər dünya dövlətlərinin qarşılıqlı iqtisadi asılılığını gücləndirir. Belə bir şəraitdə iqtisadi əməkdaşlığın səmərəliyinin daha da artırılması təsərrüfat əlaqələrində mövcud olan məhdudiyyət və maneələrin aradan qaldırılmasını tələb edir. Ona görə də iqtisadi integrasiya müasir dünya iqtisadiyyatının mühüm cəhətlərindən birinə çevrilmişdir.

Hazırda iqtisadi integrasiya əsasən regional xarakter daşıyır, yəni müəyyən coğrafi ərazi ilə məhdudlaşır. İqtisadi integrasiyanın daha bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu proses inkişaf səviyyəsi bir-birinə yaxın olan, oxşar iqtisadi problemlərlə üzləşən dövlətləri əhatə edir. Təsadüfi deyil ki, hazırkı dövrdə iqtisadi integrasiya ya sənayecə inkişaf etmiş (məsələn, Qərbi Avropa dövlətləri), ya da inkişaf etməkdə olan dövlətlər arasında baş verir. İnteqrasiya son nəticədə ticarətin genişləndirilməsi və milli sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi məqsədini gündür.

Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın dörd əsas növü mövcuddur:

1) Sərbəst ticarət zonası (STZ) qarşılıqlı ticarətdə tətbiq olunan bütün gömrük rüsumlarının ləğv olunması məqsədilə yara-

dılır. Hazırda dünyada mövcud olan STZ-lərə misal olaraq aşağıdakılardır:

Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA) 1960-cı ildə yaradılıb, Avstriya, Finlandiya, İslandiya, Lixtensteyn, Norveç və İsveç özündə birləşdirir.

Avropa İqtisadi Zonası (AİZ) 1964-cü ildə yaradılıb, Avropa Birliyi dövlətlərini, İslandiya və Lixtensteyni əhatə edir.

Şimali Amerika Sərbəst Ticarət Zonası (NAFTA) 1992-ci ildə ABŞ, Kanada və Meksika arasında bağlanmış sazişlə yaradılıb. Saziş ixrac-idxlə əməliyyatlarına gömrük rüsumlarının tədricən aradan götürülməsini nəzərdə tutur (Bəzi kənd təsərrüfatı və yün-gül sənaye malları istisna olmaqla). NAFTA sazişi təkcə ticarətin sərbəstləşməsini əhatə etmir. Bu sazişin əsas məqsədi həm də sərmayənin və işçi qüvvəsinin üzv-dövlətlər arasında sərbəst hərəkətinin təmin olunmasıdır.

ASEAN dövlətlərinin sərbəst ticarət haqqında Sazişi (AFTA). Bu saziş 1992-ci ildə Bruney, İndoneziya, Malayziya, Filippin, Sinqapur və Tailand arasında imzalanmışdır.

2) Gömrük İttifaqı (Gİ). Gİ çərçivəsində əmtəə və xidmətlərin ticarəti tam sərbəstləşdirilir, yəni gömrük rüsumları və müxtəlif ticarət məhdudiyyətləri ləğv olunur. İttifaq dövlətləri eyni zamanda üçüncü ölkələrlə ticarət əməliyyatlarına vahid gömrük tarifi və ticarətin qeyri-tarif tənzimlənmə sistemini tətbiq edirlər. Gİ çərçivəsində əlaqələndirici orqan kimi Dövlətlərərəsi Katiblik çıxış edir. Dünyada bir neçə Gİ mövcuddur:

Avropa Birliyinin Türkiyə ilə Assosiasiyası 1963-cü ildə yaradılıb, Türkiyə və AB dövlətlərini birləşdirir.

Vahid Mərkəzi Amerika Bazarı 1961-ci ildə təsis edilib. İştirakçı dövlətlər bunlardır: Kosto-Rika, Salvador, Qvatemala, Honduras, Nikaraqua.

Vahid Ərəb Bazarı Misir, İrak, İordaniya, Suriya, Yəmən, Livan, Mavritaniyanı özündə birləşdirir, əsası 1964-cü ildə qoyulub.

3) Vahid Bazar (VB) qarşılıqlı ticarətlə yanaşı, sərmayə və işçi qüvvəsinin də hərəkətinin tam sərbəstliyini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə üzv-dövlətlərin vahid iqtisadi qurumu və orqanları təsis edilir. Aşağıdakı iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatlarını vahid bazara aid etmək olar:

Cənub Konusu Dövlətlərinin Vahid Bazarı (MERKOSUR). Bu-
raya Argentina, Braziliya, Paraqvay və Uruqvay daxildir. 1991-ci
ildə təsis edilib.

And Vahid Bazarı. Bu quruma Boliviya, Kolumbiya, Ekvador,
Peru və Venesuela daxildir, 1990-ci ildə yaradılıb.

Fars Körəzi üzrə Ərəb Dövlətlərinin Əməkdaşlıq Şurasının
əsası 1981-ci ildə qoyulub. Üzvləri Bəhreyn, Küveyt, Oman, Qa-
tar, Səudiyyə Ərəbistanı kimi dövlətlərdir.

4) İqtisadi Birlik. İnteqrasiyanın bu forması ticarətin,
sərmayənin və işçi qüvvəsinin hərəkətinin sərbəstləşdirilməsin-
dən başqa, həm də vahid iqtisadi siyasetin yeridilməsi, qanunveri-
ciliyin unifikasiyası və ümumi valyutanın buraxılması kimi məsə-
lələri əhatə edir. İqtisadi Birlik vahid iqtisadi məkan deməkdir.
Bu məkanda fəaliyyət göstərən iqtisadi qurum və orqanlar qərar-
ların qəbul edilməsində müstəsna hüquqa malik olurlar. Bu o de-
məkdir ki, üzv-dövlətlərin suverenliyi qismən məhdudlaşır və
onların hökumətlərinin idarəedici funksiyalarının bir hissəsi birlili-
yin vahid orqanlarına verilir.

İqtisadi Birliyin ən mütereqqi və təkmil nümunəsi *Avropa Bir-
liyidir (AB)*. AB çox mürəkkəb, universal sosial-iqtisadi və siyasi
təşkilatdır. AB-nin tarixi 1951-ci ilin aprel ayından başlayır. Bu
dövrde Avropanın 6 dövləti – Belçika, Niderland, Lüksemburq,
AFR, Fransa və İtaliya Avropa Kömür Birliyinin yaradılması haqq-
ında Paris sazişini imzalamışlar. Bu Avropada İqtisadi Birliyin
formalaşması istiqamətində ilk addım idi. 25 mart 1957-ci ildə isə
Roma sazişi imzalanaraq *Avropa İqtisadi Birliyinin (AİB)* əsası
qoyuldu. Sazişə görə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nə-
zərdə tutuldu:

- idxlal-ixrac əməliyyatlarına gömrük rüsumlarının, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin tətbiqinin dayandırılması;
- digər ölkələrə qarşı vahid ticarət siyasetinin yeridilmesi;
- əmək və maliyyə resurslarının üzv – dövlətlər arasında sərbəst hərəkətinin təmin olunması;
- kənd təsərrüfatı və nəqliyyat sahəsində ümumi siyasetin həyata keçirilməsi;
- üzv-dövlətlərdə yeridilən iqtisadi siyasetin əlaqələndirilməsi;
- qanunvericiliyin unifikasiyası.

1973-1986-ci illər ərzində AB-nin sıralarına 9 yeni dövlət – Danimarka, İrlandiya, Böyük Britaniya, Yunanistan, İspaniya, Portuqaliya, Avstriya, Finlandiya və İsveç qəbul olunmuşlar. Hazırda AİB-nin 15 üzvü vardır.

Vahid iqtisadi məkanın formalaşdırılması prosesini daha da can-
landırmaq üçün AİB 1985-ci ildə iki mühüm sənədi – *Vahid Av-
ropa Aktını* və “Ağ Kitab”ı qəbul etdi:

1987-ci ildə qüvvəyə minən *Vahid Avropa Aktının* birinci his-
səsində deyildirdi ki, Avropada möhkəm iqtisadi və siyasi ittifaqın
yaradılması ali məqsəddir. Bu sənəddə vahid bazara keçidin kon-
kret vaxtı da müəyyən edildi – 31 dekabr 1992-ci il.

“Ağ Kitab” adlı sənəddə isə əməkdaşlığı mane olan problem-
lərin aradan qaldırılmasına yönəldilmiş 300 maddədən ibarət təd-
birlər planı eks olundu. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- ticarətdə bütün maneələrin aradan qaldırılması;
- yüklerin və nəqliyyat vasitələrinin rəsmiləşdirilməsi və
yoxlanılması qaydalarının sadələşdirilməsi;
- vətəndaşların (üzv-dövlətlərdə yaşayan) hərəkətinə nəzarə-
tin ləğv edilməsi, vahid viza nəzarətinin tətbiqi – bütün bu şərtlər
“Şengen” müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuşdur;
- vahid texniki, veterinar və sanitər norma və standartlara ke-
çidin təmin olunması;
- maliyyə əməliyyatlarının sərbəstləşdirilməsi;
- statistikanın və uçot-hesabat sisteminin unifikasiyası və s.

Avropada integrasiyanın yeni mərhələsi 1991-ci ildə Avropa İttifaqı haqqında sazişin imzalanması ilə başladı. Sazişdə İqtisadi və Valyuta İttifaqının yaradılmasına xüsusi yer verilirdi. Bunun vaxtı da təyin olundu – 1 yanvar 1999-cu il. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropada artıq vahid valyuta – Yevro və Vahid Mərkəzi Bank haqqında saziş qüvvədədir.

AB-nin əsas orqanları aşağıdakılardır: Nazirlər Şurası, Avropa Komissiyası, Avropa Parlamenti, Məhkəmə, Avropa Şurası, Avropa İnvestisiya Bankı, Avropa Sosial Fondu, Avropa Regional İnkişaf Fondu, FEOQA (kənd təsərrüfatı ilə bağlı problemləri həll edir).

MÖVZU 32

AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATI KEÇİD MƏRHƏLƏSİNDE

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə edərək dünya ölkələri ilə sərbəst şəkildə siyasi və iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirmək üçün əlverişli imkan qazandı. Ölkəmizdə iqtisadi islahatların geniş miqyasda həyata keçirilməsinə başlandı.

Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar iqtisadi proseslərin maksimum liberallaşdırılmasına yönəldilmişdir. Son illər bu istiqamətdə görülen işlər tədricən də olsa cəmiyyətdə gedən demokratikləşmə prosesini tamamlayır və onun sürətlənməsi üçün şərait yaradır. Demokratikləşmə prosesi cəmiyyət üzvlərinin şəxsi azadlığının, iqtisadi islahatlar isə onların iqtisadi azadlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Ölkədə bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində atılan addımlar ilk növbədə iqtisadi fəallığın və təşəbbüskarlığın artırılmasını nəzərdə tutur. Sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əvvəller müəyyən edilmiş bütün qadağalar aradan götürülüb. Vətəndaşlarda maddi məraq və iqtisadi məsuliyyət hissələri güclənib. Lakin cəmiyyətin heç də bütün üzvləri hələlik iqtisadi islahatların yaratdığı imkanlardan tam və dolğun istifadə edə bilmirlər.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan yeni iqtisadi münasibətlərə keçidlə bağlı bir çox problem və çətinliklərə üzləşdi. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycanda iqtisadi böhranın derinləşməsi, istehsal həcminin aşağı düşməsi, əhalinin həyat səviyyəsinin pişləşməsi müşahidə edilirdi. Yalnız 1995-ci ildən sonra hökumətin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə birgə hazırladığı iqtisadi sabitləşmə proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi tənəzzülün derinləşməsinin qarşısı alındı və iqtisadi yüksəliş üçün zəmin yarandı.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM)

Son dörd ildə ÜDM-in artmasında ölkəmizdə aparılan iqtisadi islahatlar başlıca rol oynamışdır. Makroiqtisadi sabitliyin bərqrər olması, özəl bölmənin inkişafı, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına irimiqyaslı axını ÜDM-in sabit artımı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. 1998-ci ildə istehsal olunan ÜDM-in nominal həcmi 15,9 trilyon manat (4,1 milyard ABŞ dolları) təşkil etmişdir ki, bu da 1997-ci illə müqayisədə 10 faiz çoxdur. Bu dövrdə ölkə əhalisinin hər nəfərinə 2,1 milyon manat və ya 537 ABŞ dolları məbləğində ÜDM istehsal edilmişdir.

1998-ci ildə ÜDM-in sahə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Sənaye	- 22 faiz
Tikinti	- 16 faiz
Nəqliyyat və rabitə	- 13 faiz
Ticarət və ictimai iaşə	- 6 faiz
Kənd təsərrüfatı	- 20 faiz
Maddi istehsalın digər sahələri	- 1 faiz
Qeyri-maddi istehsal sahələri	- 15 faiz
Xalis vergilər	- 7 faiz

Sənaye istehsalı

1998-ci ildə 11,6 trilyon manatlıq (2,9 milyard ABŞ dolları) və ya 1997-ci ildə olduğundan 2,2 faiz çox sənaye məhsulu istehsal edilmişdir. Bu dövrdə ölkə sənayesinin inkişafına 4,1 trln. manatlıq və ya 1,1 milyard ABŞ dolları (1997-ci ilə nisbətən 16 faiz çox) sərmayə qoyulmuşdur. Bu isə ölkə üzrə sərmayə qoyuluşunun 78 faizini təşkil edir.

1996-1998-ci illər ərzində 1653 yeni sənaye müəssisəsi açılmış və onların sayı 1 yanvar 1999-cu il tarixə 4637-ə çatmışdır. Yeni yaranan müəssisələrin 88 faizini kiçik müəssisələr təşkil edir. Bu müddət ərzində xarici və müştərək müəssisələrin sayı 3 dəfə, art-

mışdır. Müəssisələrin sahələr üzrə təhlili göstərir ki, sahibkarlar yeyinti, yüngül, sellüloz-kağız və poliqrafiya sənayesinə daha çox maraq göstəririrlər.

Sənayedəki artım əsasən neft və qaz hasilatı sənayesinin (ötən ilə nisbətən artım 23 faiz təşkil etmişdir), elektroenergetika (5,9 faiz) və neft-kimya (1,2 faiz) müəssisələrinin fəaliyyəti hesabına əldə edilmişdir. Bu sahədə Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin (ABƏŞ) işi xüsusi qeyd olunmalıdır. İl əzində ABƏŞ tərəfindən 2,4 milyon ton neft və 330 milyon kub metr qaz hasil edilmişdir. Neft hasilatında son illər davam edən azalma prosesinin qarşısı alınmış və ölkədə hasil edilən 11,4 milyon ton neft 1991-1992-ci illərin səviyyəsinə çatmışdır.

Təəssüf ki, elektroenergetika və yanacaq sənayesi müəssisələrinin əldə etdiyi müsbət nəticələr sənayenin digər sahələrinin zəif işləməsi və bir sıra müəssisələrin işinin tamamilə dayanması fonunda baş vermişdir. Metallurgiya, kimya, maşınqayırma, yüngül sənaye və s. sahələrdə istehsalın aşağı düşmə meyli davam etmişdir.

Bütün bunların nəticəsində sənayenin sahə strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermiş, xammal yönümlü sahələrin xüsusi çəkisinin artması, hazır məhsul istehsalı ilə məşğul olan və elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən sahələrin xüsusi çəkisinin azalması müşahidə olunmuşdur. Belə ki, yanacaq-enerji sahələrinin sənayenin ümumi həcmindəki xüsusi çəkisi 1990-ci ildəki 14,1 faizdən 1998-ci ildə 72,7 faizdək yüksəldiyi halda, digər sahələrin payı azalmışdır. Məsələn, bu göstərici maşınqayırma sənayesində müvafiq olaraq 20,3 faizdən 3,5 faizdək, kimya və neft-kimya sənayesində 6,4 faizdən 3,2 faizdək, yüngül sənayedə 19,9 faizdən 2,7 faizdək aşağı düşmüştür. Belə bir meyl Azərbaycanda "Holland sindromu" üçün "əlverişli" şərait yaratmaqdadır.

Yaxın keçmişdə sənayedə çalışanların əksəriyyəti dövlət bölməsində cəmləşmişdirse də, sənayenin qeyri-dövlət bölməsində işləyənlərin xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 4,8 faiz, 1996-ci ildə 6,7 faiz, 1997-ci ildə 14,5 faiz və 1998-ci ildə 19,3 faiz təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı

Azərbaycanda ÜDM-in formallaşmasında öz xüsusi çəkisinə görə sənayedən sonra kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli rol oynayır. 1998-ci ildə ÜDM-in 20 faizi kənd təsərrüfatının payına düşmüşdür. Son üç ildə yeni təsərrüfatçılıq formalarının inkişafı üçün hüquqi bazanın yaradılması, torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi, sovxoz və kolxozların ləğv edilməsi və onların əvəzində kənd təsərrüfatı kooperativlərinin, kollektiv və kiçik müəssisələrin, kəndli-fermer təsərrüfatlarının inkişaf etdirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrində müəyyən irəliləyişər əldə edilmişdir.

1998-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 3,9 faiz artmışdır. Yaradılmış və fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının sayı 27000-ə çatmışdır. Özəlləşdiriləcək torpaq sahələrinin 90 faizi kənd əhalisinə verilmişdir. Torpaq islahatına əsasən 3 milyon nefərdən artıq vətəndaş torpaq payı almalıdır.

1998-ci ildə kartof 38,8 faiz, bostan məhsulları 38,1 faiz, meyvə 16,5 faiz, tərəvəz 1,5 faiz çox istehsal edilmişdir. Bununla yanaşı bir sıra mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı kəskin surətdə azalmışdır. Məsələn, 1997-ci illə müqayisədə 1998-ci ildə çay yarpağı 47,6 faiz, taxıl 16 faiz, pambıq 9,7 faiz, üzüm 0,9 faiz az yığılmışdır.

1990-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda pambıq istehsalının aşağı düşməsi müşahidə edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 1992-ci ildə pambıq istehsalı 0,5 mln. tondan yuxarı olduğu halda, 1993-1998-ci illərdə bu göstərici təxminən 270-280 min ton arasında olmuşdur. 1997 və 1998-ci illərdə pambıq istehsalının həcmi müvafiq olaraq 124,6 və 112,6 min ton təşkil etmişdir. Pambıq istehsalının azalmasının əsas səbəblərindən biri onun satınalma qiymətinin çox aşağı olması ilə bağlıdır. Belə ki, 1998-ci ilin məlumatına görə respublikada pambığın 1 kq-nın qiyməti 973 manat təşkil etmişdir ki, bu da onun maya dəyərindən 3 dəfə azdır.

Kənd təsərrüfatında aparılan islahatlar, xüsusi ilə də mal-qaranın özəlləşdirilməsi nəticəsində heyvandarlıq tamamilə xüsusi mülkiyyətə keçmişdir. Bunun da nəticəsində heyvanların baş sayı artmış (2,8 faiz), et, süd, yumurta və yun istehsalında irəliləyiş (3-4,8 faiz) əldə edilmişdir.

Heyvandarlıq məhsullarının istehsalı (min tonla)

Cədvəl 2.

Məhsullar	1995	1996	1997	1998
Ət	82	85,7	89,3	168,3
Süd	826,5	843,3	881,2	923,9
Yumurta, mln. ədəd	455,8	477,3	491,6	507,2
Yun	9	9,1	9,5	9,9

1999-cu ilin yanvar ayının 1-ə olan vəziyyətə görə Azərbaycanda qaramalın sayı əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 53 min baş və ya 2,9 faiz, o cümlədən inək və camışlar 23,9 min baş və ya 2,8 faiz, qoyun və keçilər 144,7 min baş və ya 2,7 faiz, donuzlar 2,4 min baş və ya 11,3 faiz artmışdır.

Bütövlükdə aqrar sektorun inkişaf xüsusiyyətləri göstərir ki, hələ torpaq kənd əhalisinin sosial-iqtisadi problemlərinin həlli vasitəsinə çevriləməmiş, kənd təsərrüfatına dövlət yardımının səmərəli və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab verən mexanizmi yaradılmamışdır.

Kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud problemlərin aradan qaldırılması, aqrar islahatların ikinci mərhələsinin süretləndirilməsi, bu sahədə vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Aqrar sahədə islahatların süretləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında" 22 mart 1999-cu il tarixli fərmanı ilə Nazirlər Kabinetinə aqrar sektorun maliyyə, qiymət, vergi, kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmişdir.

Əsaslı tikinti və investisiyalar

Son illər Azərbaycanda tikinti işləri ilk növbədə xarici investisiyaların ölkəmizə axını nəticəsində geniş vüsət almışdır. Xüsusilə neft sənayesində xarici sərmayənin iştirakı ilə iri investisiya layihələrinin reallaşdırılması respublikada bu sahə ilə birbaşa və yaxud dolayı bağlı olan yeni infrastruktur obyektlərin (məsələn neft kəmərlərinin), istehsal təyinath tikililərin, binaların inşasını sürətləndirmişdir. 1996-ci ildə ölkədə tikintinin həcmi 2 dəfə, 1997-ci ildə 67 faiz artmışdır. 1998-ci ildə isə artım 45 faiz təşkil etmiş və tikilib istifadəyə verilmiş obyektlərin dəyəri 5.3 trilyon manata çatmışdır.

1997-1998-ci illərdə tikilib istifadəyə verilmiş obyektlərin təxminən 70 faizi xarici vəsait hesabına (xarici və birge müəssisələrin vəsaiti) maliyyələşdirilmişdir. Bununla belə dövlət bütçəsi vəsaitlərinin kapital qoyuluşunun ümumi həcmində xüsusi çökisi son üç ildə xeyli azalmışdır. Belə ki, 1995-ci ildə bu göstərici 13.2 faiz təşkil edirdi, 1998-ci ildə cəmi 1.6 faizə bərabər olmuşdur. Bunundan əsas səbəbi dövlətin maliyyə imkanlarının məhdud olmasıdır. Maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşunun bölüşdürülməsi aşağıdakı cədvəldə göstərilir.

Maliyyə mənbələri üzrə kapital qoyuluşlarının bölüşdürülməsi (faizlə)

Cədvəl 13.

	1995	1996	1997	1998
Cəmi kapital qoyuluşu:	100	100	100	100
Dövlətin kapital qoyuluşları	13	2.7	2	1.6
Təşkilat və müəssisələrin xüsusi vəsaitləri	44	30.2	24	25.1
Əhalinin vəsaiti	8	8.8	5.2	4.5
Xarici investorların vəsaiti	35	58.3	68.8	68.8

Ölkədə inflyasiyanın məhdudlaşdırılması, iqtisadiyyatın maksimum dərəcədə liberallaşdırılması, ictimai-siyasi sabitliyin təmin edilməsi investisiya fəallığının artması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilmiş investisiya qoyuluşu 1997-ci illə müqayisədə 21,2 faiz artmış və 1,9 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Investisiyaların 88 faizi istehsal təyinatlı obyektlərdə cəmləşmişdir.

İnvestisiya qoyuluşunun həcmi (mln.ABŞ dolları)

Cədvəl 4.

	1995	1996	1997	1998
Ümumi investisiya	544	917	1568	1901
<i>o cümlədən:</i>				
Xarici investisiya	375	621	1307	1472
<i>ondan:</i>				
neft sektoruna	140	416	784	882,8

1998-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına xarici investorlar tərəfindən 1,5 mlrd. ABŞ dolları məbləğində və ya 1997-ci ildə olduğundan 12,6 faiz çox xarici investisiya qoyulmuşdur. Hazırda Azərbaycanda adambaşına 185 ABŞ dolları xarici investisiya qoyuluşu düşür.

1994-cü ildə siyasi sabitliyin tədricən bərqərar olması, makroiqtisadi sabitliyin əldə olunması, en əsası isə Azərbaycan hökumətinin dönyanın ən iri neft şirkətləri ilə imzalılmış olduğu neft müqaviləsi – “Əsrin müqaviləsi” ölkəmizə investisiyaların genişmiqyaslı axınının təməlini qoydu. “Əsrin müqaviləsi” 1994-cü ilin sentyabr ayının 20-də Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə dönyanın məşhur neft şirkətləri – Amoco, BP, Penzoyl, Yunokl, Statoyl, Lukoyl, TRAO, Ekson, İtoçu, Delta, Remko tərəfindən imzalanmışdır. Bu şirkətlər ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı kimi dövlətləri təmsil edir.

Müqavilənin şərtlərinə görə Azəri, Günəşli və Çıraq neft ya-
taqlarının işlənməsi üçün 8 mlrd. dollar həcmində kapital qoyu-
luşları həyata keçirilməlidir. Müqavilə 30 il müddətinə bağlan-
mışdır və bu dövr ərzində 550 milyon tonn neft hasil edilməlidir.
Çıxarılaçaq neftdən əldə olunan gəlirin 80 faizi Azərbaycana, 20
faizi isə tərəfdəş şirkətlərə çatacaq. Eyni zamanda neftlə bərabər
çıxan qazın da Azərbaycana veriməsi nəzərdə tutulur. Müqavi-
lədə həmçinin Azərbaycana əvəzsiz olaraq 420 mln. dollar
həcmində vəsaitin (neft bonusu) verilməsi nəzərdə tutulmuşdur
və hazırda bu vəsait ölkəyə daxil olmaqdadır.

“Əsrin müqaviləsi”nin artıq həyata keçirilməsinə başlanılmış-
dır. Belə ki, 1997-1998-ci illərdə artıq ilkin Azərbaycan nefti
dünya bazarlarına çıxarılmış və onun ixracından 148.5 mln. dollar
vəsait əldə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi bu sahədə mövcud
olan əsas problemlərdən biri Azərbaycan neftinin dünya bazarla-
rina nəql edilməsi üçün əsas neft kəmərinin (əsas ixrac kəməri)
hansi istiqamətdə çəkilməsi idi. Belə ki, gözlənildiyinə görə
“Əsrin müqaviləsi” üzrə neftin əsas hasilatı 2000-ci ildən sonra
başlayacaq və bu dövrdə gündəlik neft hasilatı 200 min barrelə
çatdırılacaq. Ona görə də bu həcmidə nefti ixrac edə bilecek iri
neft kəmərlərinin ən sərfəli marşrutunun seçilməsi ümdə məsələ-
lərdən biri kimi Azərbaycan hökumətinin qarşısında dururdu.

Nəhayət, 1999-cu il noyabr ayının 18-də Türkiyənin İstanbul
şəhərində keçirilmiş ATƏT-in zirvə toplantısında məşhur “Çıra-
ğan Sarayı”nda “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və
Türkiyə Cümhuriyyəti əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan
əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Saziş”
imzalandı. Heç şübhəsiz, bu saziş nəinki Azərbaycanın, hətta
Gürcüstanın və Türkiyə Cümhuriyyətinin, yaxın gələcəkdə Orta
Asiya respublikalarının iqtisadi inkişafında həllədici rol oynaya-
caq.

Ümumiyyətlə, son 4 ildə Azərbaycan dünyanın transmilli şir-
kətləri ilə 19 neft müqaviləsi imzalımı və bù müqavilələr çərçi-

vəsində ölkənin neft sənayesine təxminən 60 mlrd.dollar həcmi-
də investisiya qoyuluşu gözlənilir.

Azərbaycana xarici sərmayə əsasən birbaşa investisiyalar for-
masında cəlb edilir. 1997-1998-ci illərdə onların həcmi bir qayda
olaraq 1 mlrd. dollardan yuxarı olmuşdur. 1995-ci ildə bu göstəri-
ci cəmi 154.7 mln. dollar təşkil etmişdir. Sahəvi quruluşuna görə
birbaşa xarici investisiyaların 70 faizdən çoxu neft sənayesinin
payına düşür.

Qeyri-neft sənayesinə gəldikdə isə onu qeyd etmək lazımdır
ki, bu sahəyə birbaşa xarici investisiyaların ən intensiv axını 1997-
ci ildə baş vermiş və onların həcmi 290 mln.dollara yaxın olmuş-
dur. 1998-ci ildə isə bu göstərici azalaraq 196 mln. dollar təşkil
etmişdir.

Azərbaycanda birgə müəssisələrin yaradılması da xarici sə-
mayənin cəlb edilməsində müəyyən rol oynamışdır. Belə ki,
1998-ci ilin yekunlarına görə ölkəmizdə 300-dən çox müştərek
müəssisə fəaliyyət göstərir.

Nəqliyyat və rabitə

1996-1998-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri kimi
nəqliyyat və rabitə sahəsində də nəzərəçarpacəq dəyişikliklər baş-
vermişdir. Bu sahənin ÜDM-da xüsusi çəkisi 1996-ci ildə 10.3
faiz, 1997-ci ildə 12 faiz, 1998-ci ildə isə 13 faiz təşkil etmişdir.
İlk önce qeyd etmək lazımdır ki, TRASEKA layihəsinin – Avrasi-
ya nəqliyyat dəhlizinin (Böyük Yəhə Yolu) fəaliyyətə başlaması
Azərbaycan Respublikasının ərazisi vasitəsilə bütün növ nəqliyy-
yat vasitələri ilə daşınan yüklerin həcmini xeyli artırılmışdır. 1998-
ci ildə yüklerin 33 faizi avtomobil, 16 faizi dəniz, 21 faizi demir
yolu, 30 faizi isə boru kəməri ilə daşınmışdır.

Yükdaşımalarда qeyri-dövlət müəssisələrinin xüsusi çəkisi
tədricən artır və 1998-ci ildə daşınmış yüklerin üçdə biri məhz
onların payına düşmüşdür. 1995-ci ildə Avrasiya nəqliyyat dəhlizi

vasitəsilə Orta Asiya dövlətlərindən Azərbaycan ərazisi ilə 350 min.tonn yük daşınmışdır. 1996 və 1997-ci illərdə isə bu göstərici müvafiq olaraq 650 min və 2 mln. tonn təşkil etmişdir. 1998-ci ildə tranzit yükdaşımalarının həcmi 4 mln. tona çatmışdır.

Dəhlizin fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində Azərbaycan 80 mln. dollar gəlir əldə etmişdir. Bu layihənin işə düşməsi bəzi nəqliyyat növləri üzrə yükdaşımalarının intensivləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, 1998-ci ildə dəniz nəqliyyatı ilə yüklövriyyəsinin 95 faizi xarici yükdaşımalarının payına düşmüştür.

Son illər yeni telefon stansiyalarının istifadəyə verilməsi və mövcud stansiyaların yenidən qurulması, rabitə sahəsində müştərək müəssisələrin yaradılması, mobil telefon şəbəkəsinin inkişafı rabitə xidmətlərinin həcminin artmasında başlıca amil olmuşdur. 1997-ci və 1998-ci illərdə rabitə xidmətlərindən faktiki qiymətlərlə müvafiq olaraq 409 milyard manat və 649,2 milyard manat gəlir əldə edilmişdir.

Özəl bölmə

1998-ci ildə Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafının təhlili göstərir ki, ölkədə tədricən də olsa özəl sektor formalşamışdır. ÜDM-də özəl bölmənin payı 1995-ci ildə 34 faiz, 1996-ci ildə 38 faiz, 1997-ci ildə 46 faiz olduğu halda, bu göstərici 1998-ci ildə 55 faizə çatmışdır.

Özəl bölmənin ÜDM-də, sənaye istehsalında və kənd təsərrüfatında payı (faizlə)

Cədvəl 5.

	1995	1996	1997	1998
Ümumi Daxili Məhsulda	34	38	46	58
Sənaye istehsalında	5	7	15	26
Kənd təsərrüfatı istehsalında	60	68	85	95

Özəl bölmədə hazırda bir milyondan çox adam məşğuldur ki, bu da ölkənin məşğul əhalisinin 35 faizini təşkil edir

Sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində inkişaf meylleri nəzərə carpsada, bu sahədə ciddi problemlər də az deyil. Belə ki, bir çox hallarda dövlət orqanları tərəfindən iqtisadi qurumların fəaliyyətinə yerli-yersiz müdaxilələr edilir, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində süni maneələr yaradılır. Bu kimi neqativ halların aradan qaldırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında" 7 yanvar 1999-cu il tarixli fərman imzalamışdır. Bu fərmana əsasən, dövlət orqanlarında nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv edilməsi, hüquq-mühafizə orqanlarının iqtisadi qurumların fəaliyyətinə müdaxiləsinin aradan qaldırılması və s. bu kimi radikal tədbirlər nəzərdə tutulur.

Özəlləşdirmə

Keçmiş sosialist ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi iqtisadi islahatların mühüm istiqaməti kimi çıxış edir. 1992-ci ildə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsini həyata keçirmək məqsədilə Dövlət Əmlak Komitəsi yaradıldı. 1993-cü ildə Azərbaycanda "Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi haqqında" qanun qəbul edildi və beləliklə də özəlləşdirmə prosesinin hüquqi bazası yaradıldı.

Azərbaycanda özəlləşdirmə prosesi mənzillərin və taksilərin özəlləşdirilməsi ilə başlandı. 1995-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin Dövlət Programı" qəbul edildi. Bu program Azərbaycanda kiçik özəlləşdirmənin başlanmasını nəzərdə tuturdu. 1997-ci ilin mart ayında ölkə əhalisine 8 mln. özəlləşdirmə payı verildi.

Özəlləşdirməyə başlanıldığı vaxtdan ilkin dəyəri 396,5 milyard manat (102,5 milyon ABŞ dolları) olan 27712 müəssisə və obyekt özəlləşirilmişdir. Təkcə 1998-ci il ərzində 6644 müəssisə

ve obyekt özəlləşdirilmiş və onların satışından dövlət bütçəsinə 141,7 milyard manat (36 milyon ABŞ dolları) vəsait daxil olmuşdur. Nizamnamə kapitalının həcmi 1940,5 milyard manat (502 milyon ABŞ dolları) olan 954 dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsində xarici investorlar da iştirak etmək hüququna malikdirlər. Yəni, onlar çək əldə edərək müəssisielərin səhmdarlarına çevrilə bilərlər. Bunun üçün xarici investorlar əvvəlcə onlara özəlləşdirmə çeklərini əldə etmək hüququ verən xüsusi qiymətli kağızı – opsiyonu əldə etməlidirlər. Yalnız bundan sonra onlar özəlləşdirmə prosesndə iştirak edə bilərlər.

Hazırda Azerbaycanda özəlləşdirmə prosesi davam edir. Yaxın gələcəkdə böyük özəlləşdirmənin tezliklə başlanılması və başa çatdırılması ölkədə struktur dəyişikliklərinin dərinleşməsinə əl-verişli şərit yaradacaq. Böyük özəlləşdirmənin iqtisadi səmərəsini artırmaq məqsədilə 1998-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fermanı ilə “İnvestisiya müsabiqələri haqqında” Əsasnamə təsdiq edildi. Əsasnaməyə görə orta və iri dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinin investorlar (həm daxili, həm də xarici) arasında müsabiqə yolu ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman müsabiqədə ən əlverişli investisiya planı (müəssisənin yenidən qurulması, yeni avadanlığın gətirilməsi və s.) təqdim edən investor müəssisəni satın ala bilər.

Dövlət bütçəsi

1998-ci ildə dövlət bütçəsinin ümumi gəlirləri 2,3 trilyon manat (594 milyon ABŞ dolları və ya ÜDM-in 14,5 faizi) olmuşdur ki, bu da təsdiq olunmuş səviyyədən 25 faiz azdır. Büdcənin xərcləri isə 2,6 trilyon manat (672 milyon ABŞ dolları və ya ÜDM-in 16,4 faizi) təşkil etmişdir ki, bu da proqnozun 30 faiz icra edilməməsi deməkdir.

1998-ci ildə Dövlət bütçəsinin gəlirləri

Cədvəl 6.

	1998-ci il		
	İcra mlrd.manat	Xüsusi çəkisi, faizlə yekunda	ÜDM-də
Gəlirlər-cəmi	2318,4	100,0	14,5
<i>o cümlədən:</i>			
Əhalidən gəlir vergisi	407,6	17,5	2,6
Mənfəət vergisi	327,6	14,1	2,1
Əlavə dəyər vergisi	718,8	31,0	4,5
Aksizlər	94,6	4,1	0,6
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	292,9	12,6	1,8
<i>ondan:</i>			
İdxal rüsumu	246,5	10,6	1,5
Torpağ vergisi	25,1	1,1	0,2
Əmlak vergisi	22,9	1,0	0,1
Mədən vergisi	171,1	7,4	1,1
Qeyri-vergi daxilolmaları	133,7	5,8	0,8
<i>ondan:</i>			
Dövlət Yol Fondu	46,6	2,0	0,3
İnzibati tədiyələr və rüsumlar	70,9	3,1	0,4
<i>ondan:</i>			
Dövlət rüsumu	51,1	2,2	0,3
Birdəfəlik rüsum	6,9	0,3	0,04
Sair gəlirlər	53,2	2,3	0,3

İl ərzində vergi proqnozları aşağıdakı kimi icra olunmuşdur:		
Əhalidən tutulan gəlir vergisi	- 107 faiz	
Mənfəət vergisi	- 65,8 faiz	
Əlavə dəyər vergisi	- 90,0 faiz	
Mədən vergisi	- 44,3 faiz	
Aksızlər	- 33,4 faiz	
Gömrük və idxlal rüsumları	- 104,6 faiz	

Göründüyü kimi, bir sıra maddələr üzrə bütçənin gəlirlərinin icrası aşağı səviyyədə olmuşdur. Bu bir tərəfdən vergi intizamına əməl edilməməsi ilə, digər tərəfdən də neftin qiymətinin və müvafiq olaraq onun ixracının azalması ilə izah olunur.

1998-ci ildə dövlət bütçəsinin kəsri 323,8 milyard manata çatmışdır ki, bu da ÜDM-in 2 faizini təşkil edir. Büdcə kəsrinin minimum həddə olması müsbət makroiqtisadi göstərici kimi xarakterizə edilsə də, dövlət bütçəsinin ölkədə sosial-iqtisadi proseslərə əvvəlki təsir göstərmək imkanları hələ məhduddur.

İnflyasiya

Son 3 ildə inflyasiyanın qarşısı kəskin surətdə alınmış, hətta 1998-ci ildə 0,8 faiz səviyyəsində deflyasiya (qiymətlərin ümumi səviyyəsinin aşağı düşməsi) baş vermişdir. Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən başlayaraq ölkədə inflyasiyanın səviyyəsinin dəyişməsini aşağıdakı cədvəldən görmək mümkündür.

İnflyasiya səviyyəsi (əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

Cədvəl 7.

İller	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
İnflyasiya səviyyəsi	1012	1229	1763,5	511,8	119,9	103,7	99,2

1992-1994-cü illərdə Azərbaycanda illik infliyasiyanın səviyyəsi 1200-1800 faiz təşkil edirdi. Bunun da əsas səbəbi ondan ibarət idi ki, Milli Bank "ucuz" kredit siyasəti yeridir, yəni banklara heç bir məhdudiyyət olmadan, iqtisadiyyatın mövcud tələbatını nəzərə almadan, istehsalın aşağı düşdürübir şəraitdə aşağı faizlə kreditlər verirdi. Bu isə öz növbəsində ona gətirib çıxarırdı ki, banklar kreditləşdirmə imkanlarını bu yolla genişləndirərək iqtisadiyyata təminatsız, infliyasiya doğuran kreditlər ayırdılar. Digər tərəfdən bu dövr ərzində dövlət bütçəsinin kəsri tamamilə Milli Bankın kreditləri hesabına örtülürdü. Büdcə kəsrinin bu cür maliyyələşdirilməsi isə əlavə pul emissiyasına səbəb olurdu. Nəticədə infliyasiya daha da dərinləşirdi.

Lakin infliyasiyanın qarşısı alımmadan istehsalı canlandırmaq, kapital qoyuluşlarını artırmaq, ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayəni cəlb etmək və ümumiyyətlə iqtisadi islahatlara başlamaq qeyri-mümkün idi. Ona görə də 1994-cü ilin iyun ayının 15-də Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən "Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında" fərman imzalandı. Bu fərman Azərbaycanda yeni pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsinin əsasını qoymuş, Milli Bank onun əsas funksiyalarından biri olan inflyasiyaya nəzarət etmək və milli valyutanın manatın sabitliyini təmin etmək məqsədilə kredit siyasətini xeyli sərtləşdirdi və nəticədə pul-kredit emissiyası tədricən mövcud iqtisadi vəziyyətə uyğunlaşdırıldı. Əgər 1994-cü ildə pul kütləsi (M2) 7,5 dəfə artmışdırsa, bu artım 1995-ci ildə 2,2 dəfə, 1996-ci ildə isə 21 faiz təşkil etmişdir.

Manatın məzənnəsi və valyuta siyasəti

Azərbaycanda aparılan pul-kredit siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini valyuta siyasəti təşkil edir. 90-ci illərin əvvələrində xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi ölkəmizdə valyuta

bazarının yaradılmasını zərurətə çevirdi. Çünkü bir tərəfdən xarici malları almaq üçün xarici valyutani əldə etmək, digər tərəfdən isə milli məhsulların xaricə satılması nəticəsində əldə olunan valyuta vəsaitlərinin milli valyutaya-manata dəyişdirilməsi zərurəti yaranırdı.

Hiperinflyasiyanın tügyan etdiyi dövrlərdə (1992-1994) Azərbaycanda rəsmi valyuta bazarı fəaliyyət göstərsə də, valyutanın alqı-satqışının xeyli hissəsi "qara" bazarda həyata keçirilirdi. Manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi də əsasən qara bazarın təsiri altında formalasdırıldı. Bu dövrdə manat ABŞ dollarına və digər sərbəst dönerli valyutalara qarşı surətlə dəyərsizləşirdi. Bu da təbii idi, çünki "ucuz" pul-kredit siyasetinin yeridilməsi şəraitində xarici ticarət balansında mütəmadi olaraq mənfi saldonun yaranması xarici valyutalara, ilk növbədə isə ABŞ dollarına yüksək tələbatın yaranmasına səbəb olurdu ki, bu da manatın məzənnəsinin surətlə aşağı düşməsinə təkan verirdi. Dövlətin valyuta ehtiyatları isə kifayət qədər olmadığına görə valyuta bazarına müdaxilə etmək və manatın məzənnəsini etibarlı şəkildə qoruyub saxlamaq qeyri-mümkün idi.

1995-ci ildən başlayraq pul-kredit siyasetinin sərtləşdirilməsi və dövlətin əlində kifayət qədər valyuta ehtiyatlarının cəmlənməsi manatın sabitliyinin təmin olunması üçün real imkanlar yaratdı. Neticədə 1996-1998-ci illərdə manatın revalvasiyası, yəni ABŞ dollarına qarşı məzənnəsinin yüksəlməsi baş verdi.

Manatın orta illik məzənnəsi (1 ABŞ dollarına nisbətən, manatla)

Cədvəl 8.

İllər	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Manatın məzənnəsi	340 rub	921 rub	1005	4417	4295	3987	3869

Manatın sabitləşməsi isə daxili bazarda istehlak qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu, çünki idxlə olunan mallar bu bazarın xeyli hissəsini formalasdırıldı. 1998-ci ilde də manatın sabitliyi qorunub saxlanmış və onun məzənnəsi 1997-ci ilin səviyyəsində qalmışdır. 1999-cu ilin iyul ayının 8-dən etibarən Milli Bank tərəfindən manatın ABŞ dollarına qarşı rəsmi məzənnəsi təxminən 4300 manata qaldırıldı. Bu isə manatın 7 faizlik devalvasiyası deməkdir. Məsələ burasındadır ki, bundan əvvəlki dövrlərdə Milli Bank mütəmadi olaraq valyuta bazarına müdaxilələr həyata keçirirdi və bunun da nəticəsində valyutaya tələb və təklif tarazlaşdırılaraq manatın sabitliyi təmin olundurdu. Bu bir növ manatın məzənnəsinin süni surətdə saxlanılması idi. Bu bir tərəfdən manatın sabitliyini təmin edirdisə, digər tərəfdən valyuta ehtiyatlarının azalmasına gətirib çıxarırdı. Çünkü Milli Bank öz ehtiyatlarından xeyli miqdarda valyuta sataraq valyutaya olan tələbatı ödəyirdi.

1998-ci ildə isə neft ixracının xeyli azalması və bununla əlaqədar olaraq valyuta daxilolmalarının keşkin surətdə aşağı düşməsi şəraitində ölkənin valyuta bazarında xarici valyutaya tələbat dərhal yüksəldi. Tələbatı ödəmək üçün Milli Bank valytua ehtiyatlarının xeyli hissəsini valyuta bazarında satmağa məcbur oldu, çünki eks təqdirde manatın məzənnəsi aşağı düşə bilərdi.

Valyuta ehtiyatlarının həcminin tükənməsinin qarşısını almaq üçün 1999-cu ildə manatın məzənnə rejimini yenidən baxıldı. Bunun üçün Milli Bank valyuta bazarına müdaxilələrini azaltdı. Bu isə faktiki olaraq manatın məzənnəsinin formalasmasında bazarın, yəni tələb və təklifin rolunun artırılması və beləliklə də manatın məzənnəsinin süni surətdə saxlanılmasının bir qədər yumşaldılması ilə nəticələndi. Valyuta rejiminin dəyişdirilməsi nəinki valyuta ehtiyatlarını qoruyub saxlamağa imkan verdi, hətta onun həcmini 750 mln. ABŞ dollarına çatdırmaqla valyuta tənzimi sahəsində həllədici rol oynadı.

Bank-kredit sistemi

Bank-kredit sistemi müasir bazar iqtisadiyyatında ən mühüm sahələrdən biridir. Onu bəzən iqtisadiyyatın qan-damar sistemi adlandırırlar. Dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonra Azərbaycanda iqtisadiyyatın liberallaşdırılması və onun bütün sahələrində bazar münasibətlərinin formallaşması prosesi beynəlxalq standartlara cavab verən müasir bank-kredit sisteminin yaradılmasını zərurətə çevirdi. 1992-ci ildə "Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında" və "Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında" qanunlar qəbul edildi. 1996-ci ildə isə həmin qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. 1992-ci ildə Azərbaycanda Milli Bank yaradıldı.

Maliyyə sisteminin qurulmasının ilkin şərtlərindən biri də şübhəsiz ki milli valyutanın olmasıdır. Bunu nəzərə alaraq, 1992-ci ildə rus rublu ilə yanaşı dövriyyəyə milli valyuta - manat buraxıldı, 1994-cü ilin yanvarın 1-dən isə manat Azərbaycanda yeganə ödəniş vasitəsi elan edildi. Bununla da Milli Bank müstəqil pul-kredit siyasəti həyata keçirmək imkanı əldə etdi.

Bank sistemində islahatlar

Bank sisteminin yenidən qurulması Azərbaycanda son illər aparılan iqtisadi islahatların əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Dövlət banklarının yenidən qurulması, əhalinin sərbəst pul resurslarını səfərbər edərək sənayenin inkişafına yönəltmək məqsədilə etibarlı özəl bank sisteminin yaradılması, bank fəaliyyətinin liberallaşdırılması aparılan bank islahatlarının əsas məqsədi hesab olunur.

Azərbaycanda bank islahatları nəzarət səhm paketi dövlətə məxsus olan 4 iri səhmdar-kommersiya bankının – Sənaye-İnvestisiya Bankının, Əmanət Bankının, Aqrar-Sənaye Bankının və Beynəlxalq Bankın açıq tipli səhmdar cəmiyyətlərə çevrilmesi ilə

başlandı. (Hazırda isə bu bankların özəlləşdirməyə hazırlanması prosesi gedir). Bununla yanaşı özəl bankların da fəaliyyəti üçün lazımi şərait yaradıldı. Bu məqsədlə onların fəaliyyətinə bütün inzibati məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı və bunun nəticəsində özəl bankların sayı artmağa başladı. Təkcə 1994-cü ildə respublikada artıq 210 bank fəaliyyət göstərirdi. Sonrakı illərdə bankların sayı bir qədər azaldı, çünki banklar arasında rəqabət gücləndikcə və onların minimum nizamnamə kapitalına Milli Bank tərəfindən qoyulmuş tələblərin həddi artıraq kommersiya bankları birləşməyə başladılar. Birləşmə nəticəsində onların sayı 1995-ci ildə 180, 1996-ci ildə 136, 1997-ci ildə 99, 1998-ci ildə isə 79-a enmişdir. Mövcud bank qanunvericiliyinə uyğun olaraq bank əməliyyatları aparmaq üçün banklar Milli Bankdan lisenziya almırlıdırlar.

Hazırda kommersiya banklarının kreditləşdirmə imkanları möhduddur. Bunun isə əsas səbəblərindən biri banklara depozitlərin az cəlb olunmasıdır. 1994-1998-ci illər ərzində banklarda yerləşdirilən depozitlərin həcmi (sərbəst dönerli valyutada olan depozitlər də daxil olmaqla) cəmi 1.9 faiz artmışdır. Hazırda Azərbaycanda bank depozitlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 5 faizdən çox deyil. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə bu göstərici 20-30 faiz təşkil edir. Əmanətlərin həcminin az olması əhalinin bank sisteminə etimadının zəif olması ilə bağlıdır. Nəinki əhali eyni zamanda müəssisələrin də bir çoxu bank hesablarında öz vəsaitlərini saxlamağa üstünlük vermir. Halbuki, bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə təsərrüfat subyektləri arasında bütün hesablaşmalar yalnız bank sistemi vasitəsi ilə aparılır. Azərbaycanda isə həm əhali, həm də müəssisələr nağd pulun saxlanılmasına daha çox üstünlük verirlər.

Bank sistemində rəqabət münasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə Milli Bank banklarının kapitallarının iriləşdirilməsi sahəsində tədbirlər həyata keçirməkdədir. Belə ki, 1999-cu il iyulun 1-nə olan vəziyyətə görə təsis edilən yeni banklar üçün ni-

zamnamə kapitalının minimum məbləği 5 mln. ABŞ dolları təşkil etməlidir. Fəaliyyətdə olan banklar üçün isə bu göstərici 1.75 mln. dollara bərabər olmalıdır və onlar da öz növbəsində 2001-ci ilə kimi nizamnamə kapitalını 5 mln. dollaraya çatdırmalıdır.

Bank sisteminin liberallaşdırılması istiqamətində atılan addımlar xarici bank kapitalının da ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasını surətləndirmişdir. Hazırda Azərbaycanda Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya, İran, Birləşmiş Ərəb Əmirlilikləri kimi dövlətləri təmsil edən bank kapitalı fəaliyyət göstərir. Xarici bank kapitalı ölkəmizin bank sistemində xarici bankların filialı və yaxud birgə bank formasında təmsil olunmuşdur. Xarici bankların maliyyə-kredit sistemində iştirakı təqdirəlayıq haldır. Çünkü bu Azərbaycanda bank işininin müasir standartlara uyğun təşkil edilməsi, bank sistemində sağlam rəqabətin güclənməsi və nəticə etibarilə bank xidmətinin yaxşılaşdırılması, maliyyə bazarının formalasdırılmasının süretləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda xarici bank kapitalının milli bank sistemində fəaliyyətinə müəyyən məhdudiyyətlər də qoyulmuşdur. Belə ki, mövcud qaydalara görə bankların ümumi nizamnamə kapitalında xarici bank kapitalının payı 30 faizdən çox olmamalıdır.

Pul-kredit siyaseti və onun alətləri

“Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Qanuna uyğun olaraq Milli Bank pul kütləsinin tənzimlənməsi məqsədilə dünya təcrübəsində tətbiq olunan pul-kredit siyasetinin alətlərindən istifadə edir.

Hazırda Azərbaycanda pul-kredit sisteminin tənzimlənməsində üç alət tətbiq edilir: məcburi ehtiyat normaları, mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə uçot dərəcəsi, açıq bazarda qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar. 1998-ci il yanvarın 1-nə olan məhmətə görə məcburi ehtiyat normaları 12 faiz (həm manatla, həm də xarici valyuta ilə olan depozitlər üzrə), Milli Bankın uçot dərəcəsi isə

14 fayz təşkil etmişdir. Milli Bankın uçot dərəcəsi kommersiya banklarının iştirak etdiyi kredit bazarında tələb və təklif əsasında formalaşır. Milli Bank kommersiya banklarına krediti hərraclar vəsiti ilə verir. Hərraclarda iştirak etmək üçün banklar orada iştirakları barədə sifariş verir. Hazırda hərraclar Bakı Banklararası Valyuta Birjasında keçirilir. Kreditin maksimal müddəti 6 aya bərabərdir.

Milli Bankın kommersiya banklarına verdiyi kreditlərin həcmi *pul programı* adlanan sənəddə əks edilən limitdən çox olmamalıdır. Pul programında belə bir həddin qoyulmasında əsas məqsəd inflasiyanın tempinə nəzarət etməkdir. Beləliklə, uçot dərəcəsini çevik dəyişdirməklə və mərkəzləşdirilmiş kreditlərin həcmində nəzarət etməklə Milli Bank bankların kredit vermə qabiliyyətinə təsir göstərir.

Məcburi ehtiyat normaları ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, bankların likvidiliyinin tənzimlənməsində pul-kredit siyasetinin aləti kimi onun rolu o qədər də böyük deyil.

Son illər Azərbaycanda dövlət qiymətli kağızlar bazarının (DQKB) formalşaması nəticəsində bu bazar pul-kredit siyasetinin aləti kimi təşəkkül tapmağa başlamışdır. Maliyyə Nazirliyinin buraxdığı istiqraz vərəqələrinin satılması bank sisitemindən dövlət büdcəsinə müəyyən məbləğdə vəsait cəlb edir ki, bu da bankların kredit vermə imkanlarını azaldır. Bununla belə, Azərbaycanda açıq bazarda aparılan əməliyyatlar heç də monetar xarakter daşıdır. Dövlət istiqraz vərəqələrini əsasən dövlət büdcəsinin maliyyə resurslarına olan ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə emissiya edir. Lakin istiqrazların yerləşdirilməsi ister-istəməz bankların kredit ehtiyatlarının həcmini məhdudlaşdırıldıguna görə DQKB pul-kredit təzimlənməsinin aləti sıralarına aid edilir.

İqtisadiyyatın “dollarlaşması”

Son illər pul-kredit sistemində mövcud olan problemlərdən biri də ölkə iqtisadiyyatının dollarlaşması, yəni iqtisadiyyatda manatla yanaşı dolların da böyük xüsusi çəkiyə malik olmasınadır. Bu xüsusilə də inflasiyanın yüksək səviyyədə olduğu dövrdə özünü daha çox bürüzə verirdi. Çünkü günbəgün dəyerdən düşən manata bazar subyektlərinin inamı azalırdı. Lakin sonrakı illərdə inflasiyanın aşağı düşməsi dolların pul kütlesində xüsusi çökisini bir qədər aşağı salmışdır. Bununla belə, dollar yenə də ölkənin pul-kredit sistemində aparıcı rol oynayır. Belə ki, 1998-ci ilin yekunlarına görə bank sisteminə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən yerləşdirilmiş depozitlərin 63 faizi xarici valyutada olan depozitlərin payına düşmüştür.

Qiymətli kağızlar bazarı (QKB)

Qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının, onun maliyyə sisteminin ən mühüm elementidir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsini yaşayan bütün ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi iqtisadi siyasetin prioritet istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bunu nəzərə alaraq, Azərbaycanda QKB-nin yeni tələblərə cavab verən hüquqi bazasını yaratmaq məqsədi ilə 1999-cu ildə “Qiymətli kağızlar haqqında” qanun qəbul edildi. Lakin QKB, xüsusi ilə də onun mühüm seqmenti olan dövlət qiymətli kağızlar bazarı (QKB) 1996-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. DQKB-də satıcı(emitent) rolunu Maliyyə Nazirliyi, alıcı (investor) rolunu isə banklar oynayırlar. Məsələn, 1996-1998-ci illərdə Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 537,4 mlrd. manatlıq qısamüddətli istiqraz vərəqələri banklar (o cümlədən, Milli Bank) arasında yerləşdirilmişdir. Bu qiymətli kağızlar üzrə faiz dərəcəsi 1996-ci ildə 28 faiz, 1997-1998-ci illərdə isə 14 faiz təşkil etmişdir. Mövcud qanunvericiliyə əsasən

yerli hüquqi şəxslərlə barabər qiymətli kağızlar bazarında xarici hüquqi şəxslər (qeyri-rezidentlər) də sərbəst iştirak edə bilərlər.

DQKB-nin müəyyən qədər inkişaf etməsi fonunda Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarı yəni səhm bazarı eləcə də özəl sektorun buraxdığı qiymətli kağızlar bazarı hələlik fəaliyyət göstərmir. Bu da təbiidir, çünki respublikada iri sənaye müəssisələri hələlik özəlləşdirilməyib və ona görə də onların səhmlərinin satışı təşkil olunmamışdır. Yalnız böyük özəlləşdirmə programının başa çatdırılmasından sonra səhm bazarını formalasdırmaq mümkün olacaqdır.

Ödəməmələr problemi

Postsosialist ölkələrinin əksəriyyətində ən kəskin iqtisadi problemlərdən biri ödəməmələr problemidir. Ödəməmələr dedikdə müəssisələr, idarələr və təşkilatların bir-birlərinə olan borcları başa düşülür. Bir müəssisə digər müəssisəyə məhsul satdıqda və yaxud xidmət göstərdikdə, lakin onların dəyəri alıcı müəssisə tərəfindən ödənilmədikdə ödəməmələr problemi yaranır. Belə olduqda satıcı müəssisə də öz növbəsində özünün digər müəssisələr qarşısında olan öhdəliklərini yerinə yetirə bilmir. Çünkü onun hesablaşma hesabına satdığı məhsul və xidmətlərə görə pul daxil olmur. Beləliklə də iqtisadiyyatda ödəməmələr kütləvi hal alır və zəncivari prosesə çevrilir. Təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsinde pul gəliri əldə edə bilməyən müəssisələr dövlət büdcəsinə vergiləri və işçilərə isə əmək haqqını ödəyə bilmirlər.

1999-cu ilin noyabr ayının 1-nə olan vəziyyətə görə müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı hesablaşmaları üzrə borcları 14,2 trilyon manat təşkil etməklə, texminən ÜDM-in həcmində bərabər olmuşdur. Bu borcların 55,3 faizi sənaye, 17,5 faizi nəqliyyat, 22,8 faizi isə xidmət sahəsi müəssisələrinin payına düşür.

Ödəməmələr keçid dövrünü yaşıyan bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da qiymətlərin liberallaşdırılmasından sonra

geniş vüsət aldı. Qiymətlər üzərində inzibati nəzarətin götürülməsi nəticəsində qiymətlər tələb və təklif əsasında formallaşmağa başladı. Liberallaşdırmanın ilkin mərhələsində qiymətlər yüksək templrlə artırdı. Bunun nəticəsində inzibati-amirlik üsulu ilə işləməyə vərdiş etmiş və əvvəller xammal, material və yarımfabrikatları inzibati qaydada təsbit edilmiş qiymətlərlə alan dövlət müəssisələrinin eksəriyyəti dövriyyə vəsaitlerinin əldə edilməsində bir çox problemlərlə üzлəşdirilər. Çünkü artan qiymətlər onlara lazımı miqdarda xammal və materialları almağa imkan vermir. Ona görə də bir çox müəssisələr barter əməliyyatlarına üstünlük verməklə, pul hesablaşmalarını natural mübadilə ilə əvəz etməyə başladılar.

Ödəməmələrin digər səbəbi Azərbaycan müəssisələrinin keçmiş ittifaq məkanındakı ənənəvi satış bazarlarını itirmələri ilə izah olunur. Əksər hallarda keyfiyyətsiz məhsul istehsal edən yerli müəssisələr belə bir şəraitdə dünya bazarına rəqabətqabiliyyətli məhsul çıxartmaq imkanına malik deyildilər. Bu isə satış imkanlarını itmiş müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin ağırlaşması, müəssisələr arasında ödəməmələrin, o cümlədən debitor borclarının artması ilə neticələndi.

Müəssisələr arasında maliyyə intizamının pozulması onlara banklar qarşısındaki öhdəliklərini yerinə yetirməyə də imkan vermir. 1999-cu ilin noyabrın 1-nə olan vəziyyətə, vaxtı keçmiş bank kreditlərinin həcmi 808 mlrd. manata bərabər olmuşdur.

Bələliklə, hazırda ödəməmələr müəssisələrin istehsal fəaliyyətinə və nəticə etibarilə ÜDM-in sabit artımına, əhalinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərən başlıca amillərdən biri kimi xarakterizə olunur.

Əhalinin həyat səviyyəsi

Əhalinin pul gəlirləri 1998-ci ildə 14,2 trilyon manat və ya 3,7 milyard ABŞ dolları (adambaşına 1859 min manat və ya 480 ABŞ

dolları) olmuşdur ki, bu da 1997-ci illə müqayisədə 15,2 faiz çoxdur. Real pul gəlirləri isə deflyasiyanın baş verməsi ilə əlaqədar olaraq 15,8 faiz artmışdır.

1998-ci ildə işçilərin *orta aylıq əmək haqqı* 168,6 min manat (44 ABŞ dolları) təşkil etmiş və əvvəlki ilə nisbətən 19 faiz artmışdır. Bu dövrə real əmək haqqının səviyyəsində 20 faiz artım müşahidə edilmişdir. Ən yüksək orta aylıq əmək haqqı tikinti təşkilatlarında, kreditləşdirmə və dövlət sığortası sistemində, sənaye, nəqliyyat və rabitə müəssisələrində olmuşdur. Kənd və meşətəsərrüfatında, səhiyyə, bədən tərbiyəsi və sosial təminat sisteminde əmək haqqının səviyyəsi ölkə üzrə orta göstəricidən xeyli aşağı olmuşdur.

Əmək haqqının nominal və real artımına baxmayaraq, işçilərin aldığıları məvaciblər onların yaşayış minimumunu təmin etmir. Belə ki, 1998-ci il üzrə orta aylıq əmək haqqı minimum istehlak büdcəsinin (354169 manat və ya 91 ABŞ dolları) 48 faizini təşkil etmişdir.

1998-ci ildə *əhalinin pul xərcləri* 14,5 trilyon manata (3,7 mlrd. ABŞ dolları) çatmışdır. Bu vəsaitin 74 faizi mal və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsinə, 24 faizi valyuta alınmasına sərf edilmişdir.

İşsizlik problemi

1998-ci ildə iqtisadi fəal əhalinin sayı 2956 min nəfər olmuşdur ki, bu da ölkə əhalisinin 38,6 faizini təşkil etmişdir.

Azərbaycanda işsizliyin rəsmi səviyyəsi (1,4 faiz) minimal həddə olsa da, bu problem ölkədə getdikcə kəskin xarakter almağa başlayır. Belə ki, işsizlik daha çox gizli formada inkişaf edir, yəni fəaliyyəti tamamilə dayanmış olan iri sənaye müəssisələrinin işçiləri məcburi məzuniyyətə göndərilir, ya da tam olmayan iş rejimində keçirlər.

İş yerini tamamilə itirənlər isə işsizliyə görə müavinətlərin az olması və digər səbəblərdən məşgulluq mərkəzində qeydiyyata düşmürələr. Bu isə işsizliyin real səviyyəsini müəyyən etməyə imkan vermir.

Tədiyə balansı

Ölkənin 1998-ci il üçün tədiyə balansı müvafiq maddələr üzrə aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

Xarici ticarət. Ölkədə xarici ticarətin maksimum səviyyədə liberallaşdırılması və bu sahədə məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması xarici ticarət dövriyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur. Lakin bu artım ixracın deyil, məhz idxalın hesabına baş vermişdir.

1998-ci ildə Azərbaycanın 103 xarici dövlətlə ticarət əməliyyatlarında 3840-dan çox müəssisə və təşkilat iştirak etmişdir. 1997-ci illə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 6,8 faiz, o cümlədən idxal 35,6 faiz artmış, ixrac isə 22,4 faiz azalmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları ilə)

	1995	1996	1997	1998
Xarici ticarət dövriyyəsi	1215,0	1591,8	1575,6	1683,4
o cümlədən:				
İxrac	547,4	631,2	781,0	606,2
Idxal	667,6	960,6	794,0	1077,2
Saldo	-120,2	-329,4	-13,0	-471,0

1998-ci ildə idxalın 32,3 faizini maşın və avadanlıqlar, 16,4 faizini ərzaq məhsulları təşkil etmişdir. 1997-ci ilə nisbətən 1998-ci ildə ərzaq məhsullarının idxalı 2,8 faiz, onun idxalda xüsusi çökisi isə 6,5 faiz azalmışdır. Bu ilk növbədə idxalı əvəz edən yeyinti sənayesi sahələrinin tədricən inkişafi ilə izah olunur.

Ixracın strukturunda yanacaq – xammal məhsullarının payı 75 faizdir. Bununla belə 1998-ci ildə xarici dövlətlərə 243 milyon ABŞ dolları dəyərində neft emalı məhsulları ixrac olunmuşdur ki, bu da 1997-ci ilin göstəricisindən texminən 50 faiz azdır. Bu isə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə izah olunur. Belə ki, Azərbaycandan ixrac olunmuş neft emalı məhsullarının hər tonunun orta qiyməti 1997-ci ildə 147 ABŞ dolları olduğu halda, 1998-ci ildə 106 dollara enmişdir. Digər strateji əhəmiyyət kəsb edən pambıq məhsulu üzrə də ixracın səviyyəsi 1997-ci illə müqayisədə 2,6 dəfə azalmışdır.

Xidmətlər balansı. 1998-ci il ərzində xarici dövlətlərə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və həmin xidmətlərin ümumi həcmi 1032 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın hüquqi və fiziki şəxslərinə 701 mln. ABŞ dolları məbləğində xidmət göstərildiyi halda, Azərbaycanın xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərdiyi xidmətlərin dəyəri 332 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Beləliklə, xidmətlər balansının mənfi saldosu 369 mln. ABŞ dollarına çatmışdır.

Gəlirlər. 1998-ci ildə faktor xidmətlərinin (gəlirlər) ümumi kəsri 1997-ci illə müqayisədə 4 mln. ABŞ dolları artaraq 13 mln. ABŞ dollarına çatmışdır. 1998-ci ildə gəlirlərin ümumi dövriyyəsi isə 90 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir ki, bu da ötən illə müqayisədə 35 mln. ABŞ dolları çoxdur. Bu artım əsasən xarici ölkələrin rezidentlərinə əmək haqqı ilə bağlı ödənişlərin artması (27 mln. ABŞ dolları) və 8 mln. ABŞ dolları məbləğində birbaşa investisiya gəlirlərinin xaricə köçürülməsi hesabına baş vermişdir.

Cari transfertlər. Cari transfertlər üzrə xarici ölkələrdən alınan humanitar, texniki və digər yardımların həcmi 11,1 mln. ABŞ dolları artmışdır. Yardımların ümumi həcmiminin artması əsasən humanitar idxal malları hesabına baş vermişdir. Cari transfertlər üzrə əməliyyatların dövriyyəsi 226 mln. ABŞ dollarına çatmış və 64 mln. ABŞ dolları həcmində müsbət saldo yaranmışdır.

Kapitalın və maliyyənin hərəkəti. 1998-ci ildə ölkəyə ümumi kapital axını neft bonusu da daxil olmaqla 1997-ci illə müqayisədə 125 mln. ABŞ dolları artaraq 1679 mln. ABŞ dollarına çatmışdır. Ölkə iqtisadiyyatına bütün formalarda cəlb edilmiş xarici kapitalın ÜDM-də xüsusi çökisi 40,8 faiz olmuşdur. Kapital axınının 65 faizi birbaşa investisiyaların payına düşür.

Azərbaycan Respublikasının xarici borcu

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının və digər xarici maliyyə qurumlarının ayırdığı kreditlər Azərbaycanın xarici dövlət borcunu təşkil edir.

1998-ci ilin yekunlarına görə xarici dövlət borcunun həcmi təxminən 610 mln. dollara bərabər olmuşdur. Bu rəqəm ayrılan kreditlərin (1.4 mlrd.dollar) istifadə olunan hissəsinə, yəni faktiki olaraq Azərbaycana daxil olmuş vəsaitlərə aiddir. Xarici dövlət borcu ÜDM-in 14.6 faizini, ixracın isə 90 faizini təşkil etmişdir ki, bu da dünya təcrübəsində qəbul olunmuş meyarlara tam uyğundur. Beynəlxalq normalara görə əgər ölkənin xarici dövlət borcu ÜDM-in 40 faizini, ixracın isə 200 faizini keçərsə onda milli iqtisadiyyat xarici borc probleminin kəskinləşməsi ilə üzləşə bilər. Çünkü bu halda mövcud borcun ödənilməsi çətinləşir, onun qaytarılması üçün milli gəlirin xeyli hissəsi xaricə ödənilir, bu kifayət etməkdikdə isə ölkə yeni xarici maliyyə mənbələrinin müraciət etməli olur ki, bu da xarici borcların daha da artmasına götərib çıxarıır. Bu baxımdan Azərbaycanda 1999-cu ilə kimi kəskin xarici borc problemi mövcud olmamışdır.

Xarici dövlətlərdən kreditlərin alınması ilə yanaşı Azərbaycan hökuməti eyni zamanda mövcud borcların restrukturizasiyası, yəni onların şərtlərinə yenidən baxılması sahəsində kreditor dövlətlərlə bir səra razılaşmalar əldə etmişdir. Belə ki, 1997-ci ildə Rusiya ilə əldə edilmiş qarşılıqlı razılaşma əsasında bu dövlət qarşısında Azərbaycanın texniki kreditlər üzrə 81.5 mln. dollar olan

borcun tamamilə silinmişdir. Həmin il Azərbaycanın Özbəkistana 6.08 mln.dollar həcmində borcuna yenidən baxılması haqqında razılaşma əldə edilmişdir. Razılaşmaya əsasən borcun həcmi 2.09 mln. dollara endirilmişdir. Bundan başqa 1997-ci ildə Türkiyənin Eksimbanından alınmış 75 mln.dollar həcmində kreditin 50 mln. dollarının silinməsinə dair saziş imzalanmışdır.

Azərbaycan və regional iqtisadi əməkdaşlıq

1992-ci ildən başlayaraq regional iqtisadi əməkdaşlığın (inteqrasiyanın) genişləndirilməsi və inkişafı ölkəmizin xarici iqtisadi siyasetində mühüm yerlərdən birini tutur. Hazırda Azərbaycan EKO (Pakistan, İran, Türkiyə, Azərbaycan və Türkmenistan), Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (Türkiyə, Rusiya, Yunanistan, Rumınıya, Bolqarıstan, Azərbaycan, Gürcüstan və s.) dövlətlərarası iqtisadi əməkdaşlıq qurumlarının fəaliyyətində aktiv iştirak edir. Bu qurumların əsas məqsədi region dövlətləri arasında azad ticarət zonasının, vahid nəqliyyat-kommunikasiya, enerji sisteminin yaradılması, region dövlətlərinin iqtisadi mənafeyinə xidmət edən iri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə birgə ticarət-investisiya banklarının təsis edilməsi və s. fəaliyyət istiqamətlərindən ibarətdir.

Son illər Azərbaycan TRASEKA adlandırılın və Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihənin reallaşdırılmasında fəal surətdə iştirak edir. TRASEKA (Böyük Yəşə Yolu) layihəsi Avropa ilə Asiya arasında yüklerin sərbəst daşınması üçün nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bunun üçün Avropa Birliyi dəhlizin keçidiyi dövlətlərin ərazilərində nəqliyyat yollarının vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq məqsədilə bu ölkələrə maliyyə yardımları ayırır. Belə yardımlar Azərbaycana da edilmişdir.

Avropa Birliyi Bakı ilə Poti arasında kabel xəttinin çəkilişi üçün 15 mln. EKYU (Avropa Birliyinin keçmiş pul vahidi), Bakı

limanında konteyner meydançasının tikintisi üçün 2 mln. EKYU, həmin limanın yenidən qurulması üçün isə 50 mln.dollar məbləğində vəsait ayırmışdır.

Ümumiyyətlə, TRASEKA layihəsi strateji baxımdan Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətlidir. Bu layihənin həyata keçirilməsi ölkəmizin İrandan və Rusiyadan nəqliyyat asılılığını xeyli zəiflədəcəkdir.

Azərbaycan və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları

Son illər Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, eləcə də özəl xarici maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığının genişlənməsi nəticəsində ölkəmizə böyük həcmde müxtəlif təyinatlı kreditlər ayrılmışdır. 1995-1998-ci illərdə Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı ilə ümumi məbləği 510 mln. dollara çatan 5 saziş imzalamışdır ki, bu məbləğin də faktiki olaraq 382 mln. dolları ölkəmizə daxil olmuşdur. Daxil olan kreditlərin 286 mln. dolları BVF, 96 mln. dolları isə Dünya Bankı tərəfindən ayrılmışdır. Ölkəmiz bu təşkilatlara 1992-ci ildə üzv olmuşdur.

BVF və DB-nin xətti ilə verilən kreditlərin əsas təyinatı Azərbaycanda iqtisadi islahatların dəstəklənməsi, tədiyə balansının sabitliyinin təmin olunması, sənaye və infrastruktur sahələrində investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsindən ibarətdir. Kreditlər uzun müddətə və çox əlverişli şərtlərlə ayrılır. Belə ki, bu kreditlər 5 ildən 30 ilə qədər verilir, orta illik faiz dərəcəsi isə 0.75-4 faiz arasındadır.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatı olaraq BVF-nin Azərbaycanda fəaliyyəti əsasən maliyyə-valyuta sferası ilə məhdudlaşır. Belə ki, bu təşkilatın ölkəmizə ayırdığı kreditlər valyuta ehtiyatlarının tərkibinə daxil edilir və manatın məzənnəsinin, eləcə də tədiyə balansı kəsrinin örtülməsi məqsədilə istifadə olunur.

Dünya Bankının fəaliyyəti isə çoxşaxəlidir. Bakının su təchizatının yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatının inkişafı (nümunəvi

fermer təsərrüfatlarının yaradılması), ekoloji layihələrin həyata keçirilməsi, işgal edilmiş ərazilərin bərpa edilməsi, özəl sektorun, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi və s. bu kimi işlərin maliyyələşdirilməsi Dünya Bankının fəaliyyət dairəsinə daxildir.

Avropa Yenidənqurma və Inkişaf Bankı ilə də Azərbaycanın əməkdaşlığı genişlənməkdədir. 1998-ci ilin oktyabr ayının 1-nə kimi bu təşkilatın xətti ilə Azərbaycana 48 mln.dollar kredit ayrılmışdır (ayrlan kreditlərin həcmi isə 111.6 mln. dollar təşkil etmişdir.) Bu kreditlər Yenikənd Su elektrik Stansiyasının tikintisi, Bakı Hava Limanının yenidən qurulması, Mingeçevir Su Elektrik stansiyasının tikintisi, Bakının su təchizatının yaxşılaşdırılması məqsədilə verilmişdir.

Avropa Birliyinin maliyyə yardımının xeyli hissəsi Azərbaycana TASİS programı çərçivəsində daxil olur. TASİS texniki yardım programı Azərbaycanda aşağıdakı tədbirləri maliyyələşdirir:

– qacqınlar üçün yaşayış evlərinin tikilməsi, çadırların quraşdırılması;

– işgal edilmiş ərazilərin bərpası;

– enerji sisiteminin yaxşılaşdırılması;

– telekomunikasiya sisteminin inkişaf etdirilməsi;

– özəl sektorun inkişafına yardım göstərilməsi.

1992-1998-ci illərdə qeyd olunan işlərin maliyyələşdirilməsi məqsədilə Avropa Birliyi Azərbaycana 66.5 mln. EKYU məbləğində yardım göstərmişdir.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə yanaşı özəl maliyyə qurumları ilə də əməkdaşlıq edir. Bunnardan Türkiyənin Eksimbankını, eləcə də Yaponiyanın Eksimbankını qeyd etmək olar. Bu banklar tərəfindən ölkəmizə 1998-ci ilin məlumatına görə 345 mln. dollar həcmində kommersiya və investisiya kreditləri ayrılmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Автономов В.С., Введение в экономику. Москва, Вита-Пресс, 1998.
2. Бартенев С.А., Экономические теории и школы. Москва, "БЕК", 1996.
3. Булатова А.С. Экономика. Учебник, Москва, Издательство "БЕК", 1995.
4. Бинкина М.К., Семенов В.А., Макроэкономика. Учебное пособие. Москва, "ДИС", 1996.
5. Душанич Т. Экономика переходного периода. Москва, 1996.
6. Əmiraslanov A.K., Azərbaycan iqtisadiyyatı və bazar münasibətləri. Bakı, "Azərbaycan Ensklapediyası" NPB, 1998
7. Казаков А.П., Минаева Н.В. Экономика. Москва, "Поиск", 1996.
8. Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс, Москва, "Республика", 1992.
9. Лившиц А.Я. Введение в рыночную экономику. Москва, "Станкин", 1992.
10. Львов Ю.А. Основы экономики и организации бизнеса. Санкт-Петербург, "Формика", 1992.
11. Ломакин В.К. Мировая экономика. Москва, "Финансы", 1998.
12. Любимов Л.Л. Основы экономических знаний. Москва, "Вита-Пресс", 1998.
13. Радаева В.В. Экономика переходного периода. Москва, 1995.
14. Райзберг Б.А. Курс экономики. Москва, "Инфра-М", 1997.
15. Родионов В.М. Финансы. Москва, "Финансы и статистика", 1995.
16. Сидорович А.В. Курс экономической теории. Москва, "ДИС", 1997.
17. Усокин В.М. Современный коммерческий банк. Москва, ИЦП "ВАЗАР – ФЕРРО", 1994.
18. Jacob de Rooy. Economic Literacy. New-York, 1999.
19. Michael P. McLindon. Privatization and capital market development. Washington, 1999.
20. Richard A.B. Stewart C.M. Principles of corporate finance. New York, Megraw-Hill, Inc.1991.
21. Transition report 1997 (Enterprise performance and growth). European Bank for Reconstruction and Development. London, 1997.
22. Vesim Üstünel. Ekonominin temelleri. Ankara, 1983.
23. Vito Tanzi. Perexod k rinku. Вашингтон, "МВФ", 1994.
24. Halil Dirimtekin. Genel iktisat teorisi. Ankara, Anadolu Üniversitesi, 1990.
25. William A.W. The Economics of project analysis. Washington, 1991.
26. Wold economic outlook, May 1996. IMF Washington, DC, 1996.

Çapa imzalanmışdır 27.01.2000. Formatı 60x84 1/16.
Şərti çap vərəqi 13. Hesab-nəşr vərəqi 9,5.
Tirajı 2000 nüsxə.

Bakı-370004-İçərişəhər, Böyük Qala küç., 41
GÖYTÜRK
şirkətinin mətbəəsi
Bakı - 2000